

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

3 • 2003

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від перебісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,

М.І. ГЛАДКИХ, Л.Л. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.В. ОТРОЩЕНКО, С.А. СКОРИЙ,

В.Н. СТАЦКО, Р.В. ТЕРПІЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОПЧЕВ, В.М. ЦИГІЛІК,

Є.В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,

просп. Героїв Сталінграда, 12

Телефон 418-91-38

E-mail: editor@iananu.kiev.ua

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор О.І. Каланикова

Технічний редактор

Т.М. Шендерович

Коректор

I.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка

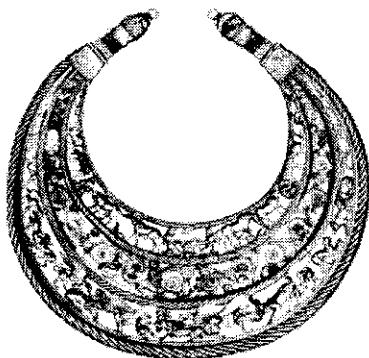
Д.О. Шевченка

Здано до набору 12.04.2003. Підписано до друку 27.05.02 Формат 70 × 108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 14,52 Обл.-вид. арк. 18,07. Тираж 700 прим. Зам. 951

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2003

ЗМІСТ

До 10-річчя діяльності Міжнародної асоціації академій наук.....	3
ДАШЕВСЬКА О.Д., ГОЛЕНЦОВ А.С. Західнодонузлавський курган доби бронзи.....	5
ЖУРАВЛЕВ Д.В., ХРШАНОВСКИ Л. Светильники с острова Березань в собрании Государственного Исторического музея (Москва).....	15
ХРШАНОВСЬКИЙ В.А. Новый склеп с полуциркульным сводом на некрополе Илурата.....	21

Статті

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи.....	32
РУСЯЄВА А.С., ОДРІН О.В. Ольвійський декрет на честь калхедонця і деякі питання ольвійсько-калхедонських взаємовідносин.....	41
ЗУБАР В.М. З історії Південно-Західної Таврики у другій чверті — середині III ст.....	50
ВАКУЛЕНКО Л.В. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е.....	56

Публікації археологічних матеріалів

ЗІНЬКО В.М. Сільська округа боспорського міста Німфей в VI—III ст. до н. е.	68
МУДРИЦЬКА В.Г., ЧЕРНЕНКО О.Є. Археологічні матеріали з розкопок В.А. Богусевича у Чернігові в 1947—1953 рр.	82
ТОВКАЙЛО М.Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць....	88

До історії стародавнього виробництва

ЧЕРНЯКОВ І.Т., ЄЛІСЄЄВ В.Ф. Досліди з виготовлення ливарних форм і литва бронзових виробів сабатинівської культури.....	102
ВОЙНАРОВСЬКИЙ В.М. Давнє чинбарство на території України.....	111

Нові відкриття і знахідки

ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. Про призначення «зубчастих лопаток».....	134
СТАНКО М.В. Декілька античних графіті з Тіри.....	144

На допомогу вчителю

АБАШИНА Н.С. В.В. Хвойка — дослідник старожитностей Придніпров'я	150
--	-----

Хроніка

До ювілію Галини Тихонівни Ковпаненко.....	155
До 70-річчя Олександра Михайловича Лескова.....	157
КОЛЕСНИКОВА В.А. Нові надходження до наукової бібліотеки Інституту археології Національної академії наук України.....	160
ГОРБАНЕНКО С.А., КРАВЧЕНКО Е.А. Нове видання писемних джерел до історії Візантії.....	162
Наші автори.....	164
Список скорочень.....	165

ДО 10-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ АКАДЕМІЙ НАУК

23 вересня 2003 р. виповнюється 10 років укладанню в Києві угоди про створення Міжнародної асоціації академій наук (МААН). Це міжнародна неурядова організація, створена для об'єднання зусиль академій наук у вирішенні найважливіших наукових проблем, а також у збереженні зв'язків між науковими організаціями, що історично склалися, задля продовження могутніх наукових традицій та шкіл пострадянського простору і створення нових проектів. Асоціація об'єднує на правах повноправних членів науковців національних академій наук Азербайджану, Білорусі, В'єтнаму, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану та України, а також Словацької академії наук, яка має статус спостерігача. Беззмінним президентом МААН є президент Національної академії наук України академік НАН України Б.Є. Патон. З 1994 р. МААН є державновизнаною організацією в Україні.

Наукова рада (голова — академік НАН України Б.Є. Патон) діє при МААН з 1995 р. МААН, зокрема, опікується обміном річними звітами академій наук, що входять до її складу, інформацією про міжнародні конференції, семінари та ін. Створена при МААН Рада директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів національних академій наук (голова Ради — академік НАН України А.С. Онищенко) координує постійну роботу з обміну науковою періодикою та монографіями і впровадженням інформаційних технологій в цьому процесі. Консультативна рада (голова — академік НАН України А.П. Шпак), створена у 1998 р., націлена на вивчення та поширення досвіду охорони і практичного використання інтелектуальної власності з позицій як міжнародного права, так і національних юридичних норм та положень. Друкованим органом МААН є Бюллетень МААН, 28 номерів якого вийшли друком упродовж її діяльності.

Для розширення та всебічного сприяння науковій діяльності Асоціація намагається налагодити контакти не лише з науковими організаціями, а й з владними структурами країн, академії наук яких є членами МААН.

Поза це, МААН не є закритою організацією, орієнтованою на пострадянський простір. Асоціація працює в тісному співробітництві з іншими міжнародними організаціями, зокрема, має найтісніші

контакти з ЮНЕСКО, за підтримки якої, а також Європейської комісії у жовтні 2001 р. провела міжнародний симпозіум “Роль міжнародних організацій у розвитку загальноєвропейського науково-технологічного простору”.

Інститут археології НАН України ніколи не переривав свої тісні контакти з колегами з країн пострадянського простору. Серед інших проектів у рамках співробітництва з академіями наук — членами МААН Інститут проводить значну роботу по дослідженню, зокрема, проблем давньослов'янських і давньоруських старожитностей разом з науковцями РАН. Протягом багатьох років працює спільна експедиція з дослідження старожитностей Шестовиці під керівництвом члена-кореспондента НАН України професора А.П. Моці, в якій беруть участь співробітники Інституту археології НАН України, Інституту археології РАН, Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, Університету м. Тронхейм (Норвегія), Брянського педагогічного університету та університетів інших країн СНД. Науковці ІА НАН України (д-р істор. наук Р.В. Терпиловський) та ІА РАН (д-р істор. наук А.М. Обломський) протягом 1993—2002 рр. проводили спільні дослідження ранньослов'янських пам'яток на території України (Сумська обл.) і Росії (Липецька та Курська обл.), за результатами яких підготовлена низка публікацій.

Науковці Росії (Державний Ермітаж, ПМК, МГУ, ІА РАН, ГІМ), активно співпрацюючи з українськими колегами, досліджують пам'ятки часу античності та середньовіччя в Севастополі й на Гераклейському півострові, у Керчі та на її околицях, у Гірському й Степовому Криму.

Українські вчені-археологи беруть участь у дослідницьких проектах, що проходять під егідою Російської АН, разом з колегами з країн СНД працюють у рамках проектів країн далекого зарубіжжя.

У зв'язку з цим зазначимо, що археологічна наука, як і будь-яка інша галузь, не може обмежувати свої інтереси сучасними політичними кордонами. Об'єкт її дослідження лежить у віддаленому минулому, історична карта якого не завжди відповідає політичним реаліям сучасності. Тісне співробітництво вчених-археологів нашої країни, надзвичайно насиченої археологічними пам'ятками, з колегами із близького та далекого зарубіжжя дає змогу отримувати результати, які належать насамперед людству, збагачувати загальносвітову історичну та культурну спадщину.

ЗАХІДНОДОНУЗЛАВСЬКИЙ КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ

Статтю присвячено публікації матеріалів розкопок стратифікованого кургану з похованнями доби ранньої та середньої бронзи в Західному Криму, де виявлено виразні поховальні ритуали і речовий супровід з антропоморфною скелептурою включно.

1981 р. Донузлавська експедиція Інституту археології АН СРСР та Євпаторійського музею розкопала курган у Чорноморському р-ні Кримської обл. (АР Крим) на північному березі західної гирлової бухти озера-затоки Донузлав, у 30 м на південний схід від античного Західнодонузлавського городища¹.

Поверхню кургану розорювали, його висота від рівня похованого ґрунту 1,2 м, діаметр — 34 м (рис. 1). У стратиграфії центральної бровки (північ — південь) виокремлювався первинний насип діаметром близько 19 м. Досипка пов’язується з катакомбними похованнями. Загалом у кургані виявлено 23 поховання: 13 з них — ямної культури, 7 — катакомбої, 1 — передскіфське та 2 — не визначені. Основним виявлено поховання 14 (ямної культури), решта — впускні. Поховання 1 та 2 майже повністю знищенню оранкою, у похованнях 4, 10, 13, 23 не виявлено кістяків, а поховання 8 та 18 були парними. Антропологічні визначення здійснила Т.С. Кондукторова (Московський державний університет).

Поховання 1 (ямне ?) виявлено в насипу під орнім шаром, у 7,5 м на південь — південь — захід від центру кургану. Там знайдено розрізне кістки людини та мушлі устриць.

Поховання 2 (не визначено) знаходилося в насипу біля поверхні в 13 м на південний захід від центру, будучи найвидаленішим. Воно здійснене вже по досипці насипу і тому зараховано до найпізніших у кургані. Вціліли лише трубчасті кістки дорослої людини.

Поховання 3 (не визначено) знайдене в насипу біля поверхні в 11 м на південний захід від центру. Його здійснено також після досипки. Обриси похованальної споруди не прослідковували. Кістяк дитини (оранкою були знессені череп та ліва нога) лежав головою на захід — північ — захід, випростано на спині з руками вздовж тулуба. Сліди вохри не спостерігалися.

Поховання 4 (ямне) було виявлене в 6,2 м на схід — північ — схід від центру в насипу. Скупчення дрібних камінців утворювали один шар, перекриваючи нижню частину могильної ями, орієнтованої з півночі на південь і впущене до материка на 0,6 м. Яма мала прямокутну форму ($1,4 \times 0,9$ м) із прямовисними стінками. У засипці траплялися окремі надто пофарбовані кістки людини, щелепа барана та кілька грубостінних уламків горщика. На дні ж ями ні кістяка, ні речей не виявлено.

Поховання 5 (передскіфське) впущене по центру до верхівки кургану, де біля поверхні знайдено величезні чотири брили, що лежали одна на одній. Розміри брил до $1,25 \times 0,62 \times 0,15$ м. Під нижньою з них, що лежала похило, на глибині 1,05 м від 0 знаходився кістяк людини (рис. 2, 8). Нижня частина похованальної споруди, що прорізувала материковий викид з основного поховання 14, оконтурилася в плані широтно-орієнтованим прямокутником із заокругленими кутами площею $1,35 \times 1,1$ м. Виходячи з розташування брил перекриття можна вважати, що це був підбій, вхідна яма якого знаходилася з південної сторони. Кістяк чоловіка лежав головою до сходу на лівому боці з підігнаними до крижів ногами. Ліва рука, ледь зігнута в лікті, була відведена перед грудьми, а права — зігнута в лікті під тупим кутом і покладена впоперек тулуба, при цьому кисті обох рук були з’єднані. У проміжку між грудьми та руками нечисленний супровід: точило з цупкого пісковику завдовжки 14 см із круглим отвором для підвішування на пояс, кременевий

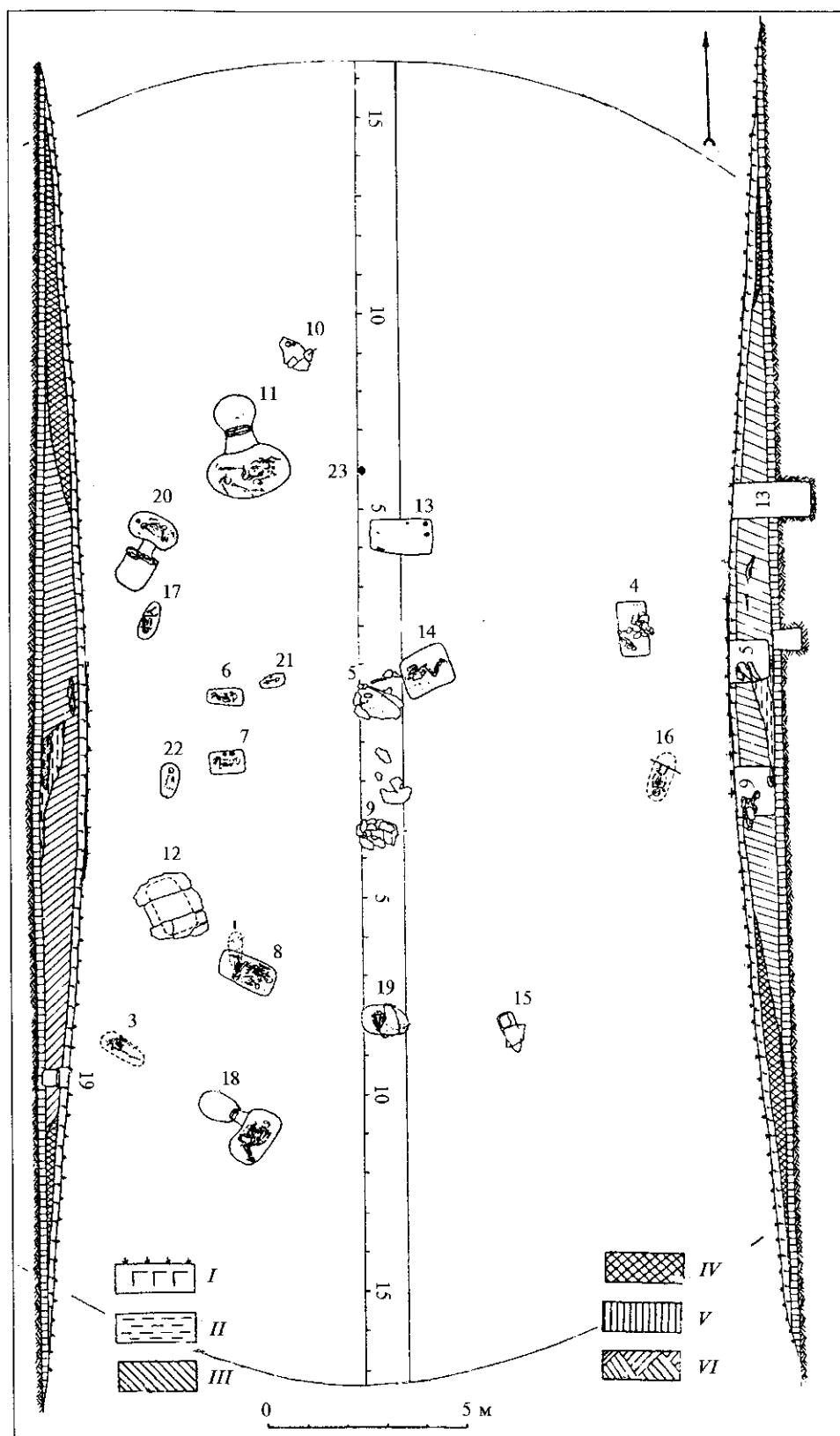

Рис. 1. Західнодонузлавський курган. План та профілі центральної бровки: I — гумус (орний шар); II — материковий викид (глина); III — первинний насип; IV — вторинний насип (досипка); V — похований ґрунт; VI — материк

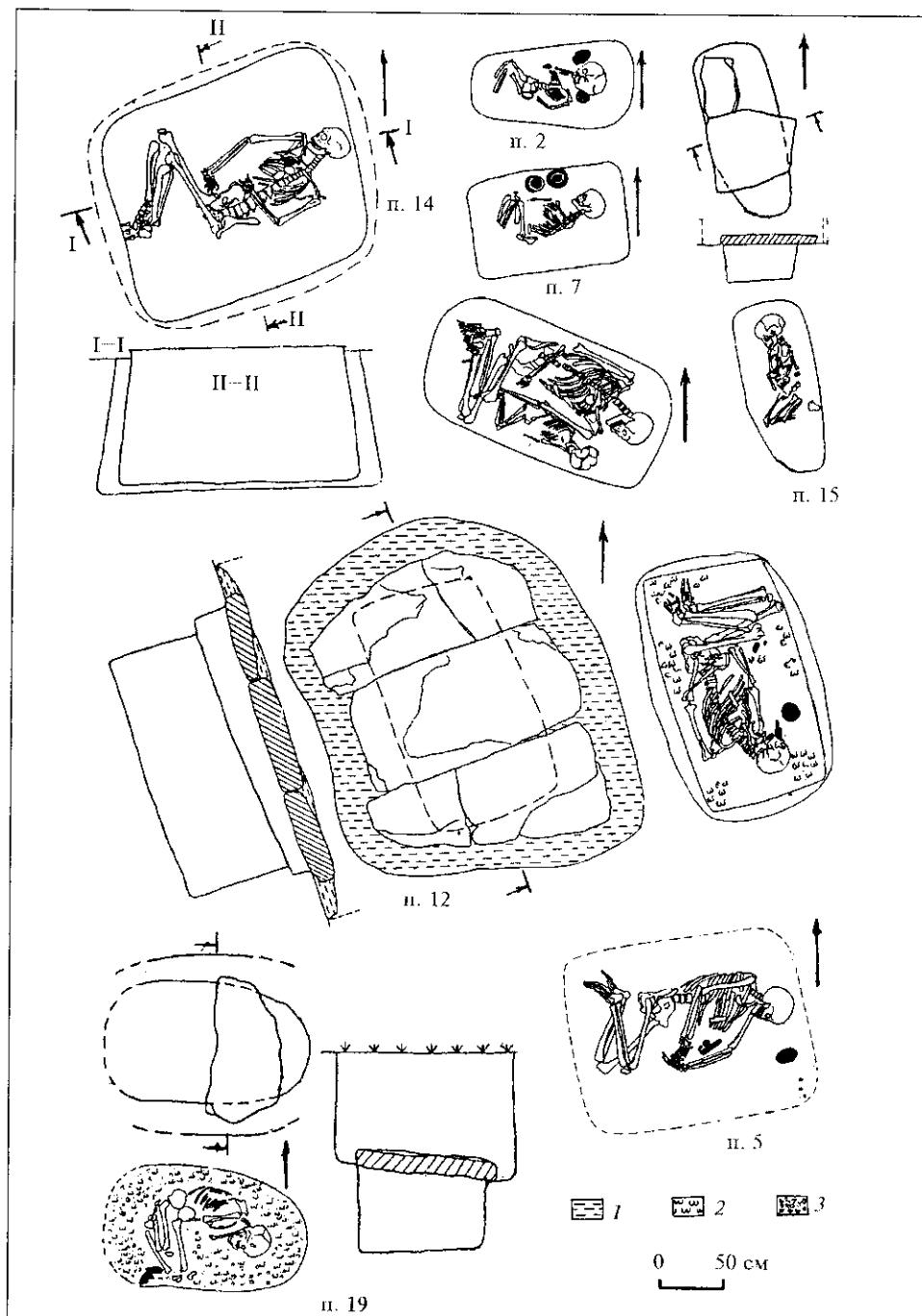

Рис. 2. Ямні та передскіфське поховання: 1 — глина; 2 — мушлі; 3 — морська галька

відщеп (рис. 3, 3, 4), а також кавалок вохри й шматочок оксидів заліза жовтого кольору. На 0,25 м південніше черепа зафіксовано жовту пляму оксидів заліза розміром $0,15 \times 0,1$ м, а в південно-східному кутку споруди — декілька кісток вівці. Застосування оксидів заліза як фарби відоме з доби ранньої бронзи². Беручи до уваги великий розмір точила, наявне поховання слід зарахувати до передскіфської доби, для якої були властиві і влаштування впускної могили в «маківці» кургану, і позиція небіжчика, і наявність кременевого відщепу та кісток дрібної рогатої худоби³.

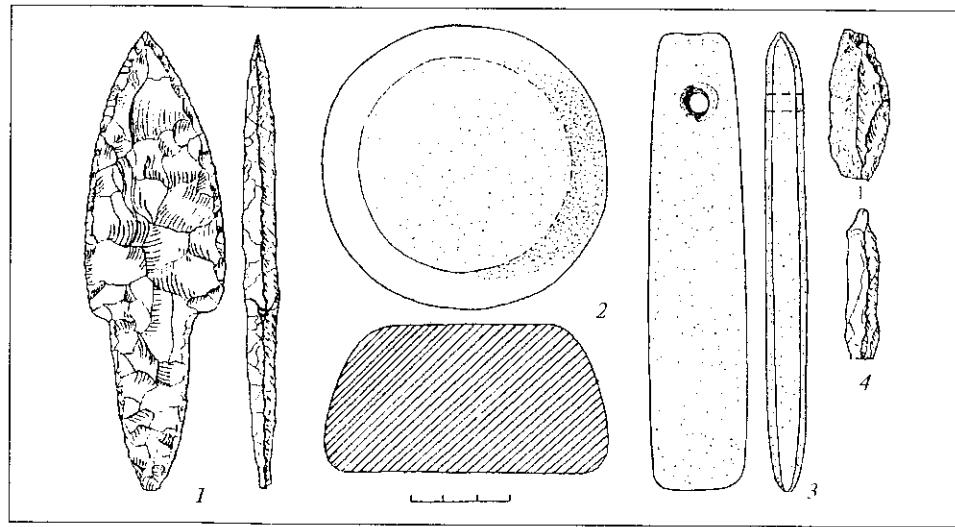

Рис. 3. Кам'яні знаряддя з кургану: 1 — пох. 12; 2 — пох. 16; 3, 4 — пох. 5

Поховання 6 (ямне) виявлено в 3 м на захід від центру. Нижня частина овальної в плані могильної ями, орієнтованої широтно, заглиблена в материк на 0,2 м. Могила ($0,93 \times 0,48$ м) мала прямовисні стінки й розширювалася до сходу. Кістяк дитини лежав черепом до сходу, на спині з нахилом на правий бік, з підігнутими ногами (рис. 2, 2). Права рука була випростана, а ліва — ледь зігнута. На дні могили — білий тлін від підстилки з камки. Направо від голови стояв невисокий горцік з поверхнею, заштрихованою гребінкою (рис. 4, 4), а напіво — мініатюрний горщичок з опуклими, різко профільзованими плічками (рис. 4, 2).

Поховання 7 (ямне) знаходилось у 3,4 м на захід — південь — захід від центру. Нижню частину могильної ями, орієнтованої широтно, з незначним відхиленням від осі захід — південь — захід — схід — північний схід, простежено в материкову, де глибина її — 0,15 м. У плані яма мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами розміром $0,9 \times 0,6$ м. Кістяк дитини (рис. 2, 3) лежав на правому боці головою до сходу та з підігнутими ногами. Права рука була випростана, а ліва — зігнута під тупим кутом поверх тулуба. Кістки пофарбовані вохрою. Простежено підстилку з камки. Перед грудьми дитини стояли два горщики: один декоровано відбитками шнурового орнаменту у вигляді одинарних зигзагів на плічках (рис. 4, 3), а другий — із заштрихованою гребінцем поверхнею (рис. 4, 5).

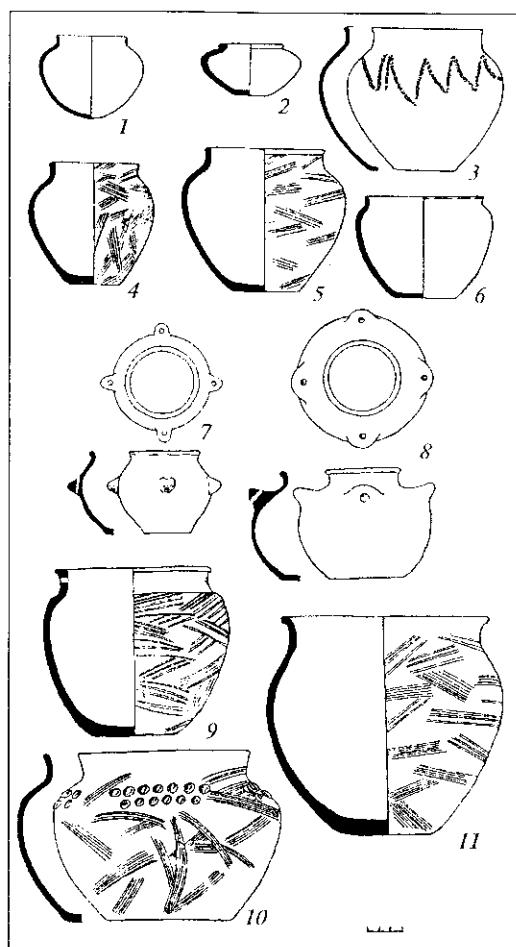

Рис. 4. Кераміка з кургану: 1 — пох. 13; 2, 4 — пох. 6; 3, 5 — пох. 7; 6, 7 — пох. 10; 8 — пох. 23; 9, 11 — пох. 20; 10 — пох. 18

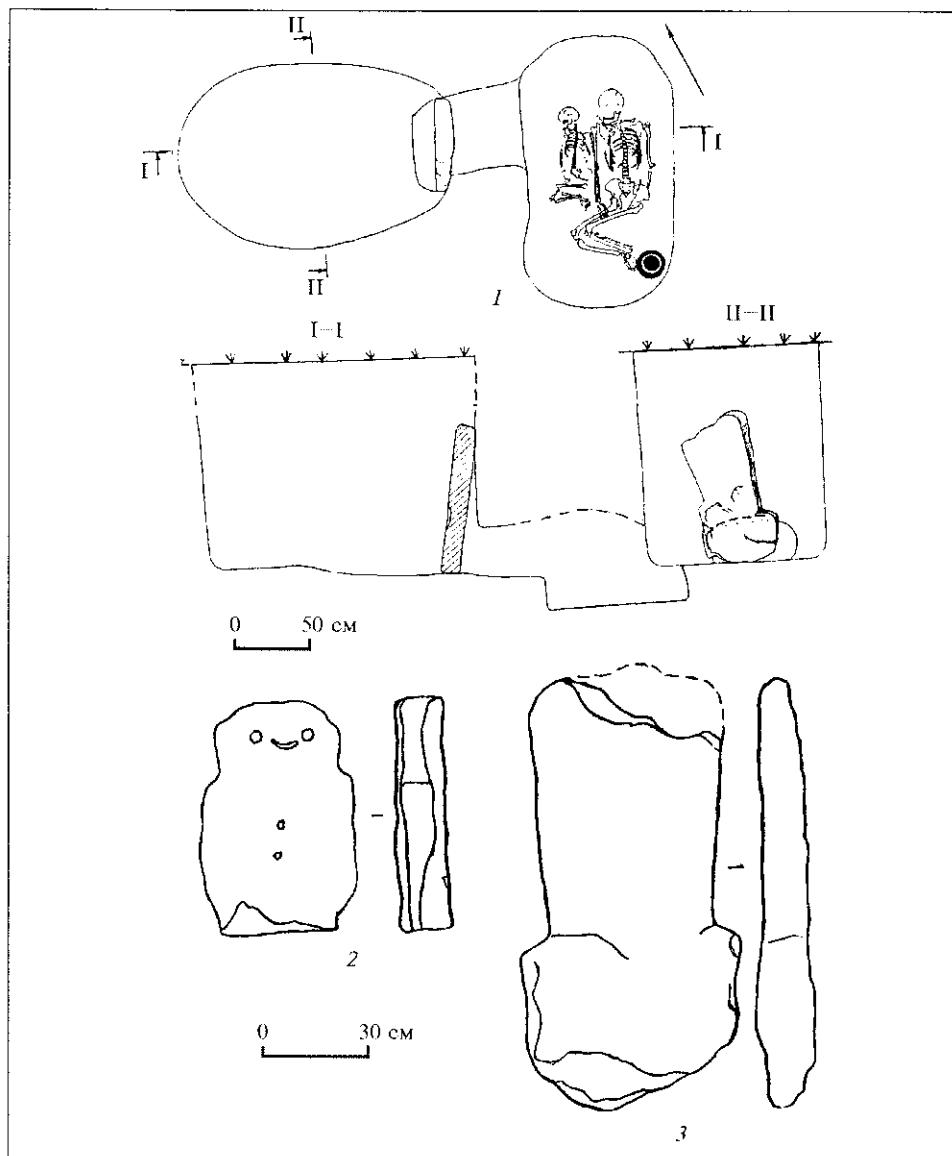

Рис. 5. Кам'яні антропоморфні стели: 1 — пох. 18 зі стелою, що закриває вхід до дромосу; 2 — стела з пох. 9; 3 — стела з пох. 18

Поховання 8 (ямне) було виявлено в 7,2 м на південнь — південнь — захід від центру. Підрядомокутну яму із заокругленими короткими стінками та кутами ($1,45 \times 0,78$ м) було зорієнтовано вздовж осі схід-південь-схід — захід-північ-захід. Глибина ями з прямовисними стінками, зафікована в материку, — 0,8 м. Численні мушлі устриць було виявлено в засипці, а окремі — на дні могили. Поховання парне: чоловік 25—30 років і дитина лежали в ідентичних позах, головами на схід — південь — схід, на спині з підігнаними ногами (голова та ноги відхилені наліво), ліва рука випростана, а права — зігнута впоперек тулуба. На дні могили — підсипка з вохри. Багато вохри помічено біля потилиці дорослого (рис. 2, 4).

Поховання 9 (ямне) було знайдено біля самої поверхні в 2,5 м на південнь від 0. Кам'яні брили перекриття були порушені оранкою. Верхня брила виявилася примітивною антропоморфною стелою заввишки 0,68 м. У скульптури виділені голова та плечі, заглибинами позначені очі та рот. Ще дві нечіткі заглибини (одна під одною) помітні на середині тулуба (рис. 5, 2). Під брилами знаходилися решт-

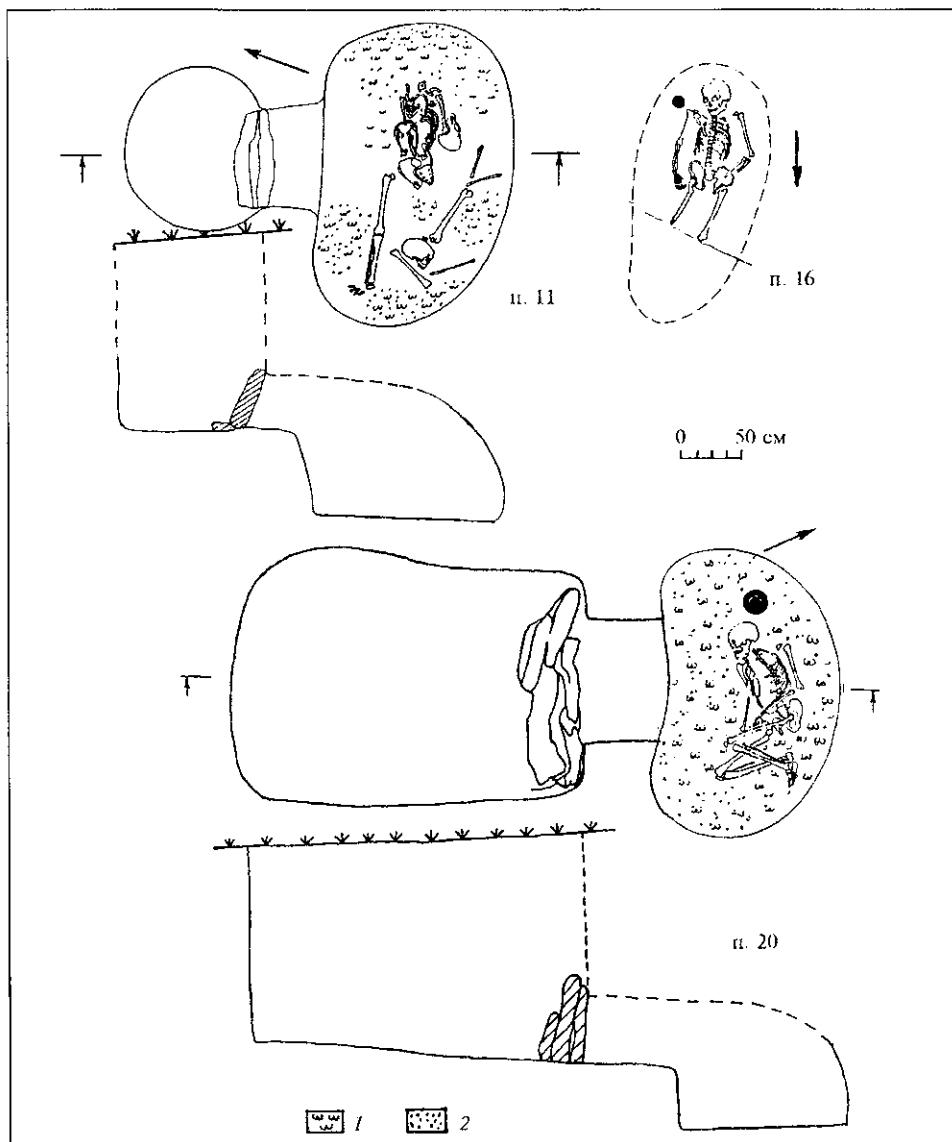

Рис. 6. Ката콤бні поховання: 1 — мушлі; 2 — морський пісок

ки зруйнованого поховання: уламки черепа та стегнової кістки, фаланги пальців. На черепі були помітні сліди вогні.

Поховання 10 (катакомбне) виявлено у 6,5 м на північ від центру. На глибині 0,95 м від 0 було знайдено чотири пласкі камені, що лежали горизонтально, заходячи один на другий. Попід найбільшим з них ($0,94 \times 0,58 \times 0,15$ м) стояли два горщики: один — із широким вінцем та низькою шийкою (рис. 4, 6), а другий — мініатюрний, із сферичним тулубом та чотирма пипкоподібними вушками, пропротримленими вертикально (рис. 4, 7). Небіжчика тут не виявлено. Зважаючи на перекриття, яма попід ним, яку не прослідковано в насипу, орієнтована вздовж осі північ-північ-захід — південь-південь-схід із приблизним розміром $1,1 \times 0,7$ м. Така споруда була достатньою для дитячого поховання, яке могло зітліти, якщо це не був кенотаф.

Поховання 11 (катакомбне) знаходилося у північно-західному секторі кургану. Вхідний колодязь зафіксовано в 7 м на північ — північ — захід від 0 на рівні похованого ґрунту. Дно колодязя заходило на 0,4 м у материк, а глибина його від поверхні становила близько 1,5 м. У плані колодязь майже круглий ($1,12 \times 1,0$ м). Переход із нього до дромосу намітився на південь — південь — схід і був прикритий брилою розміром $0,68 \times 0,45 \times 0,1$ м (рис. 6, 1). Брилу було поставлено на реб-

ро з нахилом у бік дромосу й закріплено в основі кількома дрібними каменями та промазано з боків глиною. Похиле дно дромосу (його довжина 0,35 м, ширина та висота — по 0,4 м) вело до камери, дно якої виявлено на 0,6 м глибше. Камера мала овальну в плані форму зі спрямленою вхідною стінкою (довжина 2,1 м, максимальна ширина 1,3 м, прослідкована висота — близько 0,9 м) і була орієнтована вздовж осі захід-південь-захід — схід-північ-схід. У камері віднайдено кістяк чоловіка віком 40—45 років. Анатомічний порядок розташування кісток порушено з ритуальною, імовірно, метою. Кістки перемішані, за винятком частини ребер, правої половини тазу та випростаної правої ноги. Вони дають змогу реконструювати первинну позицію небіжчика у випростаному стані головою на схід — північ — схід. Дно камери було посыпано піском з мушлями устриць. Ознаки вохри не помічено.

Поховання 12 (ямне) виявлено в 6,5 м на південний захід від центру на рівні похованого ґрунту. Упоперек могили, орієнтованої з півдня — сходу — півдня на північ — захід — північ, лежали три кам'яні брили, перекриваючи її внутрішню нижню частину (рис. 2, 6). Брили мали вирівняні обриси й були цільно підведені одна до одної. Їхня товщина — 0,08—0,1 м. Середня брила підпрямокутної форми ($1,3 \times 0,58$ м) виявилася примітивною стелю з прослідкованим виступом — «головою» на одному з коротких боків. Можливо, антропоморфну роль відігравала й південна брила видовжено-трикутної форми з близькими габаритами. Перекриття було обмазано чистою глиною поміж брилами, а особливо ясно між краями з утворенням своєрідної кайми за периметром ями. Могила мала ступінчасту конструкцію. Її верхня частина, не прослідкована в насипу, мала глибину близько 1 м і виходячи з обрисів перекриття була значно довша та ширша за нижню. Остання ж, опущена в похованій ґрунт та материк на 0,72 м, мала підпрямокутну форму з заокругленими кутами ($1,6 \times 0,98$ м по дну). Під перекриттям яма мала виступ за периметром завширшки 0,1 м та заввишки 0,15 м. Скелет чоловіка 50—60 років лежав на спині з нахилом на правий бік та підігнутими ногами. Його права рука випростана вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті з кистю на крижових кістках. Попід лицовою частиною черепа лежало кремнєве вістря дротика чи ніж завдовжки 14 см (рис. 3, 1). Біля черепа та колін виявлено вохру, а біля колін — ще й вуглинку. Людину поклали на підсипку з мушель устриць товщиною до 0,08 м. Мушлі, поза тим, перекривали кістяк і траплялися в засипці ями.

Поховання 13 (ямне) знаходилося в 4,0 м на північ від 0. Виявилося темною плямою підпрямокутної форми в материковій ямі. Яма була орієнтована широтно, дещо розширяючись до сходу. Її розмір $1,5 \times 0,9$ м, глибина в материковій ямі — 0,8 м. Кістяка в могилі не знайдено, але в північно-східному кутку стояв горщик з округлим дном та сферичним тулубом (рис. 4, 1). У східній частині ями та на середині під північною стінкою помічені плями вохри, розташовані так, що вони вказують на позицію голови та рук небіжчика. У південно-західному кутку ями лежала бараняча лопатка.

Поховання 14 (ямне, основне) виявлено в 1,0 м на північний схід від 0 за темною плямою на похованому ґрунті, де й була його денна поверхня. Материковий викид розміщено на південь від могили. Яма, орієнтована зі сходу — північ — сходу на захід — південь — захід, мала підпрямокутну форму. Її стінки незначно розширялися до дна, де вона мала розмір $1,65 \times 1,4$ м та глибину 0,8 м. Кістяк чоловіка 40—50 років лежав черепом на схід — північний схід на спині з невеликим нахилом направо з підігнатими в колінах туди ж ногами. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ледь зігнута в лікті, а кисть її підведена до крижів. Ліва рука була зігнута під прямим кутом упоперек тулуба. Кістки людини забарвлені вохрою.

Поховання 15 (ямне) знаходилося у 8,6 м на південь — південь — схід від 0, де горизонтально лежали дві брили за лінією північ — північ — захід — південь — південь — схід, що відповідає орієнтації могили (рис. 2, 5). Розміри брил: $0,55 \times 0,45 \times 0,12$ м та $0,37 \times 0,24 \times 0,07$ м. Попід ними знаходилася вузька яма видовжено-овальної форми, що звужувалася у напрямку на південь і була заглиблена в поханий чорнозем та материк на 0,25 м. Розмір у плані $1,04 \times 0,42$ м. Судячи з розташуванням брил, яма мала виступи на рівні похованого чорнозему. В ній було поховано дитину, орієнтовану головою на північ — північ — захід, на правому боці з

підібганими до крижів ногами. Права рука була випростана вздовж тулуба, а від лівої збереглася лише плечова частина, що лежала поверх ребер. На кістках — сліди вохри.

Поховання 16 (ката콤бне) було прослідковано в насипу на відстані 7,7 м від центру на півден — схід — схід на глибині 0,93 м від 0. Конструкцію поховальної споруди прослідкувати не вдалося. Кістяк небіжчика лежав випростано на спині, головою до півдня (рис. 6, 2). Правиця була випростаною вздовж тулуба, кисть її стиснута в кулак; ліва ж легко зігнута в лікті, з кистю на крижах. Стегнові кістки були розташовані паралельно й ледь відведені наліво (імовірно, відповідно до форми камери), а гомілки зрізані траншеєю. Біля правого плеча небіжчика було покладено крутого розтирача із зеленуватого пісковику, діаметр — 8,7 см (рис. 3, 2). Біля голови, на колінах і особливо на ногах — вохра.

Поховання 17 (ката콤бне?) було виявлено в 6,5 м на захід — північ — захід від центру за плямою в материкову. Овальна яма було орієнтовано з південнь-південь-заходу на північ-північ-схід ($1,08 \times 0,72$ м), глибина в материкову — 0,15 м. Кістяк літньої жінки лежав головою на півден — півден — захід на правому боці. Правиця була випростана вздовж тулуба й тримала пальцями підібгану ліву ногу. Лівиця зігнута під прямим кутом упоперек тулуба, зап'ястя її перекривало праву руку. Під черепом та на кістках — вохра.

Поховання 18 (катакомбне) було прослідковано в 10,7 м на півден — півден — захід від 0 за плямою у похованому чорноземі. Форма вхідного колодязя (рис. 5, 1) овальна в плані ($2,2 \times 1,45$ м), стінки прямовисні, а дно знижується до дромосу та камери. Глибина його від рівня похованого ґрунту — 1,35 м, від поверхні кургану — 1,7 м. Колодязь було орієнтовано з північ-захід-заходу на південнь-схід-схід, а камеру розташовано перпендикулярно до нього. У напрямку півден — схід — схід до камери вів короткий дромос з похилим дном завдовжки та завширшки по 0,6 м, заввишки — 0,4 м. Вхід з колодязя до дромосу перекривала вапнякова антропоморфна стела, поставлена вертикально. Висота стели 1,2 м, товщина — 0,12 м, обидві площини ретельно загладжені, а верхній край частково збитий (рис. 5, 3). Дно камери виявилося на 0,4 м нижче від dna дромосу, який підведенено до північної, а не до середньої частини камери. Форма камери — бобоподібна ($2,2 \times 1,18$ м, реконструйована висота — 0,8 м). У ній були поховані чоловік і підліток. Обидва були орієнтовані головами на північ — північ — схід, а обличчя небіжчиків повернуті в бік дромосу (направо). Покладені ж вони на спину із зігнутими в колінах направо ногами та випростаними вздовж тулуба руками. Ліва рука підлітка знаходилася поверх правої руки дорослого. Забарвлення кісток вохрою — інтенсивне. Біля ніг дорослого стояв приземкуватий горщик з широким вінцем та дном. Червона поверхня доброго випалу декорована гребінчастим штрихуванням. На плічках — орнамент із двох горизонтальних рядів відбитків пальця з розривами в трьох місцях (рис. 4, 10).

Поховання 19 (ямне) знаходилось у 8,0 м на півден від 0. Реконструюється ступінчаста форма перетину могили, орієнтованої широтно. Глибина її від поверхні 1,1 м, а дно було врізане в похований ґрунт. Камінь розміром $0,85 \times 0,4 \times 0,1$ м лежав на виступі, перекриваючи нижню частину овальної ями, що збереглася. Й розмір $1,15 \times 0,7$ м, глибина — 0,45 м. В ямі було поховано підлітка головою до сходу у зібраному стані на правому боці. Зігнуті в ліктіх руки були підведені кистями до обличчя. Біля колін лежала щелепа барана. Відмічено рясну підсипку мушель з домішкою морської гальки під тілом небіжчика й таку саму засипку ями.

Поховання 20 (катакомбне) було помічено в 6,0 м на північний захід від 0. Вхідний колодязь мав овальну в плані форму ($2,35 \times 1,3$ м, глибина — близько 1,4 м від поверхні), будучи орієнтованим з північ-північ-східу на південнь-південнь-захід (рис. 6, 3). У засипці було знайдено хребет дельфіна. Дно колодязя мало нахил до дромосу в напрямку на північ — північ — схід. Заклад дромосу утворювали п'ять масивних брил заввишки до 0,6 м, поставлених на ребро в три ряди. Понад закладом було виявлено уламки великого ліпного горщика з відкритим вінцем, пласким дном та загладженою поверхнею, декорованою гребінчастими розчосами (рис. 4, 11). Короткий похилий дромос мав довжину 0,6 м, ширину — 0,8 м, імовірну висоту — близько 0,5 м. Викопана в материкову камера була орієнтована перпендикулярно дромосу та вхідній ямі й мала бобоподібну в плані

форму ($1,96 \times 1,12$ м). Дно її на 0,4—0,45 м нижче від дна дромосу. Тіло чоловіка 40—45 років поклали головою на південь — південь — захід на спині з нахилом направо. Його ноги були зігнутими в колінах направо, права рука — випростаною, а ліва — зігнута під прямим кутом поверх попереку. Кістки забарвлени в охорою. В узголів'ї стояв догори дном горщик з двома отворами на шийці для підвішування, забитий піском. Поверхня посудини — червона, донизу чорна, декорована гребінчастим штрихуванням, окрім шийки (рис. 4, 9). Дно камери вкрито шаром морського піску з мушлями товщиною до 0,06 м.

Поховання 21 (ямне) знаходилося в 2,0 м на захід — північний захід від 0. Нижня частина ями, орієнтована з північного сходу до південного заходу, мала овальну форму в плані ($0,8 \times 0,5$ м) і заглиблена в материк на 0,1 м. Тіло дитини було покладене головою до північного сходу. Погана збереженість кісток не дала зможи уточнити позицію небіжчика. Кістки були забарвлени в охорою. На грудях виявлені два барабанчичих астрагали.

Поховання 22 (ямне) було виявлено в 5 м на захід — південний захід від 0. Овальна в плані яма ($1,0 \times 0,6$ м) була орієнтована з півночі на південь і заглиблена в материк на 0,15 м. Кістяк дитини лежав на правому боці з підіганими ногами. Права рука небіжчика випростана, ліва — зігнута. Кістки забарвлени в охорою.

Поховання 23 (ката콤бне) було зафіковано в насипу, на відстані 6,0 м на північ від центру та на глибині 0,9 м від 0, де було знайдено вузькошийну амфорку з чотирма вертикально простромніми вушками для підвішування (рис. 4, 8). Посудинка лишилася, ймовірно, від впускного дитячого (?) поховання, де кістяк зотлів.

Поховання доби бронзи в дослідженому нами кургані належать до різних етапів ямної та ката콤бної культур.

Основне поховання 14, судячи з форми могили та позиції небіжчика⁴, належало до другого з чотирьох етапів ямної культури, виділених для Криму⁵. Тим самим визначається й час спорудження кургану — кінець III тис. до н. е. До цього самого етапу можна зарахувати й низку впускних поховань, поспінних, як і основне, в охорою. Ступінчаста форма могильних ям 12, 15 та 19 є показовою як для першого (тут він виключений), так і для другого етапів, а позиції небіжчиків — для другого.

Цікаво, що досі в Криму в могилах з виступами ямної культури перекриття нижнього виступу кам'яними брілами, як це спостерігається в нашому кургані, дослідниками не відзначено, а вважається типовим перекриттям дерева та камки. Конструкції, аналогічні вищописаним, можна припустити в курганах на Південному Бузі: в іншому разі неможливо уявити собі впускні ями, в яких бріли перекриття нижньої частини ями виходять поза її край⁶.

Кременеве вістря дротика чи ніж з так чітко позначенім черешком з поховання 12 для ямної культури не є звичайним. Дві досить близькі аналогії йому є в ката콤бній культурі Криму⁷. Для ямної ж культури нам відомо листоподібне вістря з Житомирської обл.⁸.

Парні поховання, на кшталт поховання 8, найхарактерніші для другого етапу ямної культури Криму. Дитячі поховання 6 та 7 супроводилися двома горщиковими (рис. 4, 2—5), типовими також переважно для другого етапу. До ямної культури, судячи з округлодонної посудини (рис. 4, 1), належало й поховання 13.

Горщики з чотирма вушками з поховань 10 та 23 (рис. 4, 7, 8) знаходять аналогії в ямній культурі Надсивашія (іноді це посудини з двома вушками)⁹, а також у Новопилипівці¹⁰. Проте плоске дно та дві пари вушок показові для посуду третього періоду ката콤бної культури Криму. Зважаючи на цю обставину, порівняно пізню стратиграфічну позицію цих поховань у насипу та відсутність поховань споруд, поховання 10 та 23 можна зарахувати, швидше за все, до ката콤бної культури.

Для ямної культури показовим було зафіковане в Західнодонузлавському кургані застосування антропоморфних стел у перекритті могил¹¹. Стела, що перекривала поховання 9, досить добре модельювана для такого роду скульптури. Її відрізняє велика голова з позначеннями рисами обличчя (рис. 5, 2). Примітивнішими є стели з перекриття поховання 12. Стела, що перекривала вход до дромосу ката콤бного поховання 18 (рис. 5, 1, 3), була, можливо, використана вто-

ринно. Аналогії їй ми вбачаємо як у ямному похованні з кургану на Південному Бузі, так і в насипу того самого кургану, де містилося і катакомбне поховання¹².

Для катакомбної культури в Криму (початок II тис. до н. е.) виділено три стапи¹³. До першого з них можна зарахувати поховання 18 та 20: характерні поховальні споруди з великими підпрямокутними чи овальними в плані колодязями та бобоподібними камерами; позиція небіжчика — на спині з нахилом на бік, обличчям до входу, одна рука буває зігнутою, ноги — підігнутими. Вохра частіше за все трапляється на черепі та ногах, орієнтація — нестійка. Саме в комплексах того етапу в Криму були двічі знайдені поставлені дотори дном не-орнаментовані горщики, як у похованні 20 нашого кургану¹⁴. Широкий горщик із круглими вм'ятинами з поховання 19 має аналогії на ранньому етапі катакомбної культури Нижньої Наддніпрянщини¹⁵.

Типові для пізнього етапу катакомбної культури ознаки — кругла форма та невеликий розмір колодязя, випростана позиція небіжчика, відсутність вохри — ми бачимо в похованні 11, де мало місце розчленовування тіла, також відоме в катакомбній культурі¹⁶. Судячи з випростаного стану, до пізнього етапу слід зарахувати поховання 16, де наявність вохри для цього етапу є нечастою. Знайдений у цьому самому похованні круглий розтирач має аналогії як в ямній, так і в катакомбній культурі Криму¹⁷. Можливо, до цього етапу належать напівзруйноване дитяче поховання 3, випростане й без вохри, та зруйноване поховання 2. У цих випадках не можна виключати ймовірності поховання небіжчиків катакомбної культури в ямах.

Отже, у дослідженному нами кургані виявлено 13 поховань ямної культури й 7 чи 9 катакомбних. Як уже зазначено, курган використовували і в передскіфський час: до його верхівки впущене поховання 5.

Цікаво, що за античної доби, коли поряд існувало Західнодонузлавське городище (IV—III ст. до н. е.), мешканці його (греки) не ховали своїх небіжчиків у насипу кургану.

¹ Дашевская О.Д. Работы Донузлавской экспедиции // АО-1967. — М., 1968; Голенцов А.С. Раскопки Западно-Донузлавского городища // АО-1972. — М., 1973.

² Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскіфского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — № 115. — С. 11.

³ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Київ, 1976. — С. 93 сл., 99, 146.

⁴ Телегин Д.Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР // Энсолит и бронзовый век Украины. — Київ, 1976. — С. 6. — Рис. 1, II, 4.

⁵ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присиашье в V—I тысячелетиях до н. э. — Симферополь, 1969. — С. 40—45. — Рис. 12.

⁶ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — Київ, 1978. — С. 11—12. — Рис. 3; 7—9.

⁷ Щепинский А.А. Культуры энсолита и бронзы в Крыму // СА. — 1966. — № 2. — Рис. 1, 86; Крис Х.И. Раскопки раннеставрского поселения в Инкермане // КСИИМК. — 1955. — Вып. 58. — С. 38. — Рис. 9, I.

⁸ Телегин Д.Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии юга Украины // СА. — 1977. — № 2. — С. 6. — Рис. 2, I.

⁹ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — Рис. 28, II; 72, 18; 78, 7.

¹⁰ Вязьмітіна М.І., Іллінська В.І., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккерменъ» АП УРСР. — К., 1970. — Т. 8. — С. 30. — Рис. 4, 12.

¹¹ Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — Рис. 2; Щепінський А.О. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія. — 1973. — Вип. 9. — С. 25—26; Рычков Н.А. К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Київ, 1979. — С. 16.

¹² Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Указ. соч. — С. 9, 15. — Рис. 2, 3; 5, 7.

¹³ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 48—52. — Рис. 14.

¹⁴ Там же. — С. 48.

¹⁵ Кривцова-Гракова О.А. Указ. соч. — С. 17, 21. — Рис. 7, I.

¹⁶ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 48; Щепинский А.А. Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — С. 96.

¹⁷ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Указ. соч. — С. 102. — Рис. 39, 7; С. 224. — Рис. 88, 6.

Одержано 21.04.94

О.Д. Дащевская, А.С. Голенцов

ЗАПАДНО-ДОНУЗЛАВСКИЙ КУРГАН ЭПОХИ БРОНЗЫ

В 1981 г. в Северо-Западном Крыму, на правом берегу озера-залива Донузлав, рядом с античным Западно-Донузлавским городищем был раскопан курган, который, как выяснилось, к этому городищу отношения не имел. Курган содержал 22 погребения эпохи бронзы и одно пред斯基фское. Погребения эпохи бронзы относятся к различным этапам ямной и катакомбной культур. Их дата конец III — начало II тыс. до н. э. Почти все скелеты (кроме погребений 3 и 11) окрашены охрой. Наиболее поздние катакомбные погребения, 11 (расчлененное) и 16 (частично разрушенное), характеризуются вытянутой позой покойника. В некоторых погребениях обеих культур встречена подсыпка из морских ракушек и песка или гальки. Отдельные погребения ямной культуры перекрывались антропоморфными стелами. Одна стела была использована для заклада дромоса катакомбного погребения 18.

O.D. Dashevskaya, A.S. Golentsov

THE WEST DONUZLAV BURIAL MOUND DATING TO THE BRONZE AGE

In 1981 the burial mound which was located in the northwestern Crimea on the right bank of the lake-shaped gulf of Donuzlav close by ancient Greek hillfort of the West Donuzlav was excavated. As it turned out the burial wasn't connected with ancient hillfort. The altitude of mound was 1,2 m, the diameter was 34 m. The mound contained 22 graves dating to the Bronze Age and one grave (#5) which is dated to the pre-Scythian period. Graves of the Bronze Age belong to different fases of Jamnaya (Pit-Grave) (13 burials) and Catacomb culture and date from the end of the 3rd to the beginning of the 2nd millennium BC. Almost all skeletons (with the excepting burials #3 and 11) were colored ocher. The most late burials of the Catacomb culture #11 (divided) and #16 (destroyed partially) are defined by lying stretched posture of the deceased. A banking up the floor made of sea shells and sand or pebbly occurred to the some burials of the both cultures. Some graves of the Jamnaya (Pit-Grave) culture were covered with anthropomorphous steles. One stele was used as a stopper in the dromos of the grave #18 of the Catacomb culture.

Д.В. Журавлев, Л. Хршановски

СВЕТИЛЬНИКИ С ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ В СОБРАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ (Москва)

Статья посвящена публикации светильников архаического и раннеклассического времени с острова Березань, хранящихся в собрании Государственного Исторического музея.

Одна из богатейших коллекций античных древностей на территории постсоветского пространства хранит немало тайн. Одна из коллекций — с острова Березань, переданная в Российский Императорский Исторический музей в 1910 г. Одесским обществом истории и древностей из раскопок Э. фон Штерна 1908 г. Вся эта небольшая коллекция еще ждет подробной публикации¹. В последнее время сотрудниками Исторического музея по инициативе одного из авторов этой статьи развернута масштабная публикация античных коллекций Музея, которые долгие годы были *terra incognita* для научной общественности².

Предлагаемая вниманию читателя небольшая статья интересна прежде всего тем, что вводит в научный оборот серию позднеархаических и раннеклассических светильников из раскопок на Березани — материал, который ни разу еще специально не рассматривался. Широко известен в литературе только светиль-

ник из раскопок Э.Р. Штерна с уникальным граффито: «поскольку я светильник, то и свечу богам и людям», которое представляет собой реминисценцию стиха 8 гомеровского гимна к Солнцу³. Поэтому, несмотря на небольшую выборку осветительных приборов с древнейшего античного поселения Северного Причерноморья, можно сделать несколько предварительных наблюдений.

Архаические светильники никогда не пользовались повышенным вниманием отечественных исследователей⁴. Это вполне объяснимо — римские светильники, с их красивыми щитками и причудливыми формами, гораздо более информативны и дают поле деятельности не только археологу, но и искусствоведу. Тем не менее даже на первый взгляд невыразительные греческие открытые светильники содержат немало интересной информации. К сожалению, невозможно восстановить комплексы, из которых происходят светильники из собрания ГИМ, так как отсутствует какая-либо документация. Более того, С.Л. Соловьев любезно сообщил нам, что ему не удалось найти никакой информации в архиве Одесского археологического музея.

Тема освещения в античности вообще очень интересна и вследствие неразработанности в отечественной литературе представляет большой интерес и *перспективу*⁵. Нет сомнений, что греки, прибывши на берега Северного Причерноморья, равно как и варвары, в качестве осветительных приборов в первую очередь использовали пламя костра (*Hom.*, *Odyss.*, V, 59—61) и факела. Что касается первого, по всей видимости, у нас нет никакой надежды обнаружить его следы. Правда, у нас есть остатки очагов архаического и классического времени⁶, которые, несомненно, выполняли функцию не только отопительного, но отчасти и осветительного прибора. Факелы греческого периода также до нас не дошли, но известно множество их изображений как греческого⁷, так и римского времени⁸. Все эти экземпляры достаточно близки, ведь особых изменений в конструкции факела с древности и до наших дней практически не произошло, за исключением собственно горючих материалов⁹. Основной недостаток факела, дающего интенсивное освещение, — копоть. Заметим, что греки обращали внимание на систему вентиляции и кондиционирования помещений и задумывались о создании неких дымоходов¹⁰.

Практически все светильники рассматриваемого периода были изготовлены на гончарном круге. В связи с несложностью изготовления основная масса светильников производилась в одних мастерских с керамикой¹¹, так как они практически не требовали дополнительного оборудования.

Первые светильники, привезенные колонистами вместе с собой, были изготовлены в ионийских городах. При этом заметим, что до сих пор не существует четких критериев для разделения массива «ионийских» светильников на локальные группы. Как обычно, это связано с финансовыми возможностями исследователей, так как все спектральные, рентгено-флюoresцентные и прочие естественнонаучные анализы глины требуют серьезных финансовых инвестиций. Кроме того, до сих пор у нас ничтожно мало публикаций ранних светильников из малоазийских городов, а на территории собственно Греции, где изданы материалы многих крупных центров, ионийский импорт осветительных приборов представлен лишь незначительным количеством экземпляров. Именно поэтому представляется правильным на настоящий момент указывать в качестве центра производства «Иония», как и много лет назад.

Несомненно, по образцу привезенных из ионийских городов светильников начинается изготовление локальных экземпляров, первоначально достаточно точно имитирующих оригиналы. Впрочем, нам представляется, что большинство обломков светильников, если не все, представленные в публикации, относится к образцам импортной продукции.

КАТАЛОГ¹²

Все светильники из нашей коллекции открытые, имеют круглую форму и изготовлены на гончарном круге.

1. Светильник с высокой конической втулкой¹³ в центре (рис. 1, I). Край лампы немного отогнут, образуя закраину. Размеры, см: D (диаметр) — 8,5;

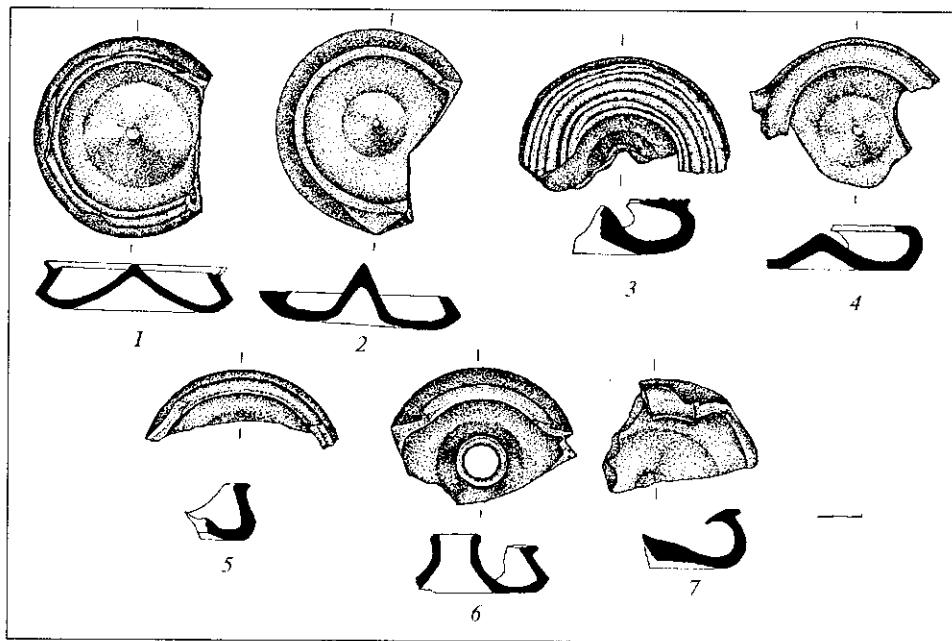

Рис. 1. Светильники с острова Березань

H (высота) — 2. Глина light reddish brown (5YR 6/4) с незначительными включениями слюды и извести. Покрытие отсутствует. Края светильника частично обломаны. ГИМ, Инв. № 46770, оп. Б-19/І. № 44.

Подобные светильники есть в коллекции Стамбульского Археологического музея, где они датируются второй половиной VI в. до н. э.¹⁴. Авторы публикации отмечают их восточноегейское происхождение. Заметим, что втулка в светильнике делалась для пальца руки, присутствие которого обеспечивало светильнику большую устойчивость при переноске, или для подставки, на которой благодаря втулке было легче закрепить лампу.

2. Светильник с высокой конической втулкой в центре, возвышающейся над уровнем плечиков; венчик обломан (рис. 1, 2). Размеры, см: *D* — 8,1; *H* — 1,3; *H* втулки — 2,3. Глина reddish yellow (5YR 6/8); лак был только на рожке — от red (10R 4/6) до dusky red (10R 3/4), сохранился на небольших участках. ГИМ, Инв. № 46770, оп. Б-19/І. № 34. Подобные светильники были найдены и ранее на территории Северного Причерноморья, например в Пантикопее¹⁵.

3. Фрагмент светильника с невысокой конической втулкой в центре, сохранился корень ручки; край светильника вогнут наружу (рис. 1, 4). Размеры, см: *D* — около 8; *H* — 2,1. Глина reddish yellow (5YR 6/6), лаком покрыты конический выступ (reddish brown (2.5YR 3/1)), плечики в виде полосы (yellowish red (5YR 5/6-4/6)), а также ручка. Нижняя часть светильника без покрытия. ГИМ, Инв. № 46770, оп. Б-19/І. № 45.

Светильник несколько напоминает лампы типа 19 по классификации Хоуланда, которые датируются 525—480 гг. до н. э.¹⁶. Эти светильники аттического производства и имеют чернолаковое покрытие по всей поверхности, в отличие от нашего экземпляра.

4. Фрагмент светильника с втулкой в центре, край светильника сильно вогнут внутрь и украшен по верхней поверхности концентрическими нарезками (рис. 1, 3). Глина reddish-yellow (5YR 6/8), рыхлая, с очень большим количеством блесток. Лаком (dark red (2.5 YR 4/8)) покрыты только плечики светильника. Весь светильник сильно закопчен. ГИМ, Инв. № 46770, оп. Б-19/І. № 33.

Этот светильник напоминает экземпляры с Афинской агоры, датируемые первыми тремя четвертями VI в. до н. э. и отнесенные к типу 16А¹⁷. Кроме того, он имеет и небольшие различия.

5. Светильник с высокой сквозной втулкой в центре (рис. 1, 5). Втулка по

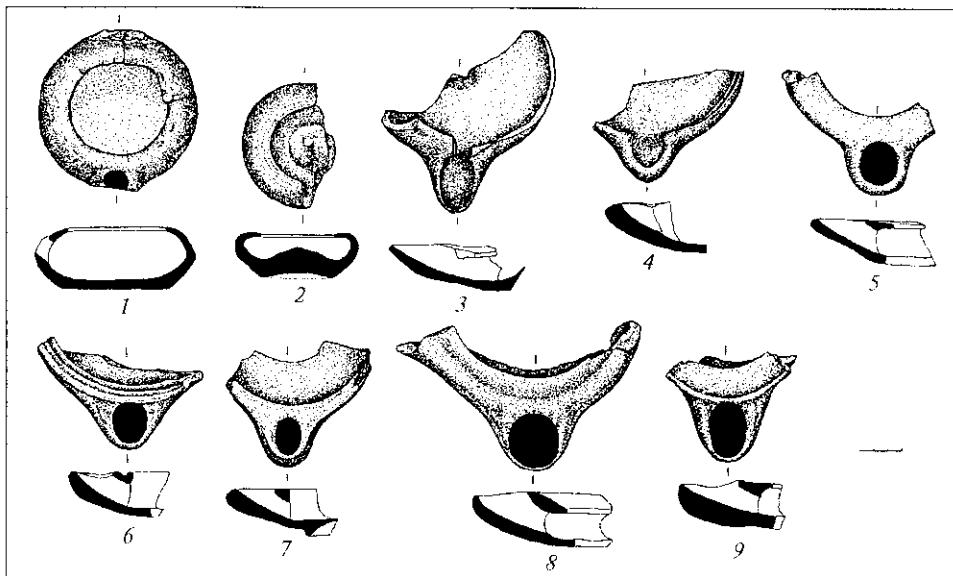

Рис. 2. Светильники с острова Березань

форме близка к биконической, немного расширяется в верхней части и возвышается над плечиками светильника. Край светильника слегка отогнут наружу. Глина yellow (10YR 7/8) с мелкими белыми включениями и отдельными блестками. Лаковое покрытие отсутствует. Размеры, см: $D = 8,2$; $H = 2,0$; H втулки — 2,4. ГИМ, И nv. № 46770, оп. Б-19/1. № 40.

6. Фрагмент аналогичного светильника (рис. 1, 6).

Глина reddish yellow (7.5YR 6/8) с мелкими блестками; покрытие отсутствует. $H = 2$ см. ГИМ, И nv. № 46770, оп. Б-19/1. № 39.

Наиболее близки экземпляры Q17-Q19, а также Q150 ионийского происхождения из собрания Британского музея¹⁸. В Стамбульском музее также есть несколько близких светильников, которые происходят из Эфеса¹⁹. Они относятся к первой половине VI в. до н. э. Светильники начала V в. до н. э., изготовленные по той же схеме, аттического производства, были найдены в Пантикапее²⁰.

7. Фрагмент светильника с коническим выступом в центре (не сохранился), край сильно вогнут внутрь, снаружи сделан небольшой выступ (рис. 1, 7). Глина reddish yellow (5YR 7/8), с большим количеством блесток и редкими белыми включениями. Лаком покрыта только внутренняя часть светильника, от dark red (2.5 YR 4/6) до very dark gray (5YR 3/1). Размеры: D — около 9,5 см. ГИМ, И nv. № 46770, оп. Б-19/1.

Очевидно, перед нами вариант светильника, близкий к типу 16 по Хоуланду²¹.

8. Светильник круглой формы, с одним рожком, дно плоское, выступ изнутри отсутствует, край немного загнут внутрь светильника (рис. 2, 1). Глина — brown (7.5 YR 5/3), неплотная слоистая, с большим количеством слюды. Покрытие отсутствует, светильник сильно закопчен. Размеры, см: $D = 7,1$; $H = 2,8$. ГИМ, И nv. № 46770, оп. Б-19/1. № 38.

Этот светильник близок к малоазийскому экземпляру из Британского музея²². Кроме того, в том же собрании есть несколько восточногреческих экземпляров без атрибуции, которые близки к нашему светильнику²³, а также лампы с Сицилии²⁴.

9. Светильник круглой формы, дно изнутри немного выпуклое в центре, край сильно загнут внутрь (рис. 2, 2). Глина dark gray (10YR 4/1), с белыми включениями, без покрытия. Размеры, см: $D = 5,5$; $H = 1,8$. ГИМ, И nv. № 46770, оп. Б-19/1. № 32.

10. Фрагмент однорожкового светильника с конической втулкой в центре (рис. 2, 3). Глина reddish yellow (5YR 6/8), с крупными белыми включениями. Лак brown (7.5YR 4/4), покрывает рожок и плечики снаружи, изнутри покрыт только

конический выступ в центре. Рожок светильника сильно закопчен. Размеры: D — не менее 8,5 см. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 41.

Наиболее близок к публикуемому нами экземпляру восточногреческий светильник «неизвестного происхождения» из собрания Британского музея, который датируется второй половиной VI в. до н. э.²⁵. Известны также экземпляры с Афинской агоры, морфологически напоминающие наш светильник, но явно другого центра производства²⁶.

11. Фрагмент рожка светильника (рис. 2, 4). Глина yellowish red (5YR 5/8) с мелкими блестками; покрытие отсутствует. На носике светильника видны следы копоти. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 35.

12. Фрагмент рожка светильника, край загнут внутрь (рис. 2, 5). Глина reddish yellow (5 YR 7/8), с мелкими белыми частицами. Светильник покрыт лаком полностью, включая нижнюю часть. Рожок и плечики сверху — black (5YR 2.5/1), с пятнами более светлого тона, нижняя часть — reddish yellow (5YR 6/8). Размеры: H — 2 см. На рожке — следы копоти. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 46.

13. Фрагмент рожка светильника, край вогнут внутрь, верхняя поверхность украшена двумя концентрическими линиями (рис. 2, 6). Глина reddish yellow (5YR 6/6), с большим количеством блесток, покрытие отсутствует. Рожок светильника закопчен. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 42.

14. Фрагмент вытянутого рожка светильника (рис. 2, 7). Глина very pale brown (10YR 7/4), с включениями слюды. Лаком покрыты только рожок и плечики светильника (yellowish red (5YR 5/6-4/6)), изнутри покрытие отсутствует. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 36.

15. Фрагмент рожка светильника (рис. 2, 8). Край загнут внутрь. Глина gray (5Y 5/1). Лак black (5Y 2.5/1), сохранился только на отдельных участках. Размеры: H — 2,5 см. Учитывая большой диаметр светильника, можно предположить, что он был двухрожковым. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 37.

16. Фрагмент вытянутого рожка светильника (рис. 2, 9). Край светильника загнут внутрь, дно снаружи немного вогнуто. Глина reddish yellow (5YR 7/7) с большим количеством слюды. Покрытие отсутствует, рожок закопчен. Размеры: H — 2,1 см. ГИМ, Ивн. № 46770, оп. Б-19/1. № 31.

Среди представленных светильников в коллекции ГИМ есть как экземпляры, датирующиеся первой половиной VI в. до н. э., так и лампы, которые можно отнести к рубежу VI—V вв. до н. э. Таким образом, даже наша небольшая коллекция может служить интересным источником для изучения торговых связей Березани и для исследования собственно быта, а также истории осветительных приборов.

¹ Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А. Коллекции из Березани и Ольвии в собрании ГИМ // Ольвія та античний світ: Матеріали наук. читань, присвяч. 75-річчю історико-археол. заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 54.

² Сорокина Н.П., Журавлев Д.В. Коллекции памятников из античных центров Северного Причерноморья в собрании Государственного Исторического музея (г. Москва) // ВДИ. — 1993. — № 4. — С. 242—258; Журавлев Д.В. Коллекции из Херсонеса в собрании Государственного Исторического музея // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 194—207; Sorokina N.P., Zhuravlev D.V. Collections of Artefacts from Classical Centres on the North Coast of the Black Sea in the Collection of the State Historical Museum (Moscow) // Ancient Civilisation from Scythia to Siberia. — 1997. — 4.2. — P. 158—186; Журавлев Д.В., Хризановски Л. К изданию Корпуса светильников Государственного Исторического музея // РА. — 1997. — № 4. — С. 218—223; Chrzanovski L., Zhuravlev D. The Corpus of Ancient Lamps in the State Historical Museum (Moscow). Vol. 1: Lamps from Chersonesos // Ancient Civilization from Scythia to Siberia. — 1997. — 4.3; Chrzanovski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum, Moscow // Studia archaeologica. — Roma, 1998. — 94. Журавлев Д.В., Хризановски Л. Коллекция античных светильников Государственного Исторического музея // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 159—166. Гущина И.И., Журавлев Д.В., Фирсов К.Б. Позднескифские коллекции в собрании Государственного Исторического музея // Поздние скифы Крыма: Тр. ГИМ. — М., 2001. — Вып. 118. — С. 230—238; Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А. Указ. соч.; Журавлев Д.В. Коллекции из Керчи в собрании Государственного Исторического музея // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья: Сб. науч. материалов III Боспор. чтений. — Керчь, 2002. — С. 95—99; На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского: Каталог выставки в Государственном Историческом музее: 30 мая —

15 авг. 2002 г. М., 2002; Демиденко С.В., Журавлев Д.В., Фирсов К.Б. Коллекция бронзовой посуды раннего железного века в собрании ГИМ // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в Гос. Истор. музее: Тез. конф. — М., 2003. — Ч. 2. — С. 22—27.

³ Яйленко В.П. Несколько ольвийских и березанских граффити (по материалам Одесского археологического музея) // КСИА. — 1979. — Вып. 159. — С. 57—58. — Рис. 2, 3; Русаяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архантском времени. — Киев, 1987. — С. 150. В публикации А.С. Русаяевой (С. 151—152) упоминаются и другие граффити на ольвийских архантских светильниках — в виде трезубца и лабриса.

⁴ См. некоторые публикации ранних светильников из Северного Причерноморья: Вальдгаузер О. Императорский Эрмитаж. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914; Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // Археология и искусство Боспора: Сообщения ГМИИ им. А.С. Пушкина. — М., 1992. — Вып. 10; Chrzanowski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum, Moscow. Studia archaeologica 96. — Roma, 1998; Журавлев Д.В., Христановски Л. Группа греческих светильников из Херсонеса // ХСБ. Х. Севастополь. 1999; Журавлев Д.В. К истории освещения на Боспоре в VI—V вв. до н. э. // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы Международной науч. конф. — СПб. — С. 177—186.

⁵ См. например: Журавлев Д.В. К истории освещения на Боспоре...

⁶ Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 76. — Рис. 90; Блаватский В.Д. Раскопки Пантикапея в 1952 году // КСИИМК. — 1955. — Вып. 58. — С. 79; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 33. — Рис. 4; Толстиков В.П. Ранний Пантикапей в свете новых археологических исследований // ДБ. — 2001. — 4. — С. 399.

⁷ См., например: Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина. — М., 1985. — № 43, 59 и др.

⁸ LIMK, III/1, 1986, 881, сл.; Jabłonowska-Taracha J. Eros Lampadophoros on a bone plaque from Tell Atrib // Archeologia (Warszawa). — 1997. — 48.

⁹ О значении факела в жизни древнегреческого общества может свидетельствовать и тот факт, что в Афинах устраивали состязания в лампадедромии — беге с факелами, в котором для победы нужно было не только прибежать первым, но и сохранить пылающим огонь своего факела.

¹⁰ «Сделанный из меди ствол финикового дерева, устроенный над лампадой и доходящий до крыши, вытягивает колоть наружу» (Paus., I, XXVI, 7, пер. С.П. Кондратьева). Для отвода дыма из топившихся по-черному печей в домах существовали специальные отверстия. Так, подобные конструкции известны и на Березани: Соловьев С.Л. Жилые дома Березанского поселения позднеархаического времени // Тр. ГЭ. — 1997. — 28. — С. 20. Римским временем датируются подобные же примитивные «дымоходы» из Тиритаки и Илурата (Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки... — С. 117; Он же. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА. — 1958. — № 85. — С. 34, 76—77. — Рис. 69).

¹¹ Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. — London, 1975. — P. 3.

¹² Все цвета указаны нами по цветовым таблицам Munsell Soil Colour Charts. — Princeton, 1992. Все размеры указаны в сантиметрах.

¹³ Howland // Op. cit. — P. 25.

¹⁴ Kassab Tezgör D., Sezer T. Catalogue des lampes en terre cuite du musée archéologique d'Istanbul. T. 1. Epoques protohistorique, archaïque, classique et hellénistique. — Paris, 1995. — № 97—99. — P. 57—58.

¹⁵ Забелина В.С. Указ. соч. — Табл. III, 2.

¹⁶ Howland R.H. Greek Lamps and Their Survivals. The Athenian Agora. — Vol. 4. — Princeton; New Jersey, 1958. — N 142, 143. — P. 42 — Corinth, III.

¹⁷ Howland. Op. cit. — Pl. 4, 32; N 92.

¹⁸ Bailey. Op. cit.

¹⁹ Kassab Tezgör, Sezer. Op. cit. — N. 77—79. — P. 51—52.

²⁰ Забелина В.С. Указ. соч. — Табл. III, 7. — С. 303.

²¹ Howland. Op. cit. — Pl. 4, 112—113.

²² Bailey. Op. cit. Q119.

²³ Bailey. Op. cit. — Pl. 87.

²⁴ Bailey. Op. cit. — Pl. 122—123.

²⁵ Bailey. Op. cit. — P. 198—199.

²⁶ Howland. Op. cit. — № 156.

Одержано 13.04.2002

Д.В. Журавльов, Л. Хршановський

СВІТИЛЬНИКИ З ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ У ЗІБРАННІ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ (МОСКВА)

Статтю присвячено публікації світильників з острова Березань, які зберігаються в Державному Історичному музеї в Москві. Це частина колекції, подарованої в 1910 р. Одеським товариством історії і старожитностей з розкопів Е. фон Штерна 1908 р. Більшість світильників можна зарахувати до юнійського виробництва і датувати від першої половини VI ст. до н. е. до межі VI—V ст. до н. е.

D. Zhuravlev, L. Chrzanovski

LAMPS FROM THE ISLAND OF BEREZAN' IN THE COLLECTION OF THE STATE HISTORICAL MUSEUM (MOSCOW)

This short article deals with publication of lamps from island of Berezan' which are kept in the collection of the State Historical Museum in Moscow. There is a part of the collection excavated by E. von Shtern in 1908, which was presented by the Society of History and Antiquities of Odessa in 1910. The main part of lamps belong to Ionic manufacturing and can date from the first half to the turn of the 6th century BC.

В.А. Хршановский

НОВЫЙ СКЛЕП С ПОЛУЦИРКУЛЬНЫМ СВОДОМ НА НЕКРОПОЛЕ ИЛУРАТА

Статья посвящена одному из склепов (№ 206) Илуратского некрополя, доследованному в 2002 г. Это первый склеп с полностью сохранившейся стеной, отделяющей дромос от камеры, включая искусственный арочный свод над входным проемом. Найденный остеологический материал свидетельствует о совершении тризыны (или трици) с жертвоприношением животных. Вещевой материал позволяет датировать склеп II—III вв. н. э.

В последние годы грабители активно «осваивали» южную часть некрополя Илурата, расширяя его границу к югу, юго-востоку. В ходе расчистки грабительских шурфов и траншей помимо многочисленных плитовых могил были обнаружены и доследованы два склепа № 205 и 206, сложенных насухо из блоков и плит известняка. Последний, открытый в 2002 г., представляет особый интерес. По своим размерам (общей длине, площади погребальной камеры) склеп вошел в пятерку самых значительных погребальных сооружений на некрополе Илурата и оказался первым склепом с полностью сохранившейся стеной, отделяющей дромос от камеры (включая искусственный арочный свод над входным проемом).

Склеп № 206 состоял из подпрямоугольного дромоса и прямоугольной погребальной камеры и был ориентирован по оси запад — восток со смещением (около 30°), соответственно, к северу и югу (рис. 1). Подводивший ко входу в камеру дромос, в свою очередь, был немного смещен к западу по отношению к камере. Он был выкопан в материковом суглинке и облицован с длинных сторон стенами из выровненных с лицевой стороны блоков и камней. Длина дромоса 3,2 м, ширина — 1,5—1,3 м (немного сужается к входу в камеру), глубина от края западной стенки (материковый суглинок) — 1,2, от верхнего края боковых стен, сложенных из блоков, — 1,5 м (рис. 2, разрезы С—С и Д—Д).

От входа в дромос пол круто (под углом около 45°) понижался к камере. В материковом суглинке, в котором он был вырезан, читаются четыре сложенные

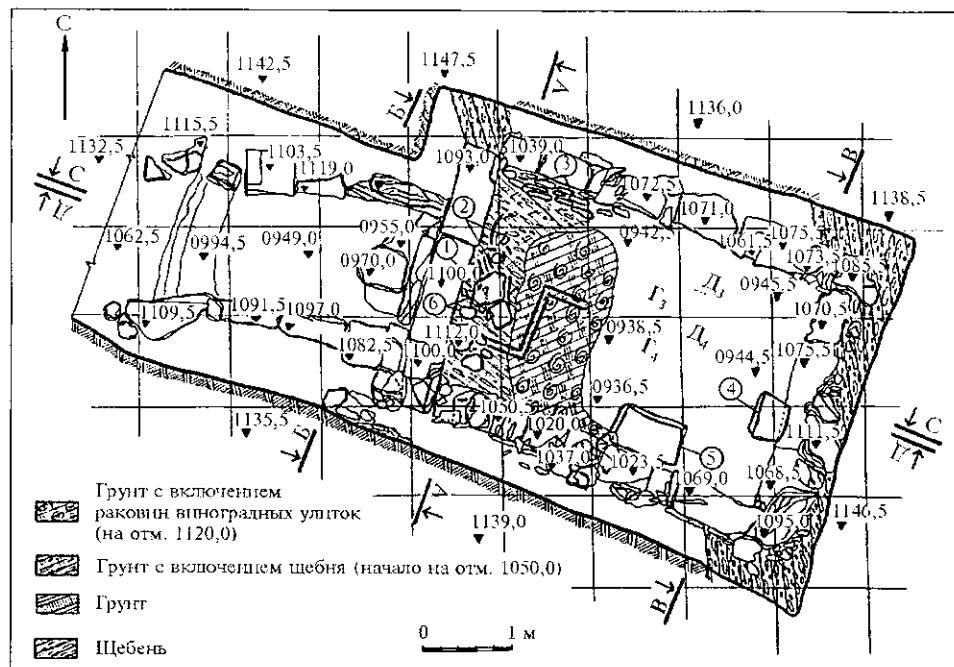

Рис. 1. Склеп № 206. План I уровня (цифры в кружках): 1 — кремень на отметке 0983,0 м; 2 — кости человека на отм. 0961,5 м; 3 — слой камней на отм. 1013,0 м; 4 — блок («замковый камень») на отм. 0975,5 м; 5 — блок на отм. 0969,5 м; 6 — фрагмент черепа и кости на отм. 0974,0 м

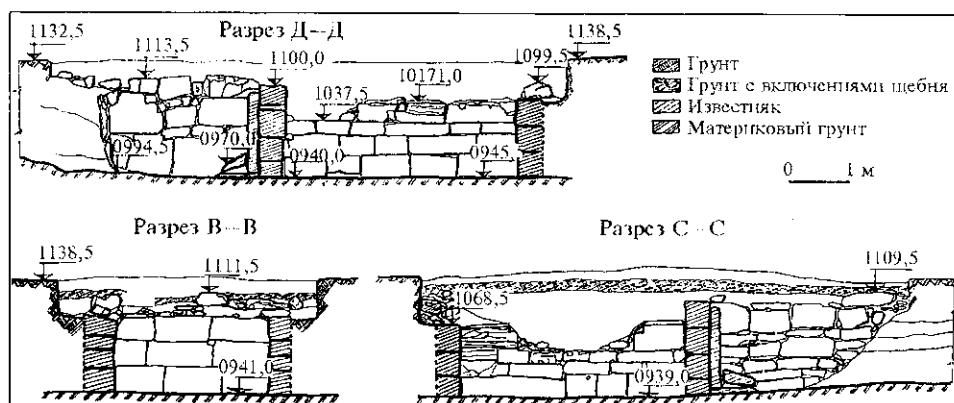

Рис. 2. Склеп № 206. Разрезы В—В, Д—Д и С—С

ступени высотой по 0,2—0,25 м. Последняя ступень плавно, пандусом на расстоянии 1,5 м от входного проема выводит на нижний уровень пола.

Длинные (южная и северная) стены дромоса хорошо сохранились. Их верхние блоки находились на глубине 0,2—0,25 м от современной дневной поверхности. Максимальная высота южной стены 1,5, северной — 1,7 м. Длина кладок соответственно 3 и 2,4 м. Кладки однослоистые постелистые иррегулярные с использованием отесанных блоков, плит известняка и уплощенных камней.

В северной стене отчетливо читаются три ряда блоков, имевших форму более или менее правильных параллелепипедов. Размеры блоков верхнего ряда (с востока на запад), м: $0,8 \times 0,3 \times 0,2$; $0,6 \times (0,3-0,4) \times (0,2-0,1)$; $(0,45-0,5) \times (0,2-0,25) \times (0,4-0,45)$. Линия стены на этом же уровне была продолжена несколькими необработанными камнями, лежащими на материковом грунте. Средний ряд был образован также тремя блоками ($0,9 \times 0,5$; $0,5 \times 0,3$; $0,9 \times 0,7$ м, толщина неустановима), надставленными в некоторых местах уплощенными плитками и камнями. Нижний ряд состоял из трех блоков ($(1,4-1,3) \times 0,65$; $0,7 \times$

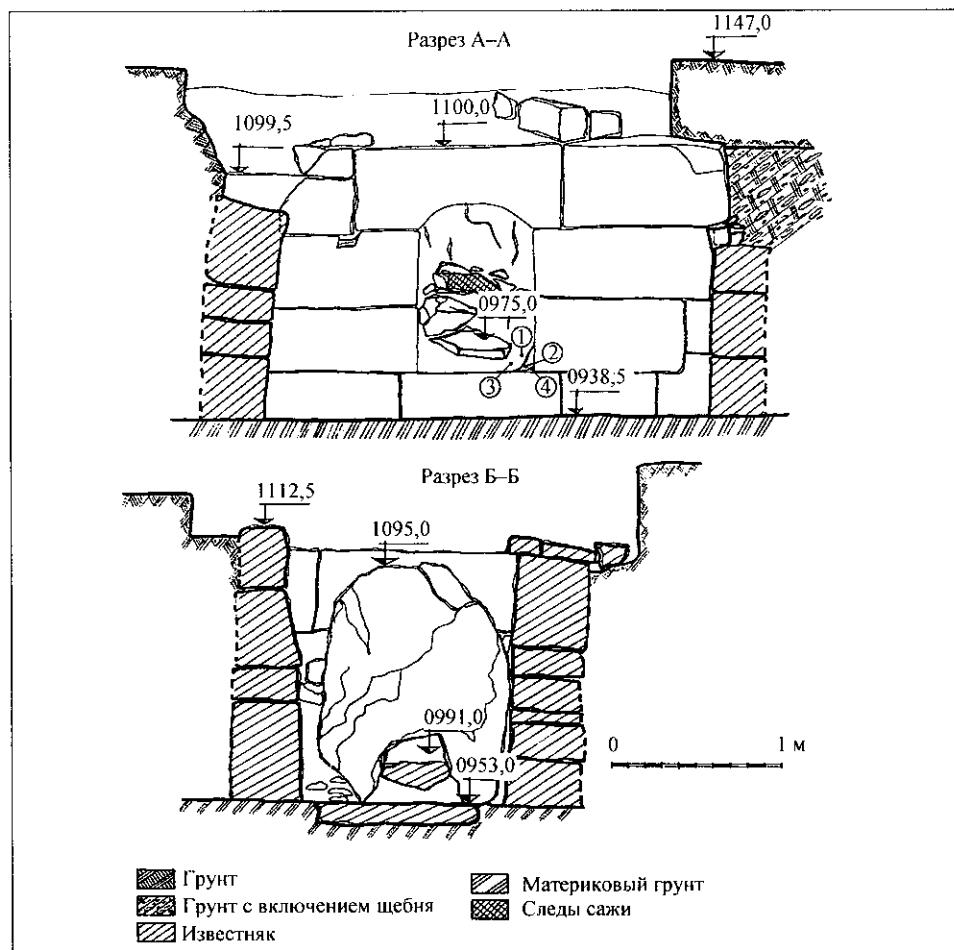

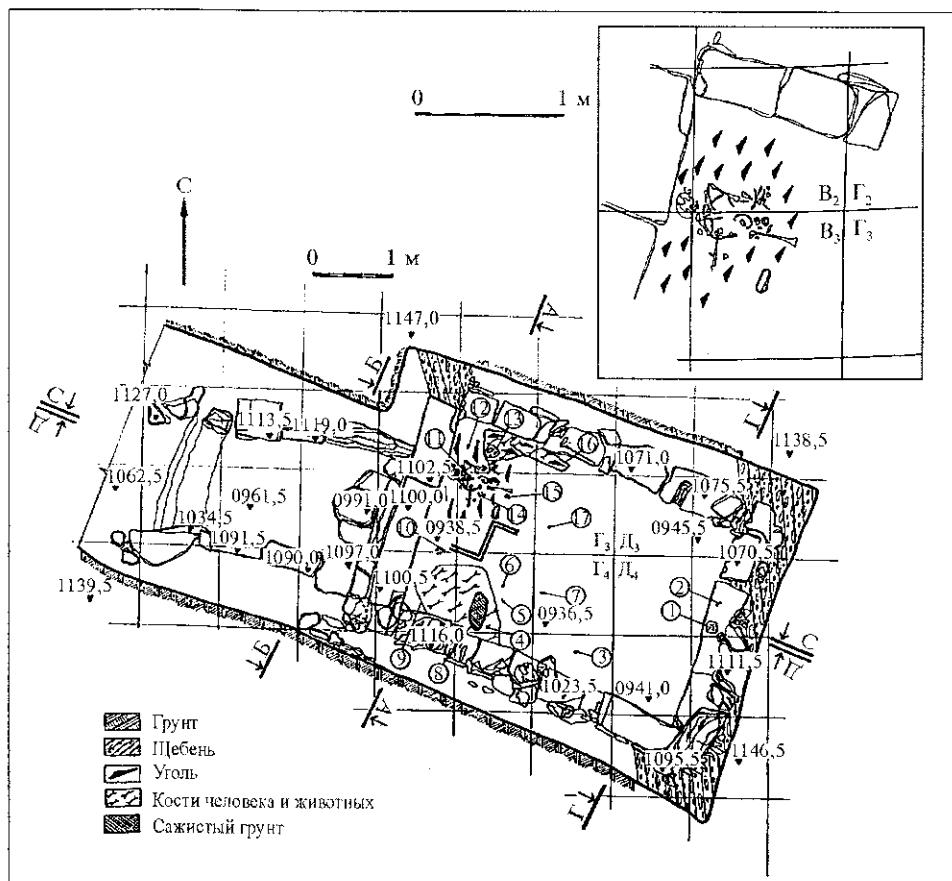
Рис. 3. Склеп № 206. Разрезы А—А и Б—Б (цифры в кружках): 1 — фрагменты лепного сосуда; 2 — раковины виноградных улиток; 3 — фрагменты фольги желтого металла; 4 — угольки

$\times(0,6—0,7)$ и $(0,2—0,4) \times 0,6$ м, толщина также неустановима). Угол между западной стенкой, вырубленной в материковом суглинке, и торцом кладки северной стены был укреплен двумя вертикально стоящими клиновидными камнями. На некоторых блоках этой стены имелись многочисленные короткие и глубокие царапины (следы древних орудий?).

Верхний ряд южной стены образован четырьмя блоками в форме параллелепипедов. Их размеры (с востока на запад), м: $0,7 \times 0,5 \times 0,45$; $(0,6—0,7) \times 0,4 \times 0,3$; $0,7 \times 0,4 \times 0,2$; $0,4 \times (0,3—0,2)$. Второй по порядку блок был надставлен на недостающую высоту плоской плиткой ($0,7 \times 0,3 \times 0,1$ м). Над первым, третьим и четвертым блоками сохранились отдельные разнокалиберные камни — возможно, остатки отмостки, прикрывавшей стену сверху. Нижние ряды этой стены были образованы плоскими плитами и уплощенными камнями в основном меньшего размера (от $(0,8—0,9) \times 0,3$ до $0,3 \times 0,1$ м).

Входной проем из дромоса в камеру закрывала стоящая *in situ* закладная плита неправильной овальной формы ($1,4 \times 1,1$ м, толщиной $0,15—0,2$ м; рис. 3, разрез Б—Б). Правый верхний край плиты был отколот. Плиту подпирал небольшой контрфорс — дикарный камень продолговатой неправильной формы ($(0,55—0,4) \times 0,5 \times (0,1—0,2)$ м). В щелях между стенами дромоса и закладной плитой сохранилось несколько фиксирующих ее небольших камней — клиньев. Закладная плита и контрфорс стояли на известняковой плите правильной прямоугольной формы ($0,95 \times 0,8$ м), толщиной $0,1—0,12$ м. Западная торцевая грань плиты по всей ширине была подтесана для выравнивания с общим уровнем пола дромоса.

Погребальная камера склепа имела правильную прямоугольную форму. Ее

Рис. 4. Склеп № 206. План II уровня (цифры в кружках): 1 — фрагменты глиняного сосуда, фрагмент бронзового предмета, кремень на отм. 1066,0; 2 — ручка амфоры на отм. 1064,0, 3 — кремень на отм. 0959,0; 4 — астрагал на отм. 0955,0; 5 — гагатовые пронизи на отм. 0946,5; 6 — бусина на отм. 0949,5; 7 — фрагмент железного предмета на отм. 0940,5; 8 — сажистый грунт на отм. 0980,0 (толщиной 12 см); 9 — кости человека и животных на отм. 0984,0; 10 — перстень белого металла, гагатовые пронизи, фрагмент железного ножа на отм. 0985,0; 11 — скопление костей человека и кость лошади на отм. 0940,0; 12 — фрагмент чернолакового лекифа на отм. 0942,0; 13 — фрагмент бальзамарии, фрагмент железного предмета и фрагмент черепа на отм. 0953,0; 14 — фрагмент железного предмета и гагатовая пронизь на отм. 0958,0; 15 — фрагмент фольги желтого металла на отм. 0951,0; 16 — кости человека и животных на отм. 0973,0; 17 — бусина на отм. 0947. На врезке: скопление костей человека и кость лошади на уровне пола (на отм. 0940,0)

длина 3,7 м, ширина — 2,5—2,6 м, немного сужается кверху (рис. 4). Судя по полностью сохранившейся западной стене, изначальная высота их составляла 1,6 м. Максимальная высота сохранившейся кладки южной стены 1,2 м, северной — 1,3, восточной торцовой — 1,3 м. Полом камеры служил выровненный материковый суглинок.

Северная стена была образована четырьмя рядами кладки из разнокалиберных, но гладко отесанных с внутренней стороны блоков известняка (рис. 3, разрез Д—Д). От верхнего ряда сохранились два длинных блока (средний и восточный). Длина первого — 1,5 м, высота — 0,3—0,35 м, толщина — 0,3—0,4 м. Посередине блока на верхней его грани была сделана сквозная поперечная прямоугольная подрубка (подквадратная в сечении, размером $0,15 \times 0,15$ м), в которой *in situ* лежал известняковый клинышек пирамидальной формы (длина 0,2 м, основание $0,12 \times 0,12$ м). Клинышок был немного сдвинут внутрь камеры, и его основание выступало за край блока. На внутренней стороне восточной половины того же блока, под верхним его краем от подрубки с клином до конца блока, шла другая горизонтальная подрубка (длина 0,45 м, высота 0,15—0,2 м, глубина 0,1 м). По всей вероятности, подрубки и клин были необходимы для сооружения свода над камерой. Эту версию подтверждает наличие еще одного паза

(для клина?) на верхней грани соседнего блока (несквозного, в отличие от первого, но примерно такого же размера — длиной 0,3 м, шириной 0,15 м, глубиной 0,1 м). Оба блока стояли со смещением внутрь, нависая над нижними.

Второй ряд северной стены был образован шестью уплощенными блоками. Их размеры (от запада к востоку), м: $0,45 \times 0,2 \times 0,3$; $0,55 \times 0,2 \times 0,35$; $(0,55-0,6) \times 0,2$; $1,05 \times 0,2$; $0,5 \times 0,18$; $0,55 \times 0,18$ (толщина четырех последних неустановима). Третий ряд был образован пятью более мощными блоками, поставленными по отношению к верхнему ряду со смещением (в шахматном порядке). Крайний западный блок этого ряда ($0,9 \times 0,4$ м) в верхнем западном углу имел небольшую аккуратную вставку ($0,15 \times 0,1$ м) и своеобразным «шипом» ($0,4 \times 0,15$ м) продолжался в перпендикулярной западной стене. Размеры остальных блоков (с запада на восток), м: $0,6 \times (0,3-0,35)$; $0,55 \times 0,3$; $(1,1-1,15) \times 0,3$; $0,6 \times 0,3$ (толщину всех блоков двух нижних рядов установить невозможно). Нижний ряд стены был образован также пятью блоками, поставленными со смещением по отношению к блокам предыдущего ряда. Их размеры, м: $0,7 \times 0,35$; $0,58 \times 0,35$; $0,8 \times 0,35$; $(0,8-0,75) \times 0,35$; $(1-0,95) \times (0,38-0,4)$.

Противоположная, южная, стена сохранилась хуже. Она также была образована четырьмя рядами блоков (рис. 3, разрез С—С). Но в верхнем ряду средние блоки отсутствовали. Можно предположить, что именно через этот пролом в стене сюда попали древние грабители. Размер углового западного блока ($0,8-0,85) \times 0,4$ м, толщина $0,35-0,4$ м. В верхнем восточном углу блока во всю его толщину был сделан запил шириной $0,15-0,1$ м, высотой $0,1$ м. Симметричный запил имелся и на верхнем западном углу восточного блока ($0,1 \times 0,1$ м во всю толщину). Размер восточного блока $0,95 \times (0,3-0,35)$ м, толщина — $0,4$ м. Внутри склепа был обнаружен еще один блок из этого ряда ($(0,75-0,8) \times 0,4$ м, толщина $0,35-0,4$ м). Как и два других блока верхнего ряда, он имел запил на верхнем западном углу ($0,15 \times 0,1$ м), но не на всю толщину блока — длина $0,25-0,3$ м. Второй ряд южной стены был образован шестью уплощенными блоками и одним небольшим подквадратным в сечении блоком в западном углу. Размер последнего $0,2 \times 0,2$ м. Следующие за ним к востоку блоки имели размеры, м: $(0,9-0,95) \times 0,2$, толщина $0,35; 0,45 \times 0,2$, толщина $0,3-0,4$; $(0,4-0,45) \times 0,18$, толщина $0,3$; $0,55 \times 0,25$; $0,5 \times 0,55 \times (0,2-0,25)$; $0,6 \times 0,2$ (толщина трех последних блоков неустановима). Третий ряд был образован пятью блоками. Их размеры (от западного угла к восточному), м: $0,7 \times 0,2$; $0,5 \times 0,2$; $0,75 \times (0,2-0,22)$; $0,9 \times (0,2-0,22)$; $0,8 \times (0,3-0,2)$ (в верхнем западном углу этого блока имелся небольшой запил под угол стоящего над ним блока). Нижний ряд южной стены состоял из четырех более монументальных блоков. Их размеры в той же последовательности, м: $1,0 \times 0,4$; два одинаковых блока по $0,5 \times 0,4$ и $1,75 \times (0,3-0,35)$. Все блоки этой стены также были поставлены со смещением по отношению к блокам верхнего и нижнего рядов. Заметен, хотя и в меньшей степени, чем на северной стене, отрицательный уклон сохранившейся верхней части южной стены.

Задняя стена склепа была образована тремя рядами блоков, каждый из них, в свою очередь, состоял из трех блоков (рис. 2, разрез В—В). Верхний ряд был сложен из блоков размерами (от северного угла к южному), м: $(0,65-0,5) \times 0,4$, толщина $0,35-0,3$; средний — $(0,9-1,0) \times 0,45$, толщина — $(0,4-0,45)$; третий — $(1,05-0,95) \times 0,4$, толщина до $0,5$. Необходимо отметить, что оба крайних блока с внешних (угловых) сторон имели подтесы — закругления, необходимые, как нам представляется, для сооружения полуциркульного свода. Средний ряд был сложен из блоков размерами $0,55 \times 0,4$ м; $(1,1-1,0) \times 0,4$ м; $(0,9-0,95) \times (0,4-0,45)$ м. Между верхними углами двух последних блоков в пазу ($0,1 \times 0,1$ м) имелась вставка из известняка такого же размера. Нижний ряд задней стенки составили блоки размерами $(0,8-0,85) \times (0,4-0,5)$ м; $(1-0,95) \times (0,45-0,5)$ м; $0,75 \times 0,45$ м. Все блоки этой стены также были поставлены со смещением относительно выше- и нижестоящих.

Самой примечательной частью данного погребального сооружения оказалась полностью сохранившаяся западная стена, отделявшая дромос от камеры (рис. 4, разрез А—А). Стена была образована четырьмя рядами блоков. Верхний ряд состоял из северного блока длиной 1 м, высотой 0,5 м и толщиной 0,45 м. Обращает на себя внимание верхний угол блока, сопряженного с северной стеной. С внутренней стороны на нем имеется запил ($0,15-0,25) \times (0,1-0,15$) м, глубина — $0,06-0,08$ м), причем кривая линия, оставшаяся после выборки угла блока,

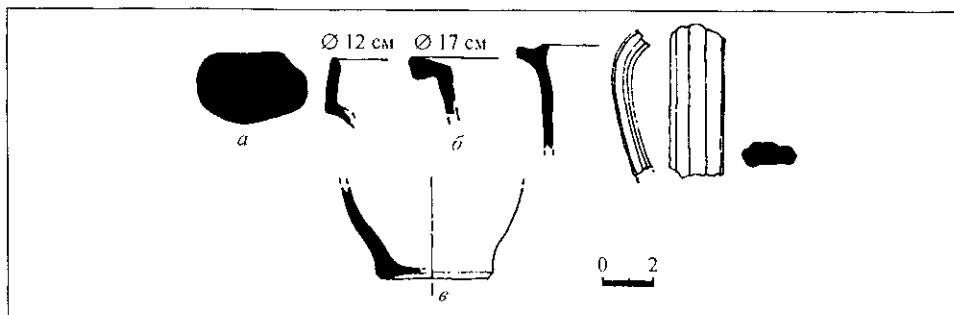

Рис. 5. Склеп № 206. Камера. Верхний слой. Скопление керамики в кв. Е4 (тризна?): а — ручка светлоглиняной амфоры; б — фрагменты красноглиняных сосудов; в — фрагмент дна светлоглиняного сосуда

проецируется точно на линию верхней кромки северной стены. С достаточно большой степенью вероятности можно предположить, что это линия перекрывавшего камеру полуциркульного свода. Средний блок ($1,25 \times 0,5$ м, толщина $\times 0,4$ м) перекрывал входной проем из дромоса в камеру. Вследствие полукруглой выборки камня в нижней половине блока он приобрел вид арочного проема. Завершили верхний ряд два небольших блока в его южном углу, лежавших друг на друге ($0,4 \times 0,35$ м, толщина 0,4 и 0,3—0,35 м). По срезанному внешнему углу нижнего блока и запилу под эту линию в верхнем блоке видно, где должен был проходить свод. Как и в северном углу, указанная линия продолжает линию верхнего блока южной стены. Второй ряд стены был образован двумя блоками, лежащими по обе стороны от входного проема. Размер северного блока ($1,03—1,07$) $\times$ $(0,4—0,45)$ м, толщина — 0,45 м, южного — $(0,85—0,8) \times 0,45$ м, толщина — 0,4 м. Посередине верхней кромки блока имеется небольшой ($0,1 \times 0,05$ м) запил прямоугольной формы глубиной до 0,07 м.

Третий ряд был образован точно также. Северный блок ($(0,88—0,9) \times 0,45$ м, толщина 0,4 м) в самом углу был дополнен небольшим вертикальным блоком (длина не менее 0,15 м, уходит в северную бровку, высота 0,3 м, толщина 0,4 м). Размер южного блока ($0,87—0,85) \times (0,38—0,4)$ м, толщина — 0,4 м. Нижний ряд стены был образован тремя уплощенными блоками и одним — в северном углу — вертикальным, имеющим специальный паз под угол лежащего над ним блока. Их размеры (с севера на юг): длина не менее 0,3 м, высота — 0,35 м, толщина — 0,35—0,4 м; $0,57 \times 0,25$ м, толщина — 0,35 м; пороговый блок — $0,95 \times (0,25—0,27)$ м, толщина 0,35 м; $0,8 \times 0,28$, толщина — 0,35 м. Ширина входного проема в стене 0,7—0,68 м (немного сужается кверху). Высота до основания арки 0,85 м, до верхней ее точки — 1 м.

Склеп был ограблен как минимум дважды: в древности и в межсезонье 2001—2002 гг. Современными грабителями была вскрыта на всю ширину и до самого пола восточная часть погребальной камеры. При расчистке грабительского шурфа у задней стенки камеры были обнаружены два блока (рис. 1): один — подпрямоугольной формы ($0,65 \times 0,85$ м, толщина 0,2—0,25 м), вероятно, из ее верхнего (не сохранившегося) ряда; другой, имевший в сечении трапециевидную форму ($0,4—0,5) \times 0,3$ м, длина 1,45—1,3 м) мог быть замковым камнем полуциркульного свода, перекрывавшего камеру. На I уровне, в углу между блоками верхних рядов северной и восточной стен, обнаружены три известняковых клинышка: один в форме параллелепипеда ($0,05 \times 0,05$ м, длина 0,28 м) и два пирамидальной формы (длина — 0,25 и 0,18 м). По всему периметру камеры на уровне верхних блоков сохранились следы подсыпки (забутовки) из щебня и небольших камней.

На верхней кромке восточной стены (кв. Е4) было обнаружено небольшое скопление амфорной и кружальной керамики, фрагмент бронзового предмета и кремневый отщеп — следы древнего грабительского выброса или тризоны. В пользу последней версии свидетельствует наличие здесь костей животных: коровы и овцы или козы. По ручке светлоглиняной южнопонтийской амфоры (рис. 5, а), венчикам красноглиняных сосудов (рис. 5, б) и фрагменту дна светлоглиняного сосуда (рис. 5, в) скопление может лишь широко датироваться римским временем.

Среди отдельных вещевых находок в этом слое (рис. 1) в восточной половине камеры обнаружен кремневый отщеп, в центральной части — несколько бусин и фрагмент железного предмета.

В западной половине камеры, нетронутой современными грабителями, в нижних слоях (0,5—0,6 м от уровня пола) среди мешаного грунта с большим включением щебня, небольших камней и раковин виноградных улиток было обнаружено несколько скоплений человеческих костей (рис. 2). Первое из них — в юго-западном углу — представляло собой скопление костей человека и животных в кв. БВ 4, вплотную примыкающее к южной стенке. Внутри него находилось пятно сажистого грунта овальной формы, вытянутое с юга на север (0,5 × 0,2 м, мощность 0,12 м). Антропологический анализ позволил выявить здесь останки младенца, ребенка, взрослого 20—30 лет и пожилого человека 50—60 лет.

Второе скопление находилось напротив входа в камеру (кв. БВ 3) и состояло из разметанных костей человека (в том числе фрагментов черепа), лежащих в щебенчатом грунте, среди камней и небольших плит известняка. В верхнем слое этого скопления находились кости младенца, кости и фрагменты черепов ребенка 6 лет, подростка и взрослой женщины (?). В нижнем слое можно было определить кости младенца, фрагментированный череп ребенка 7—8 лет, кости и фрагменты черепа взрослого человека. Среди вещевых находок были фрагментированный перстень белого металла, пронизи из гагата и фрагмент железного ножа. Над порогом, в грунте, заполнившем входной проем, встречались угольки, раковины виноградных улиток, обнаружены фрагменты лепного сосуда и небольшой обрывок фольги желтого металла (от погребального венка).

К северу от второго скопления в кв. БВ 2—3 в том же слое была открыта плохо сохранившаяся верхняя часть человеческого костяка, возможно *in situ*. Погребенный лежал на спине, головой на запад, руки вдоль туловища (правая немножко согнута в локте), насколько можно судить по сохранившейся правой берцовой кости, ноги — параллельно. Антропологический анализ показал, что костяк принадлежал подростку. В грунте возле погребенного также встречались угольки, и в непосредственной близости от него были найдены фрагменты расписного чернофигурного лекифа, обрывок фольги желтого металла, гагатовая пронизь и фрагмент железного предмета.

К северо-востоку от погребения подростка, прямо под завалом из камней, зафиксированном в верхнем слое, оказалось еще одно скопление костей человека (в том числе и фрагменты черепа). Антропологический анализ выявил здесь останки младенца, ребенка 5—6 лет и взрослого. Среди костей в грунте был найден фрагмент стеклянного бальзамария и железного предмета. Встречались угольки.

Во всех перечисленных скоплениях помимо человеческих костей были и кости животных. В юго-западном углу камеры склепа — кости лошади, коровы, овцы, козы и овцы или козы, у западной стены, перед входным проемом, — лошади и коровы, в северо-западном углу — кости коровы, зайца и неопределенных крупного и мелкого животных. Помимо этого кости животных встречались в верхнем горизонте: в выбросах древних грабителей в кв. Б3 — кости лошади, коровы, зайца и неопределенного крупного животного. В таком же выбросе (или небольшой тризне, совершенной после разрушения склепа на его восточной стене) в кв. Е4 — кости коровы, овцы или козы и неопределенного крупного животного, в отвале современных грабителей — кости лошади, овцы или козы и неопределенного крупного животного. Все это свидетельствует о совершении в камере склепа тризны (или нескольких тризн).

Вещевой материал, найденный при раскопках дромоса, весьма скучен. Самой неожиданной находкой оказались фрагменты чернофигурного лекифа со следами растительного орнамента (пальметок?) на плечиках (рис. 6, а). Несколько обломков того же лекифа было найдено и в грунте заполнения камеры склепа (в кв. ВГ3). Нет сомнений в том, что они оказались здесь случайно или попали при вторичном использовании, и потому не могут быть привлечены для датировки данного комплекса. Однако постепенное накопление эллинистического материала на некрополе Илурата подтверждает высказывавшуюся еще В.Ф. Гайдукевичем гипотезу о существовании на месте этого города пока еще не найденного эллинистического поселения¹. К необычным находкам, сделанным в дромосе, следует отнести и фрагмент краснолакового плоского сосуда с рельефом на внут-

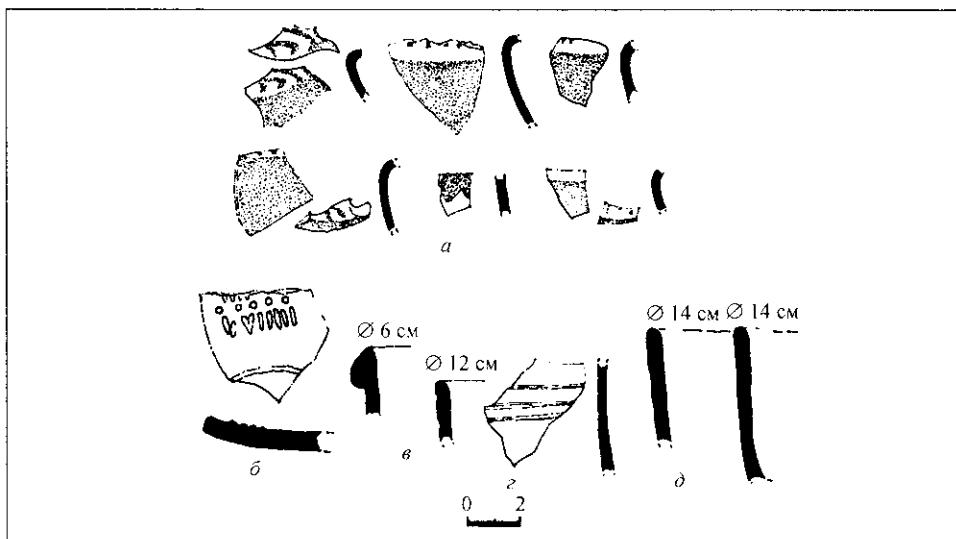

Рис. 6. Склеп № 206. Дромос: а — фрагменты расписанного лекифа; б — фрагмент краснолакового сосуда с рельефным орнаментом; в — венчик узкогорлой светлоглиняной амфоры; г — фрагменты красноглиняных сосудов

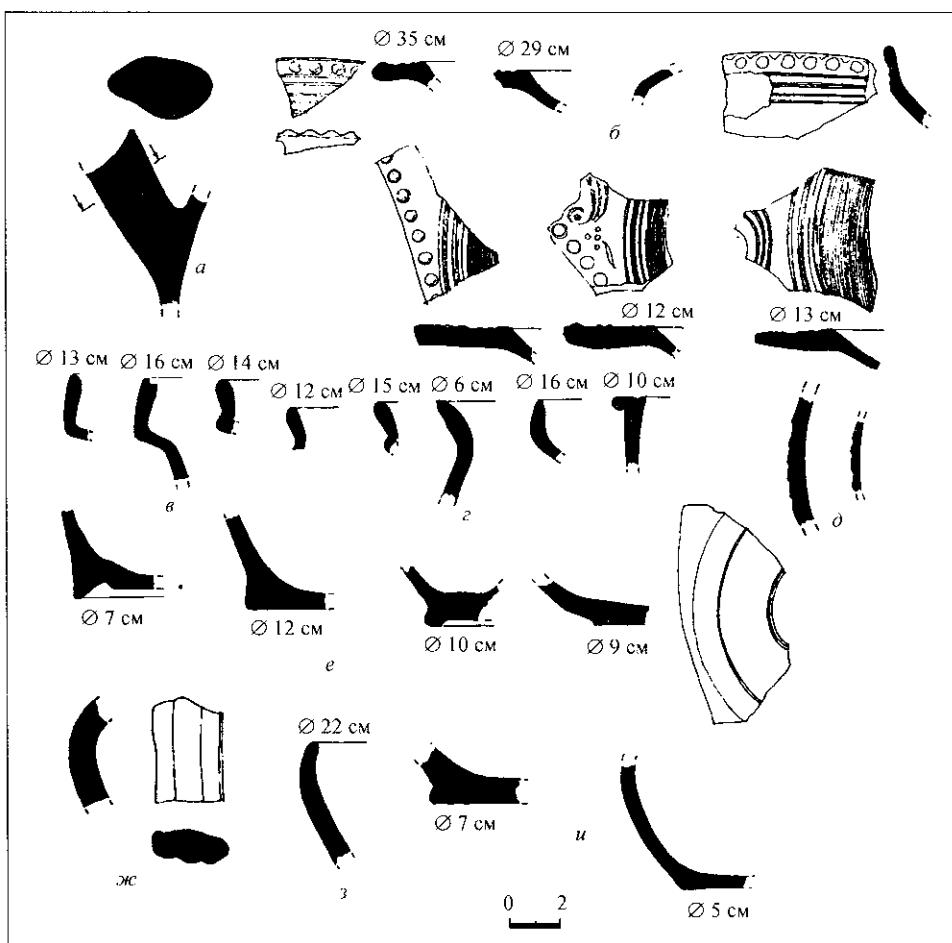

Рис. 7. Склеп № 206. Камера: а — ручка красноглиняной амфоры; б — фрагменты рыбного блюда; в — венчики краснолаковых чашек; г — венчики красноглиняных сосудов; д — стени красноглиняных сосудов; е — донышки красноглиняных сосудов; ж — ручка красноглиняного сосуда; з — венчик лепного сосуда; и — донышки лепных сосудов

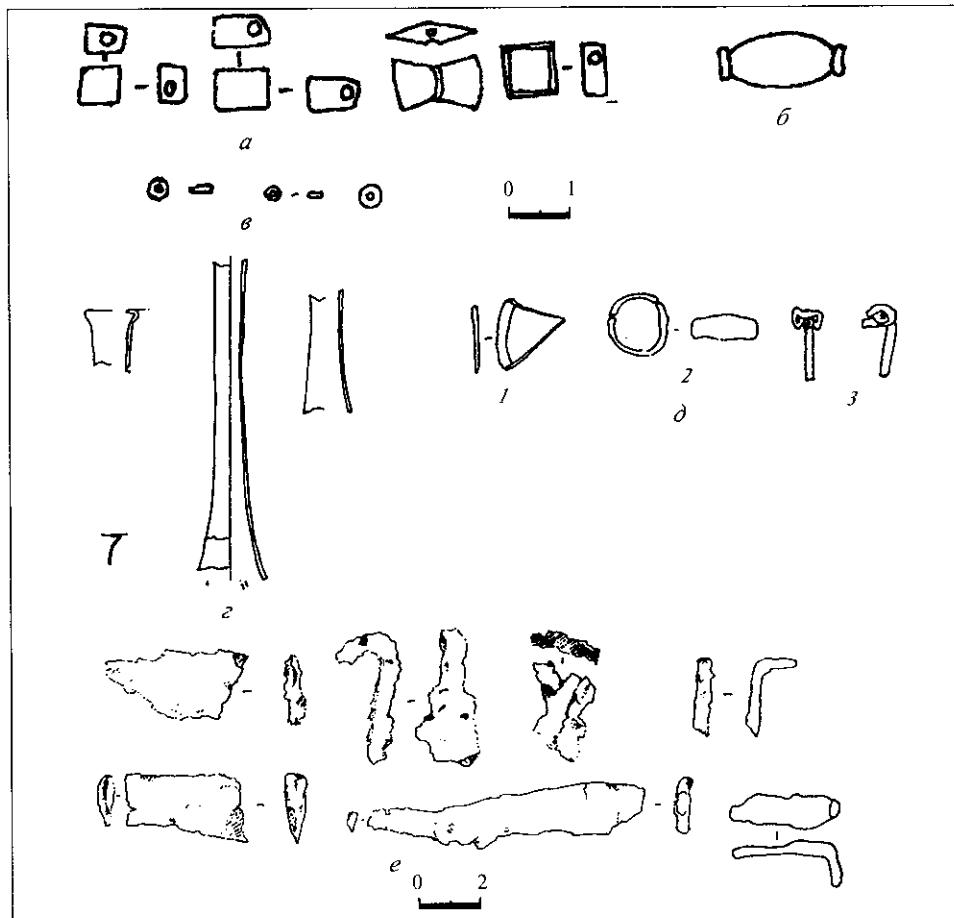

Рис. 8. Склеп № 206. Камера: а — гагатовые бусины; б — стеклянная бусина; в — бисер; г — фрагменты стеклянных бальзамарис; д — фрагменты бронзовых предметов (1 — зеркало; 2 — кольцо; 3 — игла фибулы); е — фрагменты железных предметов

ренней стороне (отдаленно напоминающим часть очень большого клейма типа *planta pedis*) (рис. 6, б).

К датирующим материалам из дромоса относится лишь венчик узкогрлой светлоглиняной амфоры (рис. 6, б), близкий к типу D по Д.Б. Шелову², распространенному в первой половине III в. н. э. и позже — до третьей четверти — конца III в. н. э.³. Из остальных профильных керамических остатков могут быть упомянуты венчик и стенка красноглиняных сосудов, орнаментированных желобками и неглубокими горизонтальными линиями (рис. 6, г) и фрагменты лепных сосудов (рис. 6, д). Помимо этого в дромосе был найден кремневый отщеп.

Материал, найденный при переборке грабительского отвала из камеры склепа № 206, был объединен с остальными находками из грунта заполнения камеры. Профильная амфорная керамика оказалась представлена лишь одной малоинформативной ручкой красноглиняной амфоры (рис. 7, а). Зато многочисленные фрагменты краснолаковых рыбных блюд (рис. 7, б) дают надежный хронологический ориентир — III в. н. э.⁴. Ко второй трети I—III вв.⁵ или уже к III в. н. э.⁶ относятся и краснолаковые чашки с наклоненным внутрь бортиком и ярко выраженным уступом при переходе от стенок к бортику (рис. 7, в). Остальные профильные фрагменты кружальной (рис. 7, г—ж) и лепной керамики (рис. 7, з, и) в целом малоинформативны и не могут быть привлечены для более точной датировки комплекса.

В ходе раскопок в грунте заполнения камеры было найдено несколько бусин и бисерин (рис. 8, а—б). Среди них оказались несколько недатирующихся

гагатовых бусин в форме параллелепипедов с двумя каналами отверстий напрекрест⁷, гагатовые бусины в виде двойной секиры⁸, распространенные в I—II вв. н. э.; стеклянная бусина яйцевидной формы с валиками по краям из бесцветного стекла с металлической прокладкой, взятая монолитом из-за очень плохой сохранности⁹, характерная преимущественно для I в. н. э., а также несколько стеклянных бусин: цилиндрическая глухого темно-зеленого стекла¹⁰, датирующаяся II—IV вв.; цилиндрическая глухого желто-зеленого стекла¹¹—IV—I вв. до н. э.; в виде плоского диска из полупрозрачного бирюзового стекла¹², по ближайшей аналогии датирующаяся I—III вв. н. э.; фрагментированная бронзовая пронизь-амuletница в виде цилиндра¹³, встречающаяся в комплексах второй половины I—IV вв. н. э.

Таким образом, при всем временном разбросе большинство из бусин вписывается в узкую датировку — II—III вв. н. э., установленную по керамическим остаткам.

Отсутствие полных профилей не позволяет привлечь для узкой датировки комплекса обломки стеклянных бальзамариев (рис. 8, 2), но их принадлежность к римскому времени очевидна.

Из остальных находок необходимо упомянуть обрывок фольги желтого металла (вероятно, от погребального венка), перстень белого металла, осколок маленького бронзового «сарматского» зеркала и другие фрагменты бронзовых предметов, среди которых были пружина, обломки иглы от фибулы и петли от подвески-амулетницы в виде цилиндрика (рис. 8, 6).

В грунте заполнения камеры оказалось довольно много железных предметов. Среди них были фрагментированные ножи, шляпка от гвоздя и другие сильно корродированные обломки и мелкие фрагменты (иногда со следами дерева) (рис. 8, 6). В грабительском отвале и при доследовании камеры склепа были найдены 9 астрагалов, 1 кремневый отщеп — в дромосе и 3 — в грунте заполнения над камерой и в самой камере. Часть расколотой надвое гальки с несквозным отверстием (оселок?) была обнаружена при переборке грабительского отвала, а недостающая часть — в грунте заполнения камеры.

Таким образом, склеп № 206, по совокупности всех датирующих материалов, был сооружен и функционировал во II—III вв. н. э. Небезынтересно, что к тому же времени относился и еще один склеп (№ 18) с полуциркульным сводом, открытый на некрополе Илурата в 1969 г.¹⁴.

¹ Гайдукевич В.Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. // МИА. — 1958. — № 85. — С. 17—18.

² Шелов Д.Б. Узкогорловые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — № 156. — С. 17—19. — Рис. 8.

³ Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — Киев, 1993. — С. 94. — Тип 4. — Рис. 29, 5—7.

⁴ Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 306—307. — Рис. 6, 7; Силантьева Л.Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 301—302. — Рис. 16; Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 113. — Тип 5. — Рис. 53, 1—9 и др.

⁵ Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 113—114. — Тип 1. — Рис. 54, 5—6.

⁶ Силантьева Л.Ф. Указ. соч. — С. 299. — Рис. 14, 2.

⁷ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1-12. — С. 16. — Тип 44.

⁸ Там же. — С. 16. — Тип 44; С. 19. — Тип 108.

⁹ Там же. — С. 32. — Тип 24.

¹⁰ Там же. — С. 67. — Тип 64.

¹¹ Там же. — С. 67. — Тип 60.

¹² Там же. — С. 67. — Тип 66.

¹³ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Вып. Г1-12. — С. 26. — Тип 30.

¹⁴ Кубланов М.М. Раскопки некрополя Илурата в 1969 г. // КСИА. — 1972. — № 130. — С. 86—87; Крижницкий С.Д., Кубланов М.М. Склеп № 18 некрополя Илурата (спроба реконструкции) // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 46.

Одержано 17.05.2003

В.А. Хришановський

НОВИЙ СКЛЕП З НАПІВЦИРКУЛЬНИМ СКЛЕПІННЯМ НА НЕКРОПОЛІ ІЛУРАТУ

Публікацію присвячено склепу № 206, який було відкрито на некрополі Ілурату у 2002 р. Цей склеп з напівциркульним склепінням вирізняється не лише своїми розмірами, а й збереженістю. Так, тут уперше було зафіксовано стіну, що відділяла дромос від камери зі штучним арковим склепінням над входним отвором, яка повністю збереглася.

Численні кістки тварин, знайдені в ґрунті із заповнення камери, свідчать про тризну (чи декілька тризн). Знайдений речовий матеріал дає змогу достатньо надійно датувати склеп II—III ст. н. е.

V.A. Khrushanovskiy

NEW BURIAL VAULT WITH SEMICIRCULAR VAULTING ON THE CEMETERY OF ILURAT

The publication deals with the burial vault #206 discovered on the cemetery of Ilurat in 2002. This burial vault with semicircular vaulting is notable not only for its volume but also for condition. So, it first was fixed a well-preserved wall here to part a dromos and a chamber with an artificial arch over the inlet.

Numerous animal bones found in soil inside of a chamber give an evidence of a funeral feast (or several funeral feasts). Finds of artificial material hardly permits doubt the burial vault dates to the 2nd — 3rd century AD.

Я.П. Гершкович

ВЗАЄМОДІЙ НАСЕЛЕННЯ СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ПІЗЬНОЇ БРОНЗИ

У статті розглянуто питання послідовності та наслідків взаємодії населення степової та лісостепової зони України з середини до останньої чверті II тис. до Р.Х.

З середини II тис. до Р.Х. у степу та лісостепу сучасної України тшинецька, зрубна та сабатинівська культури, зважаючи на неоднакові складові компоненти, відповідали, швидше за все, різностічним масивам населення. За археологічними даними вони мали певні стосунки між собою і в межах Північного Причорномор'я — Наддніпрянщини — Наддністров'я утворювали унікальну ланку у великому ланцюзі зв'язків на просторах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи. Таке цікаве явище вивчене ще вкрай недостатньо. Раніше здебільшого приділялася увага щодо взаємин сабатинівської культури степової зони Північного Причорномор'я із зрубною лесостепу та степу східніших регіонів.

У статті розглянуто вплив не тільки сабатинівської та зрубної культур одна на одну, а й на тшинецьку культуру Лісостепового Правобережжя, а також порушене питання щодо синхронності їх зникнення. Проблема полягає в тому, що й дотепер незрозуміло, чи є відповідні перехідні пам'ятки ще пізньосабатинівськими, пізньозрубними або вже ранньобілозерськими, пізньотшинецькими чи, для теренів України, ранньобілогрудівськими або, для Польщі, ранньолужицькими. Вихід з такого патового положення можна знайти, як на це звертала увагу Л.І. Крушельницька, через з'ясування конкретної історичної ситуації¹, унаслідок якої елементи тієї чи іншої культури виявляються поза їх межами. Для цього треба забезпечити максимально широке коло зіставлень і враховувати входженняожної із зазначених культур до більш складних та великих утворень.

Такі утворення позначають по-різному. Свого часу Я. Домбровський залучав тшинецьку культуру разом з комарівською та сосницькою до єдиного так званого циклу². Нині польські дослідники цього терміна уникають, натомість румунські, вказуючи на культуру Костіш-Комарів — Білій Потік, наголошують на її існуванні в одному комплексі (циклі) з тшинецькою³. У цій статті автор вживав термін «шинецько-комарівський» (ТК), розглядаючи сосницькі пам'ятки в рамках найсхіднішого відгалуження тшинецької культури, а комарівську — як таку, що має багато спільніх рис з тшинецькою. У російській та українській археологічній літературі для утворень, які є наслідком об'єднання кількох культур (вони можуть бути і різними за походженням), існує термін «культурно-історична спільність». Певним чином він відповідає термінам «цикл» і «комплекс».

Сабатинівська культура разом із культурами Ноа та Кослоджень існувала в межах іншої культурно-історичної спільноти (НСК)⁴. Найважливіший оссередок формування цієї спільноти локалізовано нами у Прuto-Дністровському межиріччі, але імпульс до її появи був наданий не лише звідти, а й зі сходу та південного сходу, з культури багатоваликової кераміки (КБК) та близьких до неї культурно-хронологічних груп перехідного періоду від середнього до пізнього періодів бронзової доби⁵. Просування КБК на захід відбулося не пізніше фази Монтеору Ic3 (приблизно XVIII ст. до н. е.)⁶, і саме це з часом могло врешті забезпечити, принаймні, одночасне утворення культур Ноа і сабатинівської⁷. Ось

чому немає сенсу розглядати віддалені території східної й південної Трансільванії, де також зосереджені пам'ятки культури Ноа як такі, звідки йшло поширення відповідних традицій (елементів) у Середнє І Верхнє Наддністров'я, на Східну Волинь і Західне Поділля. Проте не можна виключати наявності контактів між різними частинами НСК. Саме цим обумовлене вживання автором термінів «сабатинівсько-ноаїчний» чи «ноаїчно-сабатинівський» для рис, загальних для НСК, але «сабатинівський» чи «ноаїчний» для позначення, коли це можливо, їх первинного (у зоні культури сабатинівської чи Ноа) зосередження.

У Нижній Наддніпрянщині і Північно-Західному Приазов'ї сабатинівська культура як українська східна частина НСК контактувала із західним філіаціями зрубної культурно-історичної спільноти (ЗКІС). Сабатинівську та зрубну культуру ми розглядаємо як незалежні за своїм походженням, в усякому разі відмінності між ними більш значні й принципові, ніж між сабатинівською та Ноа, тшинецькою й комарівською.

Зовнішні впливи так чи інакше відбилися на характері ТК⁸. На заході відбувалися її контакти з передлужицькою, на півдні — з мадярівською і трохи пізніше отоманською, пілінською і карпатською курганною культурами. До ЗКІС вона підступала на сході, тож зрубні елементи поширювалися переважно по лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя, переходячи на правий берег до сосницького й київського варіантів, за С.С. Березанською, тшинецької культури⁹. Кордон із НСК на південному сході простягнувся від Південного Бугу до Середнього Наддністров'я, відповідно, в межах ТК пам'ятки з ноаїчною керамікою відомі від р. Горині і р. Случі аж до Посання¹⁰. Отже, проблеми, що розглядаються, стосуються лише східної частини ТК.

У майбутньому і в зрубному, і в сабатинівсько-ноаїчному, і в східнотшинецькому ареалі трапляються багатоваликова кераміка¹¹, однакові типи поясних пряжок. Це дас змогу, в основному, синхронізувати етапи формування відповідних культур. Датування періоду, коли це відбувалося (передсабатинівського — для Північного Причорномор'я, передзрубного — для Північно-Східного Приазов'я і Донщини), у межах періоду ВА2 (за П. Рейнеке) чи I періоду епохи бронзи (за Ю. Костжевським) очевидне і грунтуються на традиційних прив'язках старожитностей Східної Європи до горизонтів скарбів Центральної та Південно-Східної Європи, які, у свою чергу, уже давно зіставлені з системами мікенських і субмікенських даних.

Узагалі ці контакти можна було б розглянути за трьома основними періодами.

У першому періоді у степу, на Нижній Наддніпрянщині, зрубна кераміка наявна в шарах ранньосабатинівських поселень поряд зі специфічною ноаїчно-сабатинівською. Основні прототипи для горщиків, банок, мисок останньої маємо не в прийшлому, зрубному, а в місцевому, причорноморському середовищі, а для чаш та кубків — на заході¹². Інакше кажучи, знахідки тут зрубної кераміки є свідченням не вертикального (генетичного) підпорядкування сабатинівської культури до зрубної, як вважалося раніше, а горизонтального, зумовленого проникненням до неї східних елементів. Оскільки за такою схемою нижня хронологічна межа сабатинівських старожитностей не обмежена зрубним горизонтом, ми схильні подавнити її до XV ст. до н. е. (початок і середина II періоду епохи бронзи). Тривалий час це вважалося за неможливе, тому що, як наголошувала Г.І. Смирнова, начебто потребує перегляду періодизації угорської бронзової доби та хронологічних систем П. Рейнеке та Г. Мюллера-Карпе¹³. Проте такий перегляд робити зовсім необов'язково. Інша справа — нинішнє подавнення деякими дослідниками культур сабатинівської та Ноа вже до XVI ст. до н. е.¹⁴ через нові калібровані радіовуглецеві дати, але без урахування, на жаль, того, що методи калібрації перманентно вдосконалюються і надають для кожного зразку кілька занадто широких хронологічних діапазонів, звузити які поки що неможливо¹⁵.

Для Правобережного Лісостепу, мабуть, найбільш ранні археологічні свідчення встановлення зв'язків між ТК і Ноа надають матеріали Магали I, де крім комарівських Г.І. Смирнова відзначає «наявність окремих видів посудин типу Ноа»¹⁶. Вони свідчать, так само, як вищезгаданий самостійний розвиток сабатинівської культури навіть у зоні її контактів із зрубною, про подальший розвиток культури Ноа в межах контактної зони з ТК, що узгоджується з виснов-

ками Е.А. Балагурі щодо її поширення до Середньої та Верхньої Наддністрянщини¹⁷ вже у сформованому вигляді. Стосовно інтенсивності такої інфільтрації, імовірно, варто погодитися з Л.І. Крушельницькою, яка передбачає можливість відкриття тут нових пам'яток типу Магали I, датованих межею періодів ВВ—ВС¹⁸.

Звертають на себе увагу знахідки на деяких тшинецько-комарівських (Гуляй-Город, Комарів), сабатинівських та Ноа пам'ятках (Верхня Тарасівка, Гирбовац та ін.) шпильок із щитком. Їх прототипи є в Бородинському скарбі¹⁹, що належить до передзрубного та передсабатинівського часу і містить речі або елементи східного і західного походження.

Другий період збігається з розвинутою фазою сабатинівської культури, яку ми визначаємо приблизно від XIV до середини XIII ст. до н. е. (середина — друга половина II періоду епохи бронзи). Настає розквіт НСК, активність її носіїв найбільша в західному, східному і північному напрямках.

У Причорномор'ї трапляються зрубні типи посудин, але вже фіксується початок проникнення місцевих традицій у зворотному напрямку в зрубний арсенал²⁰, до Донщини і Північно-Східного Приазов'я²¹. Специфічні типи посуду (насамперед чаші з ручками) і предмети інгуло-красномаяцького (сабатинівсько-ноаїчного) осередку металообробки поширюються до Середнього Наддунав'я²².

На Волині найяскравішим прикладом пожвавлення зв'язків по праву вважають поховання 4 біля с. Івання²³. У ньому виявлено бронзовий кінджал із близькою аналогією з Північно-Західного Причорномор'я (курган № 3 біля с. Борисівка), тобто звідти, де зосереджено основний масив сабатинівських поселень²⁴. Зв'язки добре прослідковуються і по нечисленній, але досить виразній серії інших металевих предметів, також близьких до причорноморських (кінджали Орельця, Магали, кілька випадкових знахідок)²⁵. У найбільш яскравій формі ноаїчні риси виявляються в обох фазах Магали II, хоча місцевий, комарівський, компонент усе-таки переважає²⁶.

Для вивчення зв'язків східної частини ТК зі ЗКІС останнім часом нові матеріали отримані в Середній Наддніпрянщині, на Київщині, під час розкопок Малополовецького могильника. Ця пам'ятка ще потребує ретельного аналізу. Проте вже очевидно, що тут отримано дуже своєрідні поховання, які містять як тшинецьку, так і зрубну кераміку²⁷. Звертає на себе увагу те, що значна частина останньої, поза всяких сумнівів, належить до розвинутого етапу (бережнівсько-маївська зрубна культура за В.В. Отрошенком²⁸). Оскільки саме для того часу характерне посилення сабатинівсько-зрубних контактів, наявність і на території Лісостепового Правобережжя східних елементів не є несподіваною. До повної публікації малополовецьких матеріалів важко судити про правомірність запропонованого С.Д. Лисенком поділу на горизонти та їх хронологічне визначення²⁹, але факт поєднання тшинецької кераміки зі зрубною бережнівсько-маївською демонструє появу тут східних елементів ще до фіналу ТК. І не лише це.

Можливо, саме через зв'язки східної зони ТК зі ЗКІС, а останньої з НСК ми одержуємо пояснення суті одного з найзагадковіших осередків металообробки епохи пізньої бронзи півдня Східної Європи — лобойківського. Е.М. Черних відзначав його «буферний характер між системами Карпатської (Центральноєвропейської) і Євразійської металургійних традицій»³⁰. Тривалий час вважалося, що його можна ототожнювати зі зрубною культурою. Проте були висунуті й серйозні заперечення. М.М. Чередниченко слушно вказував на відмінності лобойківського металу від зрубного Подоння і Поволжя³¹. В.І. Кличко підкреслює його відмінності і від зрубного, і від сабатинівського, допускаючи існування в Східній Європі бронзоливарництва, близького до сейменського, але такого, що відрізняється від останнього в культурному плані³². Спочатку він співвідніс цей осередок із сосницькою культурою³³, підкреслюючи синхронність лобойківських традицій зі зрубними та сабатинівськими та їх поширення від Дніпровського Лісостепового Правобережжя до Сіверського Подонців'я, а на пізньому етапі і далі на схід, аж до Поволжя і Західного Казахстану. Слід погодитися з М.М. Чередниченко та В.І. Кличко щодо неможливості довести виняткову «зрубність» лобойківського осередку, але безпосереднє його ототожнення із сосницькою культурою і тим більше висновок про наявність західних імпульсів у формуванні приказанської, федорівської, саргаринської культур, на наш погляд,

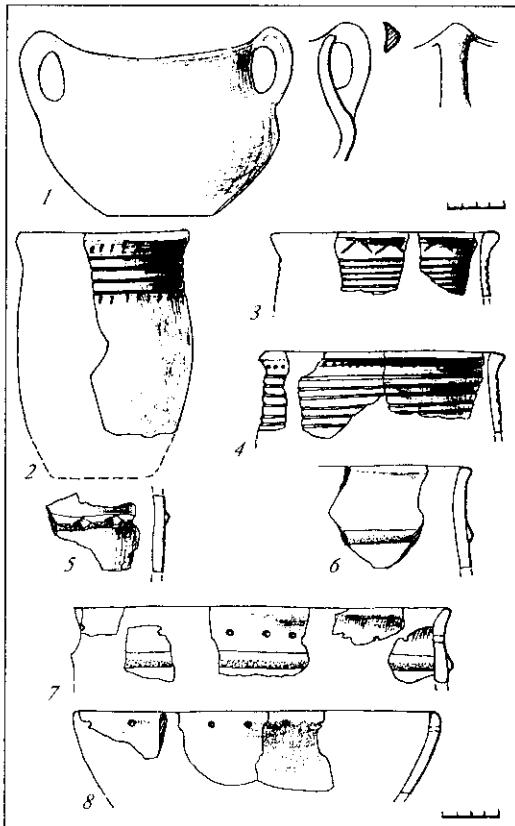
є перебільшенням. В.І. Клочко, враховуючі спостереження та розробки В.В. Отрощенка на користь ототожнення лобойківського осередку з бережнівсько-майвською зрубною культурою³⁴, змінив свої погляди, але, як це не дивно, знову наголошує про ту саму дуже сумнівну культуротвірну хвилю із заходу на схід³⁵.

Як відомо, осередок металообробки може відповісти одній культурі чи культурно-історичній спільноті (це надійно встановлено для інгуло-красномаяцького, раніше — для осередків епохи пізньої бронзи Поволжя — Приуралля), але це аж ніяк не є обов'язковою умовою. Найдавніші лобойківські майстерні були зосереджені у Середній Наддніпрянщині, причому деякі з них (Мазепинці, Дерев'яне) — на р. Стунгі, неподалік від Малополовецького могильника. Отже, не можна дати лобойківському феномену жодного іншого пояснення, крім його підпорядкування контактам тшинецької культури з бережнівсько-майвською як частини ЗКІС, а останньої з НСК у більш південних районах Наддніпрянщини. А взагалі питання про культурну належність цього осередку, ймовірно, варто перенести в площину з'ясування конкретних форм поширення металу і металообробних традицій. Вони не завжди зв'язані тільки з міграціями їхніх носіїв у будь-якому напрямку³⁶ — у цьому випадку на схід могли розповсюджуватися лише технологічні здобутки лобойківських ливарників.

Третій період відповідає пізньосабатинівському часу, з середини XIII до початку XII ст. до н. е. (перша половина III періоду бронзи). І на півдні, у стесу, і на сході та північному сході, у лісостепу, з'являється посуд поволжко-приуральсько-казахстанського походження. Таку кераміку (федорівську чи сусканську, саргаринсько-олексівську тощо) знайдено на деяких сабатинівських поселеннях, а також на пізньозрубних пам'ятках від Нижньої Наддніпрянщини до Донщини та Північного Приазов'я³⁷, відома вона і в деяких похованнях Малополовецького могильника³⁸, що свідчить про тривалість існування останнього.

Водночас вплив культури Ноа на ТК, зважаючи на все, не тільки не слабшає, а й відбувається найбільш масове проникнення її елементів у Правобережне Наддністров'я, на Волинь і Західне Поділля. Свідчення цьому раніше були отримані у Войцехівському могильнику на р. Случі і на деяких інших пам'ятках³⁹. Нові матеріали з'явилися нещодавно під час розкопок біля м. Нетишин (Хмельницьчина) на р. Горинь⁴⁰. Тут невеликі курганоподібні підвіщення були утворені внаслідок навмисного складування культурного шару, який до того відкладався на місці окремих груп легких наземних жител, тобто таким самим чином, що приводив до утворення так званих зольників⁴¹. Особливий інтерес становлять знахідки разом із тшинецькою керамікою (див. рисунок, 2—4) чащ з ручками (1), горщиків з наліпними валиками (5, 6), а також мисок і горщиків з наскрізними проколами під вінцями (7, 8).

Чаші з ручками взагалі властиві для НСК. Аналогії нетишинським є в ґрунтовому могильнику біля с. Звенигород у Верхньому Наддністров'ї, де також

Знахідки посуду різних культур

трапляються горщики з наліпними валиками і наскрізними отворами під вінцями. Інвентар звенигородських поховань проаналізовано Л.І. Крушельницькою, яка хронологічно зіставила його з матеріалами з Костешт (Молдова), а ті, у свою чергу, із заключною фазою культури Монтеору (Монтеору IIb-Балинтешті⁴² — XV/XIV ст. до н. е.), тобто часом ранньої Ноа. Якби йшлося тільки про чаши з ручками, з таким висновком можна було б погодитися. Проте Л.І. Крушельницька також відзначила відсутність у Костештах горщиків із проколами (їх немає й у Монтеору IIb-Балинтешті) і питання про датування такої кераміки з Верхнього Наддністров'я залишила фактично відкритим. Думаю, варто враховувати наявність такої кераміки в Магалі Па разом із посудинами з вушками, від яких униз по тулубу відходять наліпи у вигляді вусів⁴³. Останні відомі у західних варіантах ТК, що зв'язується з впливом з боку культури Пілінь на перехід від II до III періоду епохи бронзи, але спорадично існували й пізніше⁴⁴. Отже, комплекси типу звенигородського, нетишинського, швидше за все і Войцехівського, могли з'явитися і на пізньому етапі існування ТК. Не випадково у Войцехівському могильнику разом із посудинами з ручками з виступом є й тюльпаноподібні вже білогрудівського типу⁴⁵. У Східній Малопольщі наскрізні проколи відомі в перехідній фазі тшинецької культури, яка, за Г. Тарас, відповідає періоду BD—НаA1⁴⁶.

Говорячи про південно-східні зв'язки ТК протягом другого — третього періоду, не можна не звернутися до проблеми широкого побутування в епоху пізньої бронзи посуду з наліпними валиками. Автор виходить із того, що наліпний валик міг бути не тільки елементом орнаменту, а й конструктивною деталлю — упором для перенесення наповнених посудин, а також своєрідним ребром міцності в уразливій для поломки частині. Очевидно, використання валиків дало змогу привнести в технологію виготовлення глиняного посуду простий, але, треба думати, ефективний прийом, завдяки якому досягалося його зручніше та триваліше використання. На підставі цього нами вже було зроблено висновок щодо поширення цього прийому в епоху пізньої бронзи не обов'язково (як і металообробних традицій) внаслідок переселення з якогось одного регіону майстрів-керамістів — відбувався обмін сuto технологічними знаннями, своєрідними «ноухаї» тої доби⁴⁷.

В ареалі ТК валиковий посуд трапляється на різних територіях⁴⁸ починаючи з ранніх етапів. Згодом його кількість зменшується⁴⁹. Слід враховувати його існування в Західній Малопольщі разом з елементами середньодунайського походження⁵⁰, а не причорноморського чи наддністровського. Проте в східній частині ТК він супроводжується і типовою сабатинівсько-ноаїчною керамікою (Нетишин, Войцехівка). На цих теренах знайдені також металеві вироби причорноморського та східного походження: крім тих, про які вже йшлося вище, потрібно згадати бронзові короткі мечі, близькі до сосново-мазинських, з Перешибля, Ярослава, Рожубовців⁵¹. Отже, маємо певні підстави залучити східну частину ТК до спільноті культур валикової кераміки (КВК) степової й лісостепової смуги Євразії. В усякому разі, для цього не менш підстав, ніж для півдня Середньої Азії, де, за Е.М. Черних, можна виділити «особливу південну, середньоазіатсько-іранську, зону» КВК⁵². У нашому випадку йдеться про крайню, буферну, північно-західну частину цього утворення.

Запропонована періодизація контактів населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи не претендує на остаточну вичерпність. Проте нині, на наш погляд, стають зрозумілішими їхня динаміка, послідовність і наслідки.

Формування НСК і ЗКІС відбувалося поза тшинецько-комарівським ареалом, тому свідчення проникнення їхніх елементів на захід і північ найчастіше розглядали у рамках пізньої фази ТК⁵³, припускаючи тим самим участь у зникненні тієї культури. Утім, пізня фаза будь-якої культури може бути тривалою. За матеріалами Буковини традиції ТК починають слабшати поступово (Магала I) й існують аж до появи елементів лужицького, меншою мірою⁵⁴, та гава-голіградського вигляду (курган III, пох. 7, 1, 2, 3 к. IV, пох. 7 біля с. Буківна)⁵⁵. У результаті хронологічний діапазон пізньої ТК виявляється розтягнутим іс менш ніж на 200 років, від кінця XIV — до початку XI ст. до н. е. У Лісостеповому Дніпровському Правобережжі, у нижньому, білогрудівсько-чорноліському, горизонті Суботова разом з керамікою різного походження, включаючи вже означену поволзь-

ко-приуральсько-казахстанську та верхньодонську (малобудківсько-бондарихінську), є значна кількість західного посуду (з елементами ранньої Гави-Голігради, каннельованого гальштату, балтської та тудоровської груп білозерської культури), а тшинецький має вже явно пережитковий вигляд⁵⁶. Отже, й у цьому регіоні ТК не переживав періодів На А1/На А2, до якого належить нижній, постшинецький, горизонт Суботова. Нагадаємо, до речі, що в останньому є екземпляри з повними аналогіями в білозерських похованнях Північного Причорномор'я⁵⁷.

Як видно з наведених прикладів, зв'язки ТК з іх східними та південно-східними сусідами, хоча і різні за обсягом для того чи іншого періоду, не були коротко-часними. Думаю, ця обставина свідчить про участі НСК і ЗКІС у частковій трансформації ТК у межах контактної зони. Зникнення ж її безпосередньо зв'язано з новими, західними, впливами з боку культур карпато-дунайського (так званого фракійського) гальштату (На А1)⁵⁸ та лужицької, а в Середній Наддніпрянщині ще й зі східними (постзрубними) та північно-східними (малобудківсько-бондарихинськими) впливами. У цілому джерела культурних утворень лісостепової та степової зон України з початку перехідного періоду від пізньої бронзи до раннього залізного віку (На А1/На А2) сягають значно віддалених одна від одної територій: від Центрального Казахстану, Приуралля і Поволжя до Центральної і Південно-Східної Європи⁵⁹. Отже, саме на тлі загальних паневразійських процесів третьої четверті II тис. до н. е. можна зрозуміти причину зникнення і ТК, і ЗКІС, і НСК. За ними з'являються утворення, для яких і в степу, і в лісостепу — у Причорномор'ї, на Донщині, Північно-Східному Приазов'ї, Прикарпатті і на Волині — характерне принципово нове поєднання елементів різного походження.

Саме в той час у Причорномор'ї відбуваються зміни в похованальному обряді, домобудівництві, металообробці⁶⁰, зокрема завершується функціонування інгую-ло-красномаяцького осередку металообробки, причому разом з'являються і готові предмети різного походження, і ливарні форми для їхнього виготовлення⁶¹. Утім у Нижній Наддніпрянщині ще трапляються і деякі сабатинівські типи посудин, а на Донщині і Північному Приазов'ї — зрубні, але ні ті, ні інші, як і постшинецька кераміка Середньої Наддніпрянщини (Суботів), уже не визначають основного вигляду пам'яток. Тому саме з цього часу, на наш погляд, завершується існування зрубної і сабатинівської культур. Зважаючи на датування білозерського періоду⁶², це відбулося не пізніше XII ст. до н. е. (На А1, друга половина періоду III епохи бронзи). Думаю, ця межа тут не менш чітка, ніж та, яку визначають для кінця ТК і появи ранньогальштатських елементів на Прикарпатті.

Отже, загалом наявна синхроність фіналів ТК, ЗКІС і НСК. Звертає на себе увагу той факт, що ТК (особливо, можливо, тшинецька культура) постійно виступає такою стороною взаємодії, яка лише приймає впливи. Проте так само, як контакти зі зрубною культурою не були причиною зникнення сабатинівської культури і навпаки, так і зникнення ТК не було пов'язано з контактами з її східними та південно-східними сусідами. Ймовірно, причину варто шукати в руйнуванні, не без впливу ззовні, попередніх тривалих зв'язків між ними, тобто зникнення налагодженої системи обміну в різних сферах виробництва, його технологічного та, можливо, сировинного забезпечення. Не випадково саме в цих умовах завершилося функціонування любойківського осередку металообробки і внаслідок появи нових учасників історичних процесів у Причорномор'ї та Наддніпрянщині виник кардашинський осередок, ареал західок якого дивним чином відповідає зонам минулих безпосередніх контактів НСК із ЗКІС та останньої з ТК⁶³.

На початку ранньої залізної доби в межах Північного Причорномор'я — Наддніпрянщини — Наддністров'я складаються археологічні культури з виразними західними та східними рисами. Як видно, пояснення цьому варто шукати в тривалості, інтенсивності, спрямованості контактів населення степу та лісостепу України у попередню епоху.

¹ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — С. 12—13.

² Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. — Wrocław, Warszawa; Kraków, Gdańsk, 1972. — S. 82; On же. Stan i potrzeby badań nad kulturą trzcinecką // Kultura trzcinięcka w Polsce: Materiały z Sympozjum. — Kraków, 1987. — S. 6.

- ³ *Cultura Costișă în contextul epocii bronzului din România*. — Piatra-Neamț, 2001. — S. 77, 83.
- ⁴ *Florescu A. Contribuții la cunoasterea culturii Nouă // AM*. — 1964. — II—III. — S. 206—207; *Moritz S. Contribuții la istoria traciilor timpurii*. — București, 1980. — Т. 1; *Каврук В.И. Культура Ноа. Опыт этногенетической реконструкции: Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. — М., 1988.
- ⁵ *Gerškovič J.P. Zur Studien spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*. — Rahden, 1999. — (Archäologie in Eurasien. — Bd. 7). — S. 78—82.
- ⁶ *Тощев Г.Н. Западные связи культуры многоваликовой керамики // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья*. — Киев, 1986. — С. 110; *Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья*. — Кишинев, 1992. — С. 174. — Рис. 62. За каліброваними радіовуглецевими даними цей час подавляється.
- ⁷ *Gerškovič Ja. Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Nou-Sabatinovka — Coslogeni» // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe*. — München; Rahden, 1998. — (PAS. — Bd. 12). — S. 317—324. Мушу зазначити, що ця праця є мосю доповідю на конференції у Могилянах (Польща) у 1996 р., після якої і було видруковано наведений збірник. В оригіналі і доповідь, і стаття мали іншу назву — «Східний імпульс в утворенні ...», яку було замінено без узгодження зі мною.
- ⁸ *Blajer W. Problematika zróżnicowania terytorialnego kultury trzcinieckiej (uwagi dyskusyjne) // Kultura trzciniecka w Polsce: Materiały z Sympozium*. — Kraków, 1987. — Р. 23—24.
- ⁹ *Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине*. — Киев, 1972. — Рис. 45; *Kurilenko V.Y., Otroshchenko V.V. The Sosnitsa Culture of the Desna arca and its links with Eastern neighbours // The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC*. — Poznań, 1998. — BPS. — Vol. 6. — Р. 98—99.
- ¹⁰ *Gedl M. Epoka brązu i wczesna żelaza w Europie// Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna*. — Kraków, 1985. — С. 3. — S. 171; *Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. — Львів, 1998. — С. 179—180. — Рис. 107; *Kruszelnicka L.I. Die Noua-Kultur auf dem Gebiet der Ukraine // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe*. — München; Rahden, 1998. — (PAS. — Bd. 12). — S. 314.
- ¹¹ *Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich ... — S. 26—27.*
- ¹² *Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса // Археол. альманах*. — 1997. — Вып. 7. — С. 141—143.
- ¹³ *Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. // Автореф. дис. ... докт. ист. наук*. — Киев, 1990. — С. 12.
- ¹⁴ *Klochko V.I. Weapons of the tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th — 10th centuries B.C. — Poznań, 1993. — BPS. — Vol. 1. — Р. 73; Sava E. Die bestattungen der Noua-kultur. — Kiel, 2002. — PAS. — Bd. 19. — S. 219—220.*
- ¹⁵ *Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье) // Археол. альманах*. — 1998. — Вып. 7. — С. 84—89.
- ¹⁶ *Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы ... — С. 9; Она же. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины*. — Киев, 1976. — С. 126—127.
- ¹⁷ *Балагури Э.А. Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя*. — Киев, 1980. — С. 114.
- ¹⁸ *Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 22.*
- ¹⁹ *Бочкарев В.С. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии*. — Ленинград, 1968. — Вып. 1. — С. 133—134; *Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. — М., 1976. — С. 127.
- ²⁰ *Гершкович Я.П. Этнокультурные связи ... — С. 69.*
- ²¹ *Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР*. — Киев, 1967. — С. 160.
- ²² *Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich ... — S. 38; Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 24.*
- ²³ *Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 22.*
- ²⁴ *Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.* — Киев, 1985. — С. 140. — Рис. 72; 3, 4, 13.
- ²⁵ *Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 13. — Рис. 2, 1—3.*
- ²⁶ *Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы... — С. 12—13.*

²⁷ Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993—1997 гг. // «Trzciennec» — system kulturowy czy interkulturowy proces? — Poznań, 1998. — Рис. 7, 1; 2; 8, 1—6.

²⁸ Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. конф., посвящен. 95-летию со дня рождения проф. Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1994. — Ч. 2. — С. 150—153; Він же. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001. — С. 113—162.

²⁹ Kovalykh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S. Absolute (radiocarbon) chronology of the Eastern Trzciennec Culture in the Dnieper Basin (The Malopolovetske Burial site) // The Trzciennec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznan, 1998. — BPS. — Vol. 6. — S. 130—139.

³⁰ Черных Е.Н. Древняя металлообработка ... — С. 193.

³¹ Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 44—82.

³² Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 113.

³³ Там же. — С. 117—119; Клочко В.І. «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону східношинецької культури) // «Trzciennec» — system kulturowy czy interkulturowy proces? — Poznań, 1998. — С. 236—237.

³⁴ Отрощенко В.В. Проблемы періодизації ... — С. 160.

³⁵ Klochko V.I. The issue of the eastern border of the Eastern Trzciennec Culture (Loboikivka metallurgy) // The Trzciennec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — S. 72—73.

³⁶ Черных Е.Н. Древняя металлообработка ... — С. 170—171.

³⁷ Гершкович Я.П. Этнокультурные связи ... — С. 75—78. — Рис. 5, 10.

³⁸ Kovalykh N., Skripkin V., Klochko V., Lysenko S. Absolute (radiocarbon) chronology ... — Fig. 4, 22, 23.

³⁹ Крушељницька Л.І. Чорноліська культура ... — С. 179.

⁴⁰ Березанська С.С., Гершкович Я.П., Самолюк В.А. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь // Археологічні відкриття в Україні. — К., 1998. — С. 53—54.

⁴¹ Gerškovič J.P. Zur Studien spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur ... — S. 43—45; Гершкович Я.П. Сабатиновско-ноайские «зольники» // Капитановские чтения. — Перевальск, 1997.

⁴² Крушељницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 24—25.

⁴³ Smirnova G. Die siedlung Magala IIa und IIb ein denkmal der Noya I und II-kyltur // Culture et civilisation au Bas Danube. — Calaraei, 1993. — Vol. X. — Abb. 7, 2; 10, 11.

⁴⁴ Górski J. Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzciennieckiej na obszarze lessów podkrakowskich // Problemy kultury trzciennieckiej. — Rzeszów, 1994. — S. 30—31; Górski J. The foundation of the Trzciennec Culture taxonomy in the Western Malopolska // The Trzciennec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — P. 11, fig. 6, 1, 2.

⁴⁵ Березанская С.С. Средний период бронзового века ... — С. 166. — Рис. 48.

⁴⁶ Taras H. The bases for the taxonomy of the Trzciennec Culture in the Southern part of the area between the Vistula and Bug rivers // The Trzciennec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — Fig. 8, 1; 10.

⁴⁷ Гершкович Я.П. Этнокультурные связи ... — С. 68—69.

⁴⁸ Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich ... — S. 92—95, 113.

⁴⁹ Blayer W. Problematika zroznicowania ... — Mapa 3; Makarowicz P. Absolute chronology of the Trzciennec Complex in the Vistula drainage in the light of 14C dating // The Trzciennec area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC. — Poznac, 1998. — (BPS — Vol. 6). — P. 23, fig. 2, A; Taras H. Proba systematyki kultury trzciennieckiej na wyżynie wschodniomalopolskiej i zachodniowoloskiej oraz w polnocnej części kotliny Sandomierskiej // Problemy kultury trzciennieckiej. — Rzeszów, 1994. — S. 60.

⁵⁰ Górski J. Z badań nad chronologią ... — S. 26.

⁵¹ Крушељницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 36—37. — Рис. 12.

⁵² Черных Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 87.

⁵³ Dąbrowski J. Powiązania ziem polskich ... — S. 74—76; Березанская С.С. Средний период... — С. 144, 173.

⁵⁴ Там же. — С. 51—52.

⁵⁵ Смирнова Г.И. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 129.

⁵⁶ Тереножкин А.И. Пред斯基фский период на днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — Рис. 30, 5. Таке сполучення властиве для нижнього горизонту, що позначається нами як Суботів II. Детальні обґрунтування виділення цього горизонту здійснено нами у підготовленій до друку монографії, в якій подано весь комплекс знахідок пам'ятки.

⁵⁷ Тереножкин А.И. Пред斯基фский период ... — Рис. 32, 5; 33, 2.; Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 51—58. — Рис. 13—15.

⁵⁸ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення ... — С. 27.

⁵⁹ Гершкович Я.П. Этнокультурные связи... — С. 89.

⁶⁰ Отрощенко В.В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 150.

⁶¹ Гершкович Я.П., Клочко В.И. Связи населения Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской мастерской) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1987. — С. 112—113.

⁶² Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — Киев, 1975. — С. 202—204; Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 196; Смирнова Г.И. Основы хронологии пред斯基фских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 42—44; Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье (проблема формирования белозерской культуры). — Киев, 1990. — С. 122.

⁶³ Klochko V.I. Weapons of the tribes ... — Map 2; 3.

Одержано 23.10.2002

Я.П. Гершкович

ВЗАЙМОДЕЙСТВИЯ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

В статье рассматривается динамика взаимодействия срубной и сабатиновской культур эпохи поздней бронзы и их влияние на тшинецкую культуру. Учитывается вхождение каждой из них в отдельные культурно-исторические общности: Ноа — Сабатиновка — Кослодженъ (НСК), тшинецко-комаровскую (ТК), срубную (СКИО). Выясняется общая синхронность финалов этих образований, наступивших не позднее периодов HaA1/HaA2 (XII/XI вв. до н. э.). Как контакты со срубной культурой не были причиной исчезновения сабатиновской, так и исчезновение тшинецкой культуры не связано с ее контактами с восточными и юго-восточными соседями. Вероятно, причину следует искать в разрушении, не без влияния извне, предшествовавших продолжительных связей между ними, что привело к исчезновению наложенной системы обмена в разных сферах производства, его технологического и, возможно, сырьевого обеспечения. Именно в этих условиях завершилось функционирование лобойковского очага металлообработки и вследствие появления новых участников исторических процессов в Причерноморье и Поднепровье сформировался кардашинский очаг, ареал которого удивительным образом соответствует зоне бывших непосредственных контактов НСК со СКИО и последней с ТК.

Ya.P. Gershkovich

INTERRELATIONS WITH POPULATION OF STEPPE AND FOREST-STEPPE ZONE OF THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE LATE BRONZE AGE

The article deals with dynamic of interaction of Zrubna and Sabatynivs'ka cultures of the Late Bronze epoch and their influence on Tshinets'ka culture. It is taken into account that each of them forms a part of the separate cultural-historical community that is Noa-Sabatynivka-Koslodzhen' (NSK), Tshinets'ko-Komarivs'ka community (TK), Zrubna cultural-historical community (ZCHC). It is elucidated the finales of these formations were synchronous as a whole and came not later than periods of HaA1/HaA2 (the 12th or 11th century BC). The same way as the relations with Zrubna culture weren't the reason of vanishing Sabatynivs'ka one and vice versa, so, interrelations of Tshinets'ka culture with these its eastern and southeastern neighbours weren't the reason of its vanishing. Probably, the reason should be looked for in disconnecting presiding continuing links between them but not without outside influence. This disconnecting entailed vanishing useful system of exchange in different spheres of craft, its technology and perhaps source of raw materials. Namely under these conditions the functioning Loboykib's'kyj center of metalwork came to an end, and Kardash's'kyj center came into being at the expense of new subjects of historical processes on the territory to the north from the northern coast of the Black Sea and in the area of Dnieper-river, the area of which wonderfully met the zone of former immediate contacts between NSK and ZCHC and between the last one and TK.

ОЛЬВІЙСЬКИЙ ДЕКРЕТ НА ЧЕСТЬ КАЛХЕДОНЦЯ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОЛЬВІЙСЬКО-КАЛХЕДОНСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

У статті розглянуто новий проксенічний декрет з Ольвії на честь невідомого по імені жителя Калхедона. Роль цього міста у торговельних відносинах Ольвії з містами Середземномор'я визначається його стратегічно важливим географічним розташуванням.

Ольвія займає перше місце серед античних держав у Північному Причорномор'ї за кількістю проксеній — державних декретів на честь іноземних купців, в яких останнім надавались різноманітні пільги, а нерідко і почесне громадянство. Проксенії є цінними епіграфічними джерелами, іноді єдиними, в яких документально зафіксовано конкретні торговельно-економічні зв'язки Ольвійського поліса з різними еллінськими державами.

Більшість таких почесних декретів, переважно у фрагментах, знайдено у процесі розкопок Східного теменоса, переважно на території святилища Аполлона Дельфінія. Саме таке розташування цих епіграфічних пам'яток дало змогу його дослідникам О.М. Карасьову і О.І. Леві вважати, що тут знаходився «кам'яний архів» Ольвійського поліса¹. Безумовно, традиція встановлення почесних декретів й інших написів на кам'яних плитах поблизу храму Аполлона Дельфінія була запозичена ольвіополітами з їхньою метрополією — Мілета, де у Дельфініоні зберігались численні й різноманітні постанови, що дало всі підстави назвати його «державним архівом»². Варто зазначити, що саме у цьому архіві тривалий час зберігалась і досить відома ісополітія, укладена в останній третині IV ст. до н. е. між Мілем і Ольвією.

На відміну від Східного теменоса, у Західному, у святилищі Аполлона Істріса, знайдено лише два лагідарні написи. Перший з них є унікальною присвятою Аполлону Істрісу, володареві Істрії, від ольвіополіта Ксанфа другої чверті V ст. до н. е., яка була вирізблена на мармуровому постаменті для бронзової триніжки або невеликої статуї цього бога³. Від другого напису зберігся частково фрагмент проксенії, розгляду якої присвячена ця стаття⁴.

Умови його знаходження у змішаному культурному шарі, фрагментованість і одиничність дають підстави допускати, що цілий декрет спочатку було встановлено у святилищі Аполлона Дельфінія, де стояли й інші ольвійські декрети, а до Західного теменоса випадково потрапив лише його уламок.

Від напису дійшла невелика права частина мармурової плити заввишки 8,1—10 см, завдовжки 14,9—18,7 см, завтовшки 8—10 см. Літери чіткі, переважно вирізблені ретельно, порівняно глибоко врізані в мармур (див. рисунок). Висота літер загалом — від 1 (один омікрон) до 1,2—1,3 см (*епсилон*, *ню*, *гамма* й інші). Частково збереглися шість рядків напису.

Текст:
IKOY(?) KALXHN
[ΔΩΝΙΩ] AYTOI KAI EΓGO
[NOIΣ PΡ]JOΞENIAN [KA]I PO
[ΛΙΤΕΙ]JAN ATELEIAN [ΠΑ
N] TΩN XRH[MA]TΩN
ΩN AN] AY[TOI]

Переклад: ... калхедонцю, йому самому і нащадкам його проксенію і право громадянства, звільнення від мита на всі товари...

Ім'я патронімік у проксенії не збереглися, лише від останнього на плиті частково простежуються нижні кінці, очевидно, четырьох літер. У такому разі реконструкція імені може бути лише гіпотетичною і багатоваріантною. Незважаючи на те що від демотікону залишилося тільки п'ять початкових літер, його

Фрагмент проксенії калхедонцю

відновлення як КАЛХНДОНІΩІ навряд чи може викликати будь-який сумнів. В окремих місцях на плиті є дрібні сколи і потертості, внаслідок чого деякі літери зовсім збиті або простежуються частково: так, альфа не має горизонталі в першому слові ΚΑΙ, а друге ΚΑΙ майже повністю знищено. Проте, згідно з численними аналогічними текстами проксеній, і цю частину напису можна повністю реконструювати.

Напис було вирізбано на відносно тонкій мармуровій плиті з охайнно відполірованими лицьовою поверхнью і бічними краями. Враховуючи лаконізм проксенічної формули і її майже повну ідентичність ольвійським декретам IV ст. до н. е. на честь месембрійця Херігена, сина Метродора (IOSPE I² 20), орхоменця (з Аркадії) Арістандра, сина Мелісса (НО. 4), афінян Ксантіппа, сина Арістофонта, і Філополіда, сина Філополіда (НО. 5), гераклеотів Феофана й Аристи, синів Феопропа (НО. 6), істрійця Феодота, сина Діонісія (НО. 7), можна вважати, що плита була трохи розширенена донизу й увінчана фронтоном із трьома схематизованими акротеріями.

З декретом на честь орхоменця другої чверті IV ст. до н. е. проксенію калхедонцю дещо зближує також палеографія, хоча перший відрізняється більшою охайністю і ретельністю, проте в обох дуже подібні такі літери, як κσι з перехресям, επσιλон з укороченою середньою гастою, великі ομіκρон, ομега, πι зі вкороченою другою гастою, чіткі λямбда, альфа, ταυ, ρο, υωτα⁵.

Проте варто зазначити, що лише у проксеніях афінянам середини — третьої чверті IV ст. і калхедонцю вжито незвичну для написів Північного Причорномор'я заміну καπпи на γамму в слові ΕΓΡΟΝΟΙΣ замість ΕΚГРОΝΟΙΣ.

Уточнити датування декрету дає змогу також аналіз сукупності привілеїв, які ним надавалися. Так, другим після проксенії привілеєм у декреті є право громадянства, яке засвідчено проксенічними декретами Ольвії лише з другої половини IV ст. до н. е., тоді як у дещо давніших він ще не згадується. Окрім того, калхедонцю, як і всім іншим торговцям, відомим з ольвійських проксеній другої половини IV ст. до н. е., право на спадковість привілеїв указане в преамбулі, а в декретах першої половини того століття воно або зовсім відсутнє, або ж стоїть у кінці напису⁶.

Очевидно, близьким до нашого є датування цієї проксенії Ю. Г. Виноградовим. Так, дослідник згадує її в списку проксеній і присвятних написів Ольвії класичної епохи (початок V ст. — 330 рр. до н. е.) без уточнення конкретнішої дати⁷. За сумою наданих калхедонцю привілеїв, проксенію можна зарахувати до третього типу, до якого включено проксенії IV ст. до н. е., згідно з класифікацією Виноградова⁸.

Проксенії другої половини IV ст. до н. е. були досить подібні за формулами, загальним змістом і кількістю наданих полісом привілеїв. На початку напису

стояли стандартні вирази: АГАӨНІ ТҮХЕІ ОЛВІОПОЛІА ЕДӨКАН: «У добрий час! Ольвіополіти надали...»⁹ (пор.: НО. 5—9, 13—14). Далі вказували ім'я, патронімік, демотикон, після чого зазначалося про спадковість привілеїв і які саме вони були. У той час надавали такі головні привілеї, які ставили в написах за стандартною послідовністю: 1) проксенія (право на гостинність); 2) політія (право громадянства); 3) ателія (податкові пільги, аж до повного звільнення від податків); 4) асілія або асфалія (особиста і майнова безпека під час миру і війни). Лише в одному випадку, у проксенії істрійцю Феодоту, сину Діонісія (НО, 7), після політії додавався ще й п'ятий привілей — проедрія (надання почесного місця під час календарно-релігійних свят, найчастіше з проведенням спортивних і музичних агонів), що, певно, засвідчує особливо тісні відносини між Ольвією й Істрією саме в релігійній сфері.

У різних проксеніях трапляються незначні відмінності щодо формулювання, але з урахуванням вищеперечисленого можна більш-менш вірогідно реконструювати повний текст проксенії так: [У добрий час! Ольвіополіти надали *такому-то, сину такого-то*] калхедонцю, йому самому і нащадкам його проксенію, право громадянства, звільнення від мита на всі товари [які б не ввіз чи вивіз він сам або слуги, та надали право входу до гавані та виходу з гавані і у воєнний, і у мирний час, без конфіскації та без укладення договору].

Підтвердженням датування проксенії другою половиною IV ст. до н. е. є й обставини зовнішньополітичного становища Калхедона у той час. На зламі V—IV ст. до н. е. це місто було під жорстким політичним і економічним контролем Афін. Останні, прагнучи утвердити свою владу на вузьких протоках між Середземним і Чорним морями і водночас послабити Візантій, який контролював торгівлю на Босфорі Фракійському, у 410 р. до н. е. влаштували на калхедонській території поблизу Хрисополя¹⁰ митницю, яка збирала 10-відсоткове мито з усіх суден, що проходили крізь протоку¹¹. Отже, очевидним є той факт, що тоді Калхедон не був спроможний проводити самостійні зовнішньополітичні або торговельно-економічні акції.

Бурінні події Пелопоннеської війни завдали чималої шкоди торгівлі на протоках. І Спарта, й Афіни намагалися поставити Босфор Фракійський під свій контроль, почергово загарбуючи міста на його берегах, що зумовлювало перманентну нестабільність в усій Пропонтиді.

Певна стабілізація відбулася після закінчення війни, однак діяльність спартанців у підконтрольних їм містах викликала незадоволення місцевого населення. Тому після утворення Другого Афінського морського союзу міста на Босфорі Фракійському увійшли до його складу. Проте з часом Афіни знову намагалися поставити союзників під свій контроль. На противагу Візантію, вони особливо пильно контролювали азіатський бік протоки, що, безумовно, завдавало чималої шкоди інтересам Калхедона. Досить активними ці дії афінян були під час Союзницької війни, в якій Калхедон підтримував противників Афін. Поки афіняни контролювали ці порти, ніщо не заважало їм вільно торгувати з містами на Понті Евксінському і вивозити, зокрема з Босфору Кімерийського, велику кількість хліба, яким щорічно забезпечувалася половина мешканців Афін.

Занепад афінської гегемонії не дав повної політичної і економічної незалежності Калхедона. Місто підпало під контроль свого набагато сильнішого сусіда — Візантія¹². Візантійці почали активне втручання у внутрішні справи Калхедона, замінивши в ньому олігархічний уряд на демократичний¹³.

Лише після облоги Візантія у 340 р. македонським царем Філіппом II, яка призвела до істотного послаблення полісу, Калхедон, нарешті, отримав можливість вести самостійну зовнішньополітичну й торговельно-економічну діяльність.

Епіграфічні дані свідчать, що калхедонці в Північному Причорномор'ї вели торгівлю не тільки з Ольвією. Серед нечисленних проксеній, наданих купцям у Боспорській державі, до однієї з найбільш ранніх — найімовірніше, часу останнього десятиліття правління Перісада I та його синів — належить і проксенія халкедонянам (=калхедонянам)¹⁴. Можливо, що слідом за калхедонським торгівцем, який отримав привілей в Ольвії, інші купці з Калхедона, серед яких також міг бути вищезазначений або його родичі, розширили торговельні зв'язки з

північнопонтійськими містами. Водночас правителі Боспору і, зокрема, Перісад I, який продовжував традиції свого батька Левкона I щодо найтісніших різnobічних відносин з Афінами, потребували дружніх контактів з калхедонцями для вільного проходу через протоку.

Калхедон мав тривалі торговельно-економічні інтереси і на Західному Понті. Ще в середині VI ст. до н. е. мегарці з калхедонцями заснували тут місто Мессембрію, куди на початку V ст. до н. е. прибула ще одна партія калхедонських колоністів, які разом з візантійцями тікали від перських репресій.

Очевидно, калхедонські торгівці були добре відомими і в Істрії. В усякому разі, навряд чи без попереднього знайомства громадян цього полісу відправили б у III ст. до н. е. до Калхедона спеціальне посольство за оракулом Аполлона Хресторія з приводу введення культу єгипетського бога Сарапіса¹⁵. Це безсумнівне свідчення культурно-релігійних зв'язків Істрії з Калхедоном не заважає припущення, що саме торгівці з Калхедона проклали дорогу до Істрії, як і до Ольвії та Пантікапея.

Проте серед усіх вищезгаданих полісів (можливо, за винятком Мессембрії) найтісніші зв'язки Калхедон установив саме з Ольвією. У Калхедоні було знайдено дуже фрагментований декрет III ст. до н. е., в якому зберігся лише топонім ΥΠΑΝΙΝ¹⁶. Відповідно до аналогічних форм пояснення демотіконів, у ньому першовидавцем Р. Мерклебахом було реконструйовано [ΟΛΒΙΑΝΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣ] ΥΠΑΝΙΝ, а Ю.Г. Виноградовим — [ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣ] ΥΠΑΝΙΝ¹⁷. Останнє є більш правомірним, оскільки на всіх документах і монетах Ольвії того часу ставився демотікон ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ.

Якщо така реконструкція є вірною, то вона свідчить про те, що ольвіополіт у III ст. до н. е. був удостоєний почесного проксенічного декрету у Калхедоні. Виходячи з цього можна вважати, що в IV—III ст. до н. е. між Калхедоном і Ольвією існували, певно, постійні торговельно-економічні зв'язки. Можливо, у результаті успішних торговельних і дипломатичних дій спочатку калхедонець в Ольвії здобув привілеї, а через деякий час подібні привілії в Калхедоні були надані якомусь ольвіополіту.

Варто зазначити, що така обопільна зацікавленість щодо налагодження торговельних відносин є рідкісною, принаймні для Ольвійського поліса. В історії Ольвії доримського часу поки що відомі ще два випадки прийняття проксенічних декретів як у цьому місті, так і в полісі-партнері для стимулювання обопільних торговельних й культурно-політичних зв'язків. Першим з таких полісів був Херсонес, тісні контакти якого з Ольвією, крім епіграфічних пам'яток¹⁸, надійно підтверджуються різними археологічними джерелами¹⁹. Між другими партнерами, Істрією й Ольвією, також існували різnobічні відносини, про які можна стверджувати на підставі багатьох матеріалів²⁰. Проте на відміну від них, ольвійсько-калхедонські взаємозв'язки зафіксовані поки що лише фрагментованими проксенічними декретами. Ні в Ольвійському полісі, ні тим більш в Калхедоні не знайдено жодних свідчень про те, чим саме вони могли торгувати.

З одного боку, це пояснюється насамперед тим, що наші знання про Калхедон досить незначні. Археологічні дослідження його майже не проводилися і навряд чи можливі у майбутньому, оскільки його залишки знаходяться на місці сучасного престижного передмістя Стамбула — Кадикей. Крім того, це місто ніколи не славилося виробництвом таких оригінальних речей або пам'яток мистецтва, за якими можливо було б одразу визначити їх належність. Опубліковані написи й монети не дають змоги більш-менш детально й конкретно вияснити характер ольвійсько-калхедонських відносин. З іншого боку, цілком імовірно, що їх торгівля велася переважно товарами тих категорій, які не збереглися.

Загалом вважається, що в Боспорській протоці Калхедон не відігравав особливо великої ролі порівняно зі своїм більш значним сусідом — Візантієм. Саме останній упродовж багатьох століть панував над цією вузькою протокою з Понту Евксинського до Пропонтиди і далі до Егейди²¹.

Проте не слід применшувати стратегічну важливість розташування Калхедона і, відповідно, його значення як важливого транзитного пункту. Адже сам факт побудови афінянами митниці саме на калхедонській території, на против-

гу Візантію, яскраво засвідчує, що кораблі, які прямували з Егейди до Понту й у зворотному напрямку, заходили в гавані на калхедонському узбережжі. До речі, афіняни і в подальших конфліктах з Візантієм, наприклад під час Союзницької війни, створювали бази на азіатському березі Босфору Фракійського.

Події, які передували тій війні, яскраво свідчать про використання саме міського порту Калхедона як транзитного. Поліси, що розташувались у Босфорі Фракійському, були незадоволені афінською політикою і як контрзахід примусово розвантажували у своїх портах афінські кораблі²². Серед цих полісів, крім Візантія, були Калхедон і Кізік. Імовірно, що прагнення Візантія взяти під свій контроль Калхедон й інші сусідні міста було викликано бажанням повністю монополізувати порти, які надавали відповідні послуги кораблям, що проходили через протоку.

Підсумовуючи вищевикладене, здається, немає підстав сумніватися, що однією з головних причин зацікавленості різних причорноморських полісів у налагодженні відносин з Калхедоном була важлива роль, яку останній відігравав на шляху до ринків Середземномор'я.

Слід зазначити, що роль Калхедона в міжполісній торгівлі не була лише пасивною. Поліс мав у розпорядженні власний флот, який міг проводити і самостійні зовнішньоторговельні операції. Перші згадки про калхедонський флот належать ще до VII ст. до н. е., коли правитель Калхедона Діней на чолі полісного флоту прийшов на допомогу до мегарських колоністів, які засновували Візантій, в їхній боротьбі з місцевими фракійцями²⁴. Діонісій Візантійський у переліку пунктів на калхедонському узбережжі згадує Навсіkleю і Навсімахій, біля яких калхедонці давали морські бої²⁴. У середині VI ст. до н. е., як уже зазначалося вище, Калхедон брав участь у заснуванні Месембрії, а в 493 р. до н. е. туди ж вирушила нова партія переселенців. Очевидно, ці заходи потребували участі калхедонського транспортного флоту.

Отже, після істотного зменшення зовнішнього тиску після 340 р. до н. е. Калхедон мав змогу самостійно шукати торговельних партнерів на Понті, спрямовуючи свої судна до їхніх портів.

Проте навряд чи зовнішньоекономічний потенціал Калхедона вичерпувався транзитною торгівлею. Тому цікаво з'ясувати основні можливі статті калхедонського експорту, і хоча, як уже зазначалося, археологічні дані щодо цього, на жаль, майже відсутні, певну інформацію можна отримати з інших категорій джерел, передусім писемних.

Згідно з античною літературною традицією, назва міста Халкедон (= Калхедон), а також його місцезнаходження часто пояснювали наявністю покладів міді (ХАЛКΗΣ), що багато в чому визначало топоніміку всього регіону²⁵. Окремі дослідники вважають, що головним фактором, який зумовив вибір місця для заснування полісу Калхедон у 80-х або першій половині 70-х рр. VII ст. до н. е. у менш вигідному порівняно з Візантієм місці, була наявність покладів мідної руди, якої потребувала його метрополія — Мегари²⁶. Щоправда, запаси міді в районі Калхедона, на думку Л.А. Пальцевої, були не настільки великими, аби місто могло стати великим експортером цього металу, а лише достатніми для забезпечення власних потреб і потреб метрополії²⁷.

Проте мешканці Калхедона активно займалися пошуками нових джерел цієї сировини. Так, у районі майбутньої мегарсько-калхедонської колонії Месембрії теж знаходилися поклади мідної руди. Можливо, саме бажання забезпечити доступ до цих покладів і спонукало калхедонців приєднатися до мегарських колоністів, які вирушили засновувати місто²⁸. Інтервал між часом заснування Калхедона і Месембрії становив близько 60 років, і навряд чи за цей час населення першого настільки зросло, аби вважати перенаселення основною причиною виселення колоністів. Крім того, більшість дослідників відзначає не аграрний, а найомовірніше торговельний напрям економіки ранньої Месембрії²⁹.

Не варто також виключати можливість і посередницької ролі Калхедона в торгівлі малоазійською міддю, яку могли використовувати й ольвійські майстри³⁰.

Очевидно, калхедонці, як і більшість інших переселенців, задля економічного самозабезпечення і торгівлі мали займатися й аграрним господарством, значення якого в економіці поліса мало зростати в міру того, як вичерпувалися

запаси мідної руди. Більшість учених вбачає в Калхедоні суто аграрну колонію, оскільки мегарські колоністи, як і мілетяни, намагалися насамперед заволодіти родючими землями³¹. Символіка калхедонських монет також свідчить про аграрний напрям економіки полісу. На думку дослідників, така символіка може свідчити і про експортний характер землеробства³².

Проте існують і певні сумніви щодо можливостей хори Калхедона виробляти достатньо велику кількість товарної продукції. Відомо, що на схід від міста знаходились землі війовничих віфінів, підкорити яких, перетворивши у залежні населення, подібно до того, як це зробили інші мегарські апойкії — Візантій та Гераклея Понтійська, Калхедон був не в змозі.

Загальновідомо, що багато грецьких міст розвивали власну економіку за рахунок посередництва у торгівлі з варварами, серед яких малоазійські племена займали не останнє місце. Так, на думку Л.А. Пальцевої, сусідня з Калхедоном мегарська колонія Астак була заснована саме для налагодження торговельних відносин з населенням внутрішніх районів Малої Азії³³. Аміс, фокейська апойкія в Південному Причорномор'ї, контролював торговий шлях узбережжя півострова, яким на узбережжя доставляли метали³⁴.

Калхедон міг виконувати роль посередника у торгівлі між грецькими державами та Віфінією — багатою країною на північному заході Малої Азії. У другій половині IV ст. до н. е. Віфінія мала серйозні проблеми у відносинах з узбережжими областями. Могутні тирані Гераклеї Понтійської, яка досягла піку економічного розвитку, відрізали віфінцям доступ до узбережжя Чорного моря, почавши наступ на внутрішні області Малої Азії³⁵. Єдиною можливістю для виходу до моря для Віфінії було налагодження торгівлі через порти азіатського узбережжя Пропонтиди і передусім через найбільший серед них — Калхедон. Не виключено, що й Астак у той час також знаходився в руках калхедонців³⁶, які таким чином контролювали всі зручні гавані регіону.

Сталість інтересу віфінців до азіатського узбережжя Боспору Фракійського та Пропонтиди і в подальшому засвідчує, що навіть після налагодження зв'язків з Гераклеєю та відкриття виходу до причорноморських портів вони продовжували активне утворення в цьому регіоні, заснувавши неподалік від Астаку нову столицю своєї держави — Нікомедію³⁷.

Що ж могли експортувати віфінці через калхедонський порт? Ксенофонт писав про багату віфінську землю, яка родить ячмінь, пшеницю, різні овочі, просо, кунжут, смокви й виноград, підкressлюючи лише відсутність у ній маслин³⁸. Крім того, змальовуючи грабежі, якими займались грецькі найманці під час перебування на цих землях, історик відзначив наявність худоби, зокрема овець, а також рабів³⁹. Здобичі греки захопили так багато, що частину її, насамперед хліб, вони продавали грецьким купцям. Страбон, описуючи Віфінію, згадував її чудові пасовища, де виробляли відомий салонський сир, і надзвичайно родючу рівнину навколо Асканійського озера⁴⁰. Отже, віфінськими товарами, які могли експортувати через калхедонський порт, були передусім продовольчі товари, зокрема хліб, а також шкіри, вовна і, можливо, раби.

Цілком імовірною була також торгівля металами з внутрішніми областями Малої Азії, в якій віфінці теж могли відігравати роль посередників. Вище вже згадувалося, що сусідній з Калхедоном Астак, можливо, було засновано саме для доступу до багатьох копалень внутрішніх областей Анатолії. Проте він не зміг виконати свою роль унаслідок несприятливої зовнішньополітичної ситуації, яка склалася в сусідніх регіонах невдовзі після заснування цього міста. Після стабілізації обстановки в Малій Азії торгівля рудою могла поновитися. Враховуючи те, що Астак так ніколи й не став серйозним торговельним центром, логічно припустити, що торгівля малоазійським металом велася через інший пункт, на роль якого найкраще підходив саме Калхедон.

Немає сумнівів у тому, що в історії Ольвії IV ст. до н. е. були такі періоди, коли вона особливо гостро потребувала як продуктів харчування, так і металів. Найбільш значною подією, близькою за часом до дати проксенії, є облога міста полководцем Олександра Македонського Зопіріоном у 331 р. до н. е., коли вже перед наступом 30-тисячного македонського війська мешканцями була залишена його велика сільськогосподарська округа⁴¹. До того ж, є археологічні дані, які

дають змогу вважати, що віддалена хора Ольвії припинила своє існування на нетривалий період ще під час скіфо-македонського конфлікту 339 р. до н. е. і загибелі царя Атея. Згідно з цілком слушною думкою Я.В. Доманського, під час облоги Ольвії в першу чергу було спустошено поля, що є характерним для всіх військових дій⁴². У такому разі зрозуміло, що у цей важкий для міста час ольвіополітам були потрібні привізний хліб й інші продукти харчування.

Очевидно також, що під час військових дій різко зростала потреба в металах, у тому числі й в міді, задля виготовлення предметів озброєння. Проте для вирішення питання, чи використовували при цьому саме калхедонську мідь, необхідні спеціальні дослідження, які в наш час навряд чи можливі.

Достатньо впевнено можна стверджувати, що надання проксенії калхедонцю є свідченням про зацікавленість Ольвії в налагодженні добрих стосунків з полісами, які виконували роль транзитних портів у Боспорі Фракійському для виходу на ринки Середземномор'я, точніше Егейди. Саме в післязопіріонівський час ольвійська хора не тільки відновлюється після спричинених війною руйнувань, а й розширяється, досягаючи найбільших розмірів в історії полісу⁴³. Водночас починаються поступовий занепад Степової Скіфії і, відповідно, зменшення обсягу торгівлі з нею⁴⁴. Ольвіополіти були змушені шукати нові ринки збути власної продукції. Якраз з другої половини IV ст. до н. е. починають інтенсифікуватися зв'язки з Родосом, Косом та іншими близькими до них торговельними центрами⁴⁵. У цьому контексті посиленій інтерес Ольвії до полісів на Боспорі цілком логічний. Тому досить промовистим є той факт, що також у другій половині IV ст. до н. е. подібні до наданих калхедонцю привілеї отримав у Ольвії громадянин Візантія Делоптіх, син Меніска⁴⁶, чия родина, можливо, мала торговельні інтереси і на Боспорі Кімерійському⁴⁷.

Саме зацікавленістю в імпорті сільськогосподарської продукції з ольвійської хори можна пояснити надання в Калхедоні в III ст. до н. е. проксенії ольвіополітові. У той час відносини Калхедона з Віфінією істотно погіршилися і, відповідно, погіршилося продовольче забезпечення міста.

Підсумовуючи вищевикладене, варто підкреслити, що ольвійська проксенія калхедонцю є важливим джерелом із зовнішньоекономічної історії Ольвійської держави другої половини IV ст. до н. е., яке розширює наші уявлення про склад торговельних партнерів Ольвії.

¹ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 85—88.

² Milet I.3. (1914); Bilabel F. Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ionier, deren staatliche und kultliche Organisation und Beziehungen zu den Mutter-Städten. — Leipzig, 1920. — S. 81; Gerkan A. Zum Heiligtum des Apollon Delphinios in Milet // Istanbuller Forchungen. — 1950. — 17. — S. 35—39; Kleiner G. Die Ruinen von Milet. — Berlin, 1968. — S. 33—35; Виноградов Ю.Г., Русєєва А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 27—28; Русєєва А.С. Громадсько-політичні функції елліністичного храму Аполлона в Ольвії // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 28—29 (з літ.).

³ Див. детально: Rusjæva A.S., Vinogradov Ju.G. Apollen Ietros, Hertscher von Istros, in Olbia // Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. — Bucarest, 2000. — P. 229—238 (з літ.).

⁴ Русєєва А.С., Липавський С.А., Назаров В.В., Назарчук В.І. Отчет о раскопках в Ольвии на участке АГД в 1987 г. // НА ІА НАНУ. Зберігається в музеї історико-археологічного заповідника «Ольвія». Згадується: Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 21; Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. — Mainz am Rhein, 1997. — S. 30.

⁵ Проксенія на честь орхоменця датується першою половиною IV ст. до н. е. (Леви Е.И. К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э. // СА. — 1958. — 28. — С. 234—247; НО, 4). В.П. Яйленко на підставі двох боспорських написів (КБН, 37, 991) та новознайденої епітафії тегеата Пантія, які належать до часів існування Аркадійського союзу (370—362 рр. до н. е.), вважає, що тим самим часом потрібно датувати ю ольвійську проксенію (Яйленко В.П. Матеріали к «Корпусу лапідарних надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М., 1985. — С. 218; пор.: Леви Е.И. Там же. — С. 241).

⁶ Пор.: НО, 1, 2, 3, 4; Новиков Е.Б. Varia epigraphica // ВДИ. — 1981. — № 4. — С. 113—114. На думку Є.Б. Новикова, який дослідив текстологію більшості фрагментованих про-

- ксеній, така «особливість у формулюванні була, очевидно, характерною для документів початку IV ст. до н. е. (НО, 3, 4, 14), що дало привід деяким дослідникам піддати сумніву наявність вказівок на спадковість у деяких ольвійських декретах IV ст. до н. с.» (Новиков Е.Б. Указ. соч. — С. 113). Так, слідом за П. Й. Каришковським І.П. Нікітіна на підставі вищезгаданих проксеній, що збереглися фрагментарно, дійшла хибного висновку, що в V—IV ст. до н. е. проксенія в Ольвії надавалася лише одній особі (Пор.: *Каришковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ*. — 1966. — № 2. — С. 157; *Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Науч. труды Свердл. юрид. ин-та. Гос. аппарат. Историко-правовые исследования*. — Свердловск, 1976. — Вып. 44. — С. 138.
- ⁷ Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский ... — С. 21; *Vinogradov Ju.G. Op. cit.* — S. 30.
- ⁸ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. Проблема политического устройства // ВДИ. — 1981 — № 2. — С. 74, прим. 61; *Он же. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование*. — М., 1989. — С. 139—140, 146.
- ⁹ *Harp.*, НО, 5, 6, 7, 9 та ін.
- ¹⁰ Xen., Hell., I, 1, 22.
- ¹¹ Невская В.П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. — М., 1953. — С. 35, 36.
- ¹² *Там же*. — С. 221.
- ¹³ *Dem. XV*, 26.
- ¹⁴ КБН, 2. Оскільки у боспорському написі не зберігся початок демотікону, то за аналогією, очевидно, з більш раннім ольвійським, краще його реконструювати [КАЛХН]ΔОНІОІΣ, а не [ХАЛКН]ΔОНІОІΣ.
- ¹⁵ Див. детально: *ISM I*, 5; *Pippidi D.M. Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure // Studii clasice. Societatea de studii clasice din Republica socialistă România*. — 1964. — 6. — Р. 108—118; *Tacheva-Hitova M. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*. — Leiden, 1983. — Р. 115, № 22; *Merkelbach R. Die Inschriften von Kalchedon*. — Bonn, 1980. — S. 116.; *Parke H.W. Oracle of Apollo in Asia Minor*. — London, 1985. — Р. 179.
- ¹⁶ *Merkelbach R. Op. cit.* — 4, 13.
- ¹⁷ Виноградов Ю.Г. Ост Риндаха до Борисфена // Археология. — 1994. — № 2. — С. 145—146; *Vinogradov Ju.G. Op. cit.* — S. 337.
- ¹⁸ *IOSPE*, F, 345, 346; *HO*, 26, 28, 29 та ін.
- ¹⁹ Русєва А.С. Економічні і культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом Таврійським // Археология. — 1983. — 44. — С. 7—14 (з літ.); Золотарев М.И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э.: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 7 сл.
- ²⁰ *HO*, 7, 15; Харко Л.П. Монеты из раскопок Ольвии в 1946—1947 // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 321—379; *Каришковский В.П. Монеты Ольвии*. — Киев, 1988. — С. 49; Русєва А.С. Религия и культуры античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 35—41; *Rusjaeva A.S., Vinogradov Ju.G. Op. cit.* — S. 231—238.
- ²¹ Див.: Невская В.П. Указ. соч.
- ²² *Dem.*, I, 6.
- ²³ *Hesych. Patria Const.*, 20. Діней, очевидно, був наступником оїкіста Калхедона Архія (див.: Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. — СПб., 1999. — С. 170).
- ²⁴ *Dion. Byz. Anapl. Bosp.*, 5—9. *FHG*. T. 5. — Р. 188 f.
- ²⁵ *Plin. NH*. V, 151; *Eustaph. Comm. ad Dion. Perieg.*, 803; *Dion. Byz. Anapl. Bosp.*, 11; *Hesych. Patria Const.*, 21.
- ²⁶ Пальцева Л.А. Указ. соч. — С. 168—169.
- ²⁷ *Там же*. — С. 168.
- ²⁸ *Там же*. — С. 207—208.
- ²⁹ Блаватская Т.В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 35; Пальцева Л.А. Указ. соч. — С. 209.
- ³⁰ Ольговский С.Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1982. — С. 9.
- ³¹ Пор.: *Berard J. L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres mediques*. — Paris, 1960. — Р. 97; *Boardman J. The Greeks overseas*. — Harmondsworth, 1973. — Р. 236; *Сапрыйкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический*. — М., 1986. — С. 18; Пальцева Л.А. Указ. соч. — С. 169.
- ³² Абрамзон М.Г. Хлебная торговля и ее символы на античных монетах // Торговля и торговец в античном мире. — М., 1997. — С. 77—89.
- ³³ Пальцева Л.А. Указ. соч. — С. 159 сл.
- ³⁴ Максимова М.И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. — М., 1956. — С. 64—65.
- ³⁵ Сапрыйкин С.Ю. Указ. соч. — С. 115—117.

³⁶ Berard J. Op. cit. — Р. 97, п. 9; Пальцева Л.А. Указ. соч. — С. 156.

³⁷ Strabo XII, IV, 2.

³⁸ Xen. Anab. VI, 4, 6.

³⁹ Xen. Anab. VI, 6, 1; VI, 6, 37.

⁴⁰ Strabo XII, IV, 7.

⁴¹ Див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешико В.М. Сельская округа Ольвии. — Киев, 1989. — С. 100; Vinogradov Ju.G. Pontische Studien ... — S. 323—335; Крыжицкий С.Д., Лейнунская Н.А. Нижнее Побужье в эллинистическое время // Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999. — С. 190—191.

⁴² Доманский Я.В. Ольвия и Скифия в раннеэллинистическое время // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 237.

⁴³ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешико В.М. Указ. соч. — С. 100.

⁴⁴ Ольвия. Античное государство ... — С. 218.

⁴⁵ Там же. — С. 213—214.

⁴⁶ HO, 9. Е.І. Леві датус цю проксенію не раніше останньої чверті IV ст. до н. е. (див.: Леви Е.И. К истории торговли Ольвии ... — С. 241), Ю.Г. Виноградов — пізньокласичним часом (Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский ... — С. 21.).

⁴⁷ КБН, 17 (з літ.); Леви Е.И. Указ. соч. — С. 241.

Одержано 16.07.2002

A.S. Русаяева, A.V. Одрин

ОЛЬВИЙСКИЙ ДЕКРЕТ В ЧЕСТЬ КАЛХЕДОНЦА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОЛЬВИЙСКО-КАЛХЕДОНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Важный источник для исследования торгово-экономических взаимоотношений Ольвии с разными античными городами представляют собой проксении. Фрагмент одной из последних проксений найден при раскопках святилища Аполлона Истроса в Западном теменосе Ольвии. По сохранившейся части надписи можно восстановить, что она была предоставлена жителю Калхедона и его потомкам, получавших в Ольвии не только собственно проксению, но и политию, ателию, а также свободный беспошлинный ввоз и вывоз товаров как в мирное, так и в военное время во второй половине IV в. до н. э. По другим источникам известно, что в III в. до н. э. неизвестный по имени ольвиополит получил проксению в Калхедоне. Этот город, расположенный возле узкого пролива Боспор Фракийский, играл важную роль в торговой деятельности Ольвии с греческими городами Эгейды в эллинистическое время. Авторы рассматривают возможные варианты торговых ольвийско-калхедонских связей, поскольку сами проксении не дают конкретных данных о том, что именно в то время могли вывозить Калхедон и Ольвия.

A.S. Rusiayeva, A.V. Odrin

THE EDICT IN HONOUR OF KALKHEDONIAN FROM OLbia AND SOME QUESTIONS OF OLbia AND KALKHEDON INTERTELATIONS

Proxenes are an important source to study economical and trade interrelations of Olbia and other ancient poleis. The fragment of one of the last proxenes was found during the excavations of the Apollo Iethros temple on the western temenos of Olbia. It can be restored by the part of inscription which has been intact that the proxene had been granted for an inhabitant of Kalkhedon and his descendants who took not only proxene proper but also polity, atelia and free on duty import and export of articles both at peace-time and at war-time in the second half of the 4th century BC. Judging by other sources in the 3rd century BC unknown inhabitant of Olbia took the proxene in Kalkhedon. This polis located near the narrow strait of the Thracian Bosphorus took a great part in the trade occupation of Olbia inhabitants in their interrelations with Greek towns of Aegean Sea at the Hellenistic time. The authors deal with possible version of the trade interrelations of Olbia and Kalkhedon, so far as the proxenes don't give concrete data about export of Kalkhedon and Olbia at this time.

З ІСТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ — СЕРЕДИНІ III ст.

У статті розглянуто питання, пов'язані з просуванням нової хвилі варварів у Південно-Західну Таврику, і деякі питання римської воєнної присутності в цьому регіоні.

О.Є. Пуздрівський на підставі двох монетних скарбів із Центральної Таврики, знайдених у с. Лугове (колишн. Чокурча) і в Неаполі Скіфському, найпізніші монети з яких датуються часом правління імператора Макріна (217—218 рр.)¹, вважає, що наприкінці першої чверті III ст. у цьому регіоні виникає воєнна небезпека, і в здогадному плані пов'язує її з військовими діями проти варварів боспорського царя Рескупоріда², який здійснив 218/219 рр. похід проти тавро-скіфів (рис. 1, 1—2)³. Проте з таким висновком навряд чи можна погодитися.

Аналіз складу зазначених скарбів, де представлені монети, що були в обігу протягом досить тривалого періоду — часів правління імператорів Нерона (54—68) і Макріна (217—218), свідчить, що ці монети не використовувалися як засіб платежу, вони були сковані в період воєнної небезпеки кимось із досить заможних варварів. Отже, найпізніші монети з них дають змогу визначити лише terminus post quem для часу цієї небезпеки, а не точну її дату. У правомірності такого спостереження переконує склад цих двох скарбів монет. Один з них було виявлено у с. Дорожнє (колишн. Бій-Елі), у долині р. Альма, що містив монетні випуски від часу правління імператорів Веспасіана (69—79) до Елагабала (218—222) (рис. 1, 3)⁴. Другий скарб було знайдено під час розкопок римського опорного пункту на території передмістя сучасної Балаклави, найпізніша монета в якому була карбована за часів правління імператора Севера Олександра (222—235) у 223 р. (рис. 1, 4)⁵.

У балаклавському скарбі, що складався з 57 римських срібних денаріїв, шість належали до кінця I — другої половині II ст., а інші до порівняно короткого проміжку часу між 193—223 рр. Причому всі монети 197—223 рр., на відміну від більш ранніх, не були в обігу. Це навіть дало змогу видавцям скарбу припустити, що то був власне не скарб, а «одна з найдавніших нумізматичних колекцій»⁶. Склад цього скарбу та ідеальний стан монет свідчить, що 223 р. є найбільш близьким terminus post quem для подій, пов'язаних з його прихованням, а також інших близьких за часом скарбів. Отже, якщо хід наших міркувань вірний, то воєнну небезпеку на основі цих скарбів у Центральній і Південно-Західній Таврії можна припускати не раніше межі першої і другої чверті III ст.

Два з чотирьох розглянутих скарбів виявлені на території, яку, так чи інакше, контролювало римське військове командування (с. Дорожнє в долині р. Альми), а також під час розкопок споруди на території римського опорного пункту на околиці сучасної Балаклави. Виходячи з цього можна досить упевнено говорити, що в той час загроза була цілком реальною не тільки для варварського населення, що мешкало на території Центральної Таврики, а й для території, яку контролювали римські збройні сили, включаючи безпосередні околиці Херсонеса. А це якщо не повністю виключає можливість участі в цих акціях військ боспорських правителів, то робить їх вельми проблематичними⁷. У зв'язку з цим слід ще раз повернутися до динаміки римської військової присутності у Південно-Західній Таврії і Херсонесі, зокрема в першій половині III в.

Нині встановлено, що за часів правління імператора Септимія Севера (193—211), можливо наприкінці II ст., у Херсонесі з'являються військовослужбовці XI Клавдієвого легіону, який постійно дислокувався на території провінції Мезія, а

пізніше Нижня Мезія, після да-кійських війн Траяна⁸. Із присутністю солдат цього з'єднання слід пов'язувати знахідки в Херсонесі, а також на території сучасної Балаклави пам'яток лапідарної і керамічної епіграфіки кінця II — першої половини III ст. (рис. 2)⁹. *Terminus post quem* для заміни військовослужбовців I Італійського легіону солдатами XI Клавдієвого дає присвята трієрарха Мезійського Флавієвого флоту Тита Аврелія Секунда і трибуна I Італійського легіону Флавія Сергіана Сосибія за здоров'я Коммода, що датується за консулами 185 р.¹⁰. А *terminus ante quem* раніше було визначено 212—214 рр., періодом, коли I Італійський легіон отримав почесне найменування Антонініана¹¹, відсутнє в епіграфічних пам'ятках із згадкою цього з'єднання, які були знайдені в Херсонесі¹².

На основі фрагмента латинського напису, виявленого 1998 р. під час розкопок 21 куртипи в Херсонесі, *terminus ante quem* присутності військовослужбовців згаданого легіону можна дещо уточнити. У написі досить упевнено відновлено почесний титул з'єднання — Severiana або Severiana Alexandria-nas, утвореного від імені римського імператора Севера Олександра (222—235), який присвоювали римським військовим частинам між 222—234 рр.¹³, що й дає змогу припускати присутність військовослужбовців XI Клавдієвого легіону в Херсонесі, принаймні, до того часу¹⁴.

Разом з тим у ході археологічного дослідження будівельних комплексів на території римської цитаделі Херсонеса було встановлено, що в усіх спорудах чітко виділяються два основних будівельних періоди. Межею між ними є раптова й одночасна загибель усіх споруд у першій половині III ст., про що, зокрема, свідчать завали черепичного даху в термах¹⁵, що, ймовірно, виникли внаслідок землетрусу (рис. 3)¹⁶. Серед монет, виявлених на підлогах загиблих приміщень першого будівельного періоду, за даними І.А. Антонової, не було екземплярів, що датуються часом пізніше 237 р. Через нетривалий час на місці зруйнованих споруд були зведені нові того самого призначення і плану, а стіни приміщень попереднього будівельного періоду були використані як фундаменти. Унаслідок цього рівень денної поверхні був підвищений на 0,9—1 м. На таку саму висоту були закладені дверні отвори та засипані залишки давніх споруд¹⁷. Отже, виходячи зі стратиграфії буді-

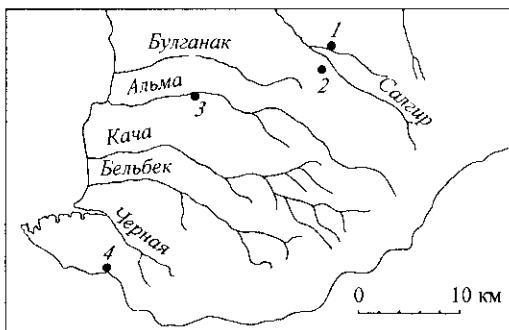

Рис. 1. Монетні скарби першої чверті III ст. у Південно-Західній Таврії за О.С. Пуздовським, Ю.П. Зайцевим, І.І. Неволею: 1 — Лугове (Чокурча); 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Бай-Елі (Дорожнє); 4 — Балаклава

Рис. 2. Надгробок Аврелія Сальвіана — сурмача XI Клавдієвого легіону з Херсонеса

Рис. 3. Залишки дахівок на підлозі приміщення терм на території римської цитаделі Херсонеса. Розкопки І.А. Антонової

Рис. 4. Латинський напис 250 р. із Херсонеса. Розкопки І.А. Антонової

ного пункту на території сучасної Балаклави, імовірно, після 223 р. уже не були відновлені солдатами, а на їхньому місці зводили якісь приміщення іншого призначення з використанням будівельних деталей і фрагментованого вітваря більш раннього часу²⁰. З цим висновком добре узгоджується і нумізматичний матеріал з розкопок, що свідчить про те, що останні монети, які пов'язані з римським опорним пунктом, датуються не пізніше 222 р.²¹, а монета часу правління імператора Галерія (305—311) належить до найпізнішого будівельного комплексу, функціонально не пов'язаного з будівельними залишками римського каслелла²².

Найпізніша нумізматична знахідка іншого опорного пункту римлян, що розташувався на м. Ай-Тодор, датується часом правління імператора Гордіана III (238—244)²³. Причому, якщо порівняти дату монет, знайдених під час роз-

вельних залишків, відкритих на території цитаделі, немає підстав говорити про якусь досить тривалу перерву в дислокації римських військ у Херсонесі.

На основі даних археології і фрагмента латинського напису із згадкою почесного титулу XI Клавдіевого легіону *Severiana* можна стверджувати, що римська вексилляція безперервно дислокувалася в місті з середини II ст. принаймні до 222—234 рр. Проте пізніше наявність римського гарнізону в Херсонесі чітко фіксується лише написом 250 р. (рис. 4)¹⁸. У цьому контексті треба звернути увагу, що херсонеську вексилляцію 250 р. очолював центуріон I Italійського легіону, а не XI Клавдіевого, як це було раніше. Зазначене дає змогу припустити, що в той час римський гарнізон міста формувався вже на основі нового римського військового з'єднання¹⁹. Більше того, певні зміни в комплектуванні римського гарнізону і руйнування ранньої школи принципалів, швидше за все, хронологічно були близькі між собою. Не виключено, що ці зміни в комплектуванні херсонеської вексилляції свідчать про можливість виведення на якийсь час римського гарнізону з міста між 223—234 і 250 рр. Це припущення добре узгоджується зі змістом херсонеського напису 250 р., де повідомляється, що командир херсонеської вексилляції Марк Ратин Сатурнін за свій рахунок «від основи» відновив школу принципалів, що знаходилася до цього певний час у зруйнованому стані. Це також підтверджується низкою непрямих, але велими показових даних.

Насамперед треба звернути увагу на те, що споруди римського опор-

копок римської фортеці Харакс і більш пізнього варварського могильника, що розташувався на м. Ай-Тодор, то в нумізматичному матеріалі чітко фіксується перерва між 244 і 286 рр.²⁴. До часу правління імператора Каракалли (211—217) належить найпізніша монета, знайдена на городищі Алма-Кермен²⁵, де також був розташований римський військовий пост²⁶. Утім римляни, імовірно, залишили це городище трохи пізніше, у другій четверті III ст.²⁷, про що, на думку О.Є. Пуздровського, свідчать знахідки із верхнього горизонту культурного шару²⁸.

Виходячи з наведених даних можна досить упевнено наполягати, що римські гарнізони були виведені з низки пунктів Південно-Західної і Південної Таврики не раніше другої четверті III ст. На жаль, поки що не зрозуміло, чи була виведена в той час римська вексилляція із Херсонеса, але зміни в її комплектуванні, які сталися між 223—234 і 250 рр., дають змогу це припускати і зараховувати їх до 40-х років III ст. Навряд чи римський гарнізон було виведено з основного опорного пункту імперії в регіоні раніше, ніж римські військовослужбовці залишили Харакс, городище Алма-Кермен та інші пункти Таврики²⁹. Згідно з хронологічними реперами, що є нині, це, очевидно, сталося під час правління імператора Пилипа Араба (244—249)³⁰, який, як і його попередник Максимін Фракієць (235—238), вів активні бойові дії проти задунайських варварів, у тому числі й сарматів³¹.

Природно, у зв'язку з відсутністю добре датованого матеріалу не можна наполягати на висновку, що з Херсонеса в той час було виведено римські війська. Проте слід констатувати, що після виведення з Південно-Західної і Південної Таврики римських залог сюди просунулися ѹ осіли представники нової сарматської хвилі, про що свідчать сліди пограбування могил Усть-Альмінського могильника і поява поховань у ньому³² іншого етнічного вигляду, як і в інших пунктах Таврики³³, що пов'язується з носіями аланської археологічної культури Північного Кавказу³⁴. Усе це, у свою чергу, дає змогу дійти висновку щодо досить різкої зміни воєнно-політичної ситуації в Тавриці, припливу сюди нових груп сарматського населення з інших регіонів і зростання варварської загрози Херсонесу, з чим, імовірно, були пов'язані заходи для зміцнення оборонних споруд міста, зокрема будівництво в 245 р. башти³⁵, а трохи пізніше — і поява римської залоги.

Отже, на основі наведених даних можна зазначити, що саме до другої четверті III ст. слід зараховувати дестабілізацію ситуації в Південно-Західній Тавріці, пов'язану з переселенням сюди нової групи варварського населення сарматського походження і зростанням загрози Херсонесу, з якого, як і з інших пунктів регіону, можливо, на певний час було виведено римські війська. Це спричинило певні заходи, спрямовані на укріплення мурів фортеці, а близько 250 р. і появу римської залоги в місті, солдатами якої на території цитаделі були відновлені більш ранні будівлі.

¹ Кропоткін В. В. Клади римських монет на території ССР // САІ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 64—65, № 609; С. 65, № 622.

² КБН, 1008.

³ Пуздровський А. Е. Політическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. — III в. н. э. // ВДИ. — 2001. — № 3. — С. 115; пор.: Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Боспоро-херсонесские отношения и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии III—IV вв. н. э. // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы конф. — СПб., 1999. — С. 242—244; Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Юго-Западном Крыму // МАИЭТ. — 2001. — 8. — С. 34—35.

⁴ Кропоткін В. В. Указ. соч. — С. 63, № 573.

⁵ Філіппенко А.А., Алексєєнко Н.А. Клад римських денаріїв із Балаклави // Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава. Римська воєнна база і святилище Юпітера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 169.

⁶ Там же.

⁷ Порів.: Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Указ. соч. — С. 243—244.

⁸ Parker H.M.D. Roman Legions. — New York, 1958. — 158.

⁹ Борисова В.В. Черепица з клеймами римських легіонів // СХМ. — 1961. — Вып. 2. — С. 39—41; Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 36—37, № 8; С. 38—40, № 10; С. 56—57, № 29; С. 58—59, № 31; С. 59—60, № 32; Зубар В.М. Сарновський Т., Савеля О.Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях

- Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 74—75; Sarnowski T., Zubari V.M., Savelja O.Ja. Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklawa // Historia. — 1998. — Bd. 47/3. — S. 330—331; Sarnowski T., Savelja O. Das Dolichenum von Balaklawa und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // Archeologia. — 1998. — 49. — S. 44—45; Зубарь В.М., Сарновский Т., Савеля О.Я. Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1999. — № 2. — С. 206—207; Савеля О.Я., Сарновский Т. Две латинские надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 42; Сарновский Т. К вопросу о чтении и хронологии латинских клейм на строительной керамике из Крыма // Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 230.
- ¹⁰ IOSPE, I2, № 417; Соломоник Е.И. Латинские надписи... — С. 37—38, № 9.
- ¹¹ Maxfield V.A. The Military Decorations of the Roman Army. — Berkley; Los Angeles, 1981. — P. 234; Fitz E. Honorific Titles of the roman military Units in the 3rd Century. — Budapest, Bonn, 1983. — P. 99—106.
- ¹² Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — Киев, 1994. — С. 52; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э.—первая половина VI в.). — Киев, 1998. — С. 117.
- ¹³ Fitz J. Op. cit. — P. 90—124.
- ¹⁴ Зубарь В.М., Антонова И.А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 66—70.
- ¹⁵ Зубарь В.М., Антонова И.А. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80, 87; Зубарь В.М., Антонова И.А. Римські терми на території цитаделі Херсонеса Таврійського // Марістериум. Археол. студії. — 2001. — Вип. 6. — С. 84.
- ¹⁶ Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — 16. — С. 76.
- ¹⁷ Антонова И.А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. — Симферополь, 1994. — С. 25—33; Антонова И.А. Раскопки цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 19—21; Антонова И.А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Хсб. — 1997. — 8. — С. 10—14; Зубарь В.М., Антонова И.А. Новые данные... — С. 68—69; Зубарь В.М., Антонова И.А. Римські терми... — С. 81—87.
- ¹⁸ Vinogradov Ju.G., Zubari V.M. Die Schola Principalium in Chersonesos // Il Mar Nero. — 1995/1996. — 2. — С. 129—141; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Указ. соч. — С. 71—80.
- ¹⁹ Vinogradov Ju.G., Zubari V.M. Op. cit. — S. 129—143; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Указ. соч. — С. 77—78.
- ²⁰ Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава ... — С. 59.
- ²¹ Туровский Е.Я., Демьянчук С.Г. Монеты // Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава ... — С. 115.
- ²² Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава ... — С. 57.
- ²³ Детал. див.: Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. — № 4. — С. 156; Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. — 1907. — Вып. 23. — С. 4; Зубарь В.М. Римская крепость Харакс // Stratum plus. — 2000. — 4. — С. 198.
- ²⁴ Фирсов Л.В. Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990. — С. 263.
- ²⁵ Висотська Т.М. Городище Алма-Кермен в Криму // Археологія. — 1970. — 24. — С. 185—186.
- ²⁶ Зубарь В.М. Херсонес Таврический... — С. 69—72.
- ²⁷ Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 58, 62.
- ²⁸ Пуздовский А.Е. Политическая история ... — С. 115; Пуздовский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Указ. соч. — С. 35.
- ²⁹ Зубарь В.М., Сарновский Т., Савеля О.Я. Нові латинські написи... — С. 83; Зубарь В.М. Северный Понт ... — С. 131; Vinogradov Ju.G., Zubari V.M. Op. cit. — P. 139—140; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Указ. соч. — С. 78; порів.: Пуздовский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Указ. соч. — С. 35.
- ³⁰ Порів.: Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 30.
- ³¹ Детал. див.: Zosim., I, 20, 1; Dexipp., 18; Iord. Get., 90—93; Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954. — С. 25—39; Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1990. — С. 84—85; Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 30.

³² Пуздовский А.Е. Политическая история ... — С. 115; Пуздовский А.Е. Римско-боспорская война и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии в середине I в. н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — СПб., 2001. — С. 214—216; Пуздовский А.Е. Погребальный обряд знати I—II вв. н. э. Усть-Альминского некрополя в Крыму // Проблемы религии стран Черноморско-Средиземноморского региона. — Севастополь; Краков, 2001. — Вып. 2. — С. 170—177.

³³ Вдовиченко И.И., Колтухов С.Г. Могильник римского времени у с. Танковое // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 325—328; Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 30.

³⁴ Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Указ. соч. — С. 244; Храпунов И.Н. Об этнических процессах в Крыму в римское время // Проблемы истории, филологии и культуры. — Москва; Магнитогорск, 2001. — № 10. — С. 166; Храпунов И.Н. Об этнических процессах в Крыму в римское время // ВДИ. — 2001. — № 2. — С. 132—133; Пуздовский А.Е., Зайцев Ю.П., Неволя И.И. Указ. соч. — С. 35—36.

³⁵ IOSPE, 12, № 439.

Одержано 13.05.2002

В.М. Зубарь

ИЗ ИСТОРИИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ ТАВРИКИ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ — СЕРЕДИНЕ III ст.

На основании имеющихся в настоящее время данных автор приходит к выводу, что во второй четверти III ст. следует относить дестабилизацию ситуации в Юго-Западной Таврике, связанную с переселением сюда новой группы сарматского населения, генетически связанного с Северным Кавказом. Это привело к росту угрозы Херсонесу, из которого, как и из других пунктов Таврики, вероятно, в конце 30-х — начале 40-х годов III в. были выведены римские войска. Военная угроза со стороны варваров, осевших в Юго-Западной Таврике, привела к мероприятиям, направленным на укрепление обороноспособности города, а около 250 г. в Херсонесе вновь появляется римская вексилляция, солдатами которой на территории цитадели были восстановлены более ранние постройки, в частности схола принципалов.

V.M. Zubar¹

AS TO THE HISTORY OF THE SOUTHWESTERN TAURICA FROM THE SECOND QUARTER TO THE MID OF THE 3RD CENTURY AD

On the grounds of the present data the author comes to the conclusion that the destabilization of the situation in the southwestern Taurica, connected with migration of a new group of Sarmatians population which has their own origin in the Northern Caucasus is to date from the second quarter of the 3rd century AD. It resulted in the threat to Chersonesos, which is left by the Roman troops as well as the other points of Taurica at the end of the 30^{ies} — at the beginning of the 40^{ies} years. The threat of war with barbarians, settled in the southwestern Taurica, resulted in the measures on fortifying of defense capacity of the town, and around 250 the Roman vexillatio was again in Chersonesos. Their soldiers restored the earlier fortifications on the territory of the citadel. There is the «principal's schola» among that fortification.

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКАРПАТТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I тис. н. е.

У статті на основі археологічних даних показано, що протягом першої половини I тис. н. е. етнокультурну ситуацію на Українському Закарпатті визначали міграційні процеси.

У стародавній історії Європи першу половину I тис. н. с. справедливо виділяють як римський час, оскільки це особливий період військових, політичних, економічних і культурних відносин Римської імперії з варварським населенням. Ці відношення складалися по-різному в окремі хронологічні відрізки римського часу, але в цілому добре простежується тенденція щодо зростання активності варварських племен. Рух варварських племен, так званих *superiores barbari*, на віддалених від римських кордонів просторах Європи, що у II ст. н. е. вилився у Велике переселення народів, спричинив постійний тиск на людність, що мешкала поблизу римського лімессу, створюючи загрозу для населення провінцій.

Слід зазначити, що в історичному розвитку Карпатського регіону міграційні та інфільтраційні процеси відігравали більшу роль, ніж в інших регіонах. Проте на археологічних матеріалах досить добре прослідовується, що значення і спрямованість міграційних рухів для передгірських територій з обох сторін східного відрізу Карпатської дуги, тобто на Прикарпатті та Закарпатті, була різною. Для Прикарпаття пізньоримський час — це період стабільного розвитку. На терени Закарпаття, змінюючи його етнічну карту, протягом першої половини I тис. н. е. раз у раз накочувалися потужні міграційні хвилі. Навіть перші невслікі розкопки і археологічні колекції кінця XIX — початку XX ст. дали змогу помітити культурні та етнічні зміни, що неодноразово відбувалися на цих землях. Складний етнічний розвиток Закарпатського регіону з частими змінами населення зазначали такі вчені, як Я. Ейнер ¹, Я. Пастернак ², Я. Янкович ³. До такого самого висновку спонукають сучасних дослідників і нові археологічні матеріали, здобуті протягом останніх 50 років ⁴.

Проте існують інші схеми етнокультурного розвитку Закарпатського регіону в римський час. Так, В.Г. Котигорошко в багатьох працях наполегливо провадить ідею, що від VI ст. до н. е. до кінця IV ст. н. с., тобто кілька епох європейської історії, територія Закарпаття була населена північнофракійськими племенами, які попри всі міграції залишалися на місці, зберігали свій фракійський етнос, поступово розвиваючись від своєї праоснови — кущановицької культури до культури карпатських курганів. Остання, на його думку, належить фракійському племені костобоків, що згадуються в античних джерелах. Щоб захистити цей тезис, стверджується думка про важкодоступність територій Верхнього Потисся та її віддаленість від головних міграційних шляхів ⁵. Проте свідчення стародавніх авторів, які відтворюють тогочасні історичні реалії, а також археологічні дані спростовують ці твердження.

Уже починаючи з III ст. до н. е. на територію Закарпаття просувається кельтське населення, пам'ятки якого складають один спільній культурний масив з латенською культурою Східної Словаччини ⁶. Унаслідок кельтської експансії кущановицька культура припиняє своє існування на початку III ст. н. е. Незаперечні дані археології свідчать, що в III—I ст. до н. е. на Закарпатті панує кельтське населення, у матеріальній культурі якого не простежуються характерні риси кущановицької культури ⁷.

Таким чином існування фракійського етносу на Закарпатті було перерване більше як на 2 століття. Отже, всупереч твердженню В.Г. Котигорошка, коли майже на межі ер, наприкінці I ст. до н. е., на територію Українського Закарпаття і прилеглих областей Словаччини поширилась експансія дакійської людності,

вона стикнулася не з одностічним їй куштановицьким, а з кельтським населенням. На той час припадає загибель найрепрезентативнішої пам'ятки латенської культури на Закарпатті — ремісничого центру в Галиш-Ловачі ⁸. Розгромивши кельтів, даки, як нові завойовники, зайняли панівне політичне становище в регіоні, однак використовували більш високі культурні та технічні здобутки кельтської цивілізації. Матеріалам таких городищ, як Мала Копаня та Солотвино на Українському Закарпатті та Земплін у Східній Словаччині, притаманні і кельтські, і дакійські риси. Численні знахідки підтверджують симбіоз цих двох етнічних груп ⁹. З огляду на змішаний характер населення, що їх залишило, пам'ятки виділені дослідниками в так званий кельто-дакійський горизонт ¹⁰. Розкопки за свідчили, що городище в Малій Копані було розгромлено ¹¹. В.Г. Котигорошко вважає, що факт раптової загибелі городища дає підстави стверджувати, що Малокопанське городище загинуло «під мечами легіонерів Марка Ульпія Трояна» внаслідок спеціальної експедиції, організованої римлянами для знищення городища під час Дако-римських війн 105—106 рр., а Солотвинське і Земплінське у зв'язку з цими подіями були залишені їх мешканцями. На цьому ґрунтуються і визначення дати загибелі Малої Копані — 106 р. н. е. ¹². Зауважимо, що на основі археологічних матеріалів, у силу їхньої специфіки, встановлення настільки точної дати, аж до року, неможливе, а між тим немає ніяких свідчень (ні письмових, ні археологічних), які б дали змогу хоча б припустити, що римська експансія сягала таких віддалених територій. Натомість, археологічні матеріали показують, що наприкінці I ст. н. е. в Карпатському регіоні з'являються носії пшеворської культури ¹³. Отже, факти підказують, що, найімовірніше, саме пшеворці спричинилися до загибелі Малокопанського городища. Цікаво додати, що найбільш ранні поховання пшеворської культури на території Закарпаття знайдено якраз поблизу с. Мала Копаня, неподалік від городища. У складі інвентарю були пошкоджені вогнем та іржею залишки залізної кольчуги, два списи та уламок третього, дві остроги, річ, яка, імовірно, є пошкодженим шоломом, та бронзове кільце. Поховання датується ст. ВІ, тобто 40—70 рр. н. е. ¹⁴.

Складну взаємодію різних етнічних груп на території Верхнього Потисся в ранньоримський час відбивають матеріали багатошарового могильника в Земпліні, де було досліджено 177 поховань ¹⁵. Аналіз показав, що найбільш ранні поховання Земплінського могильника, які належать пізньокельтському населенню, датуються від середини до кінця I ст. до н. е. Найчисленнішими були поховання, хронологія яких починається з кінця I ст. до н. е. і охоплює все I ст. н. е., сягаючи початку II ст. н. е. Вони представляють кельто-дакійський горизонт. Цій хронологічній фазі Земпліна відповідають уже згадувані закарпатські городища у Малій Копані та Солотвині. Останню фазу Земплінського могильника, що датується з кінця I ст. н. е. до кінця II ст. н. е., репрезентують могили носіїв пшеворської культури, поховання яких найбагатші, що свідчить про їхнє становище представників нового панівного прошарку. Отже, дакійське панування скінчилось наприкінці I ст. н. е. після приходу пшеворців ¹⁶. Тоді ж останні розгромили і городище в Малій Копані. З того часу в керамічних комплексах східнослов'янських поселень завжди наявна як дакійська, так і пшеворська кераміка ¹⁷. Складається враження, що процес змішання цієї людності, яка складала по суті відщепи двох великих етнічних масивів, дакійського й пшеворського, тільки розпочався і лишився незавершеним.

Проте на початку пізньоримського періоду, наприкінці II ст. н. е., нова хвиля пшеворської експансії, яка сягала підгірських територій з обох сторін Карпатського хребта, у черговий раз змінила етнокультурну ситуацію в Карпатському регіоні. Це нове вторгнення пшеворців в область Східних Карпат дослідники пов'язують із подіями Маркоманських війн (166—180 рр. н. е.) ¹⁸.

Археологічні пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на території Закарпаття, змушують вважати, що приплив нового населення на Закарпаття з північно-західних регіонів Європи не припинявся протягом усього пізньоримського періоду. Показовим є вже той факт, що на Прикарпатті для того часу зафіксовані три різних типи поховань: ґрунтові, як урнові, так і ямні, курганні та пошарові. Для порівняння зазначимо, що на Прикарпатті спостерігається один тип похованального обряду того самого часу — кургани, насипані на місці спалення небіжчика. Стисло розглянемо основні типи поховань пізньоримського часу на Закарпатті.

Грунтові поховання — це трупоспалення на стороні, вміщені в урни або ями, часто багато споряджені збросю (мечі, умбони, оковки щитів, списи, остроги, ножиці), здебільшого ритуально пошкодженою, та іншими предметами. Такі могильники і поодинокі поховання, типові для пшеворської культури, було відкрито в пунктах Арданове 1, Арданове 2, Свалява, Станове, Квасове, Кленовець, Новоселиця та ін.¹⁹

Курганні могильники було відкрито поблизу сіл Братове, Іза, Руське Поле, Кальник, Ключарки, Ліскове, Липча. Їх традиційно об'єднували з курганними могильниками Прикарпаття в одну культуру карпатських курганів. Підставою для цього був подібний поховальний обряд, простежений в деяких з них, а також розташування в межах Карпатського підгір'я. Проте важко зазначити що-небудь певне стосовно хронології та культурної належності більшості закарпатських курганних пам'яток. Практично всі вони знищенні внаслідок господарської діяльності. У тих випадках, коли в минулому деякі з них були розкопані, матеріали не збереглися. Відомості, які наводить В.Г. Котигорошко про те, що під час розкопок у курганах Ліскового, Ключарків, Кальника були знайдені римські монети, не відповідають дійсності. Старший науковий співробітник Ужгородського краєзнавчого музею Й.В. Кобаль у процесі вивчення книг музейних надходжень виявив, що ці монетні знахідки хоча й походять з околиць згаданих пунктів, однак були знайдені зовсім в інших місцях, на полях, віддалених від курганів, і не мають до них ніякого відношення²⁰. Не прояснили ситуацію і більш сучасні дослідження курганів. Так, під час розкопок у 1977 р. могильника поблизу с. Руське Поле, у двох курганах поховання не були знайдені. Ще в одному кургані було виявлено вогнище, поблизу східного краю якого трапилася купка ретельно перебраних кальцинованих кісток, зверху присипаних попелом. Поруч знаходилися залишні пружинні ножиці²¹. Слід зауважити, що залишні пружинні ножиці є одним з атрибутів спорядження пшеворського воїна. Вони знайдені в пшеворських похованнях Закарпаття, в Арданові, Сваляві, Братові, часто наявні серед поховального інвентарю чоловічих поховань пшеворської культури як на території Польщі²², так і в інших регіонах²³. Разом з тим ножиці жодного разу не трапилися на пам'ятках культури карпатських курганів.

У Братово²⁴ спалення небіжчиків відбувалося на тому самому місці, де був насипаний курган, що є характерною рисою поховального обряду культури карпатських курганів. Проте п'ять поховань (два урнових і три ямних), відкритих у прямокутній ямі під курганним насипом, слід зарахувати до пшеворської культури, оскільки вони супроводжувалися предметами озброєння та керамікою, характерними для пшеворських старожитностей²⁵. Знайдені в кургані уламки посудини *terra sigillata* (Dragendorf 37?), умбони щитів, шпори з асиметричними дужками, наконечники списів дають змогу датувати Братовський курган у межах другої половини II ст. н. е. — першої половини III ст. н. е²⁶.

Курганий обряд і трупоспалення на місці поховання простежені також в Ізі²⁷. Оскільки це головна, а фактично і єдина пам'ятка, з якою пов'язане уявлення про існування культури карпатських курганів на Закарпатті, розглянемо її матеріали у порівнянні з прикарпатськими. Усього в Ізі було розкопано 38 курганів, у 23 випадках наявні плани та відомості про характер поховань, з решти курганів частково зберігся речовий інвентар. Сліди тіlopального вогнища було виявлено в 12 курганах, тобто майже в половині курганів Ізи поховані небіжчики, спалення яких відбулося на стороні. Проте від прикарпатських курганних могильників Ізу відрізняє низка суттєвих обрядових деталей. Так, в Ізі відсутні так звані поховання на горизонті, що є поширеною формою прикарпатських захоронень, натомість різко переважають урнові. При цьому тільки в двох курганах було зафіксовано винятково ямний обряд поховання, а в чотирьох інших, де виявлені ямні поховання, під тим самим насипом містилися і урнові. Усього було виявлено 42 урнових поховання і 6 ямних. Зауважимо, що на Прикарпатті саме урнові поховання найменш поширені серед трьох виявлених типів (на горизонті, ямні, урнові) поховань. До того ж, якщо в Ізи урнами здебільшого служили ліпні посудини, ліпними були 36 урн і тільки 6 — кружальними, на Прикарпатті для урн практично завжди був використаний гончарний посуд. З понад 200 розкопаних курганів Прикарпаття ліпні урни траплялися лише в трьох курганах на мо-

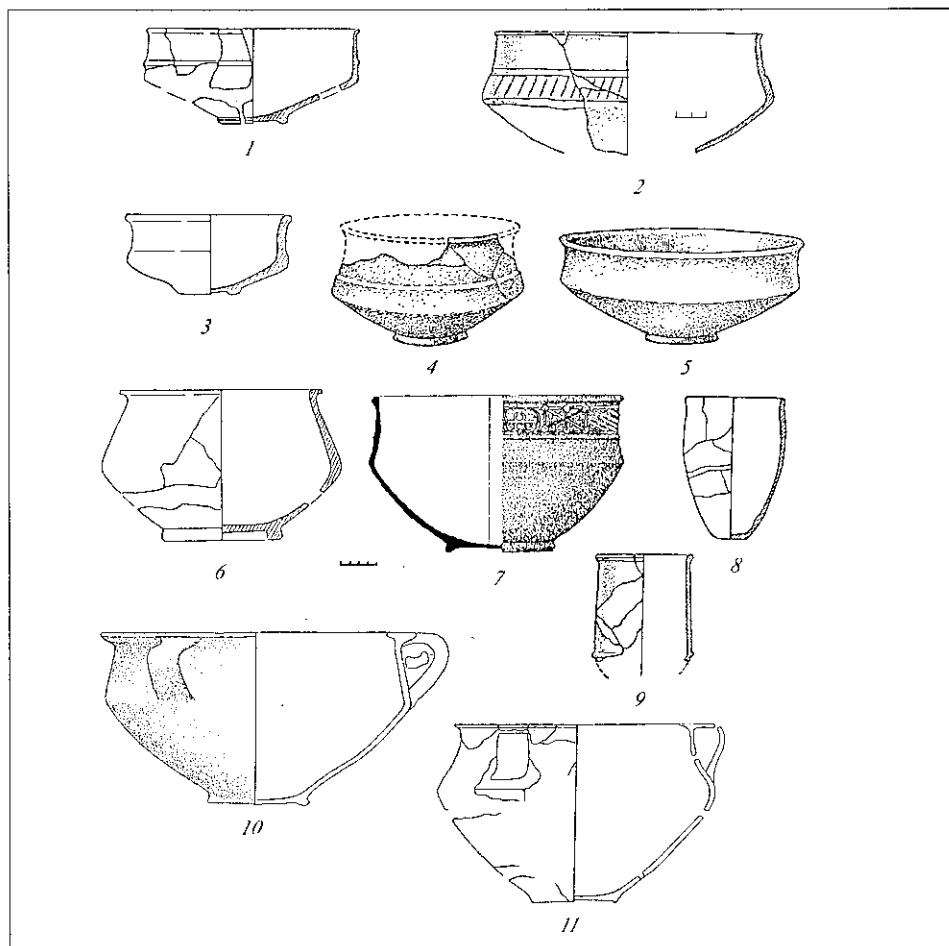

Рис. 4. Зразки гончарної кераміки з могильників культури карпатських курганів: 1—3, 6, 8—10 — Пилипи-1; 4, 5 — Грушів-1; 7 — Бранешти; 11 — Трач-2

гильнику в Нижньому Струтині. Утім найбільша відмінність від прикарпатських комплексів простежується в кераміці та речових знахідках з Ізи. Різним є вже сам асортимент форм гончарного посуду, знайденого на могильниках Прикарпаття та Ізи. Так, у курганах Прикарпаття найпоширенішою формою гончарної кераміки є миски (рис. 1, 1—5). В Ізи нечисленні екземпляри мисок представлени зовсім іншими типами (рис. 3, 6, 10). Тільки дві маленькі мисочки з циліндричними плічками, одна з яких прикрашена невідомим на Прикарпатті штампованим орнаментом (рис. 2, 7), нагадують за формою вироби з прикарпатських комплексів. Знахідки глечиків різних типів, одноруких і дворуких, поширені в прикарпатських курганах (рис. 3, 1—3, 5, 6), з Ізи походить єдиний екземпляр — маленький біконічний глечик заввишки 13,5 см. Серед кераміки Ізи відсутні вази (рис. 1, 6, 7), трирукі вази (рис. 1, 10, 11), керамічні кубки, що наслідують провінційоримські скляні кубки типу Ковалськ (рис. 1, 8, 9). Усі ці вироби часто трапляються на Прикарпатті. Різними є форми гончарних горщиків, знайдених у курганах по різні сторони Карпат (рис. 2, 1—5; 3, 7—9). Отже, незважаючи на подібний обряд поховання, могильник в Ізи не можна зарахувати до культури карпатських курганів.

Інший тип похованального обряду простежений на могильнику другої половини IV—V ст. н. е., відкритому в Солонцях, поблизу м. Ужгорода. Пам'ятка являла собою майданчик підпрямокутної форми, орієнтований за сторонами світу, розміром 22,8 × 16,5 м, оточений за периметром ровом завширшки 1,4—2,6 м за глибини 0,5 м. Поверхню майданчика вкривав шар товщиною 0,2—0,35 м, що складався з деревного вугілля, кальцинованих кісток та уламків вторинно обпа-

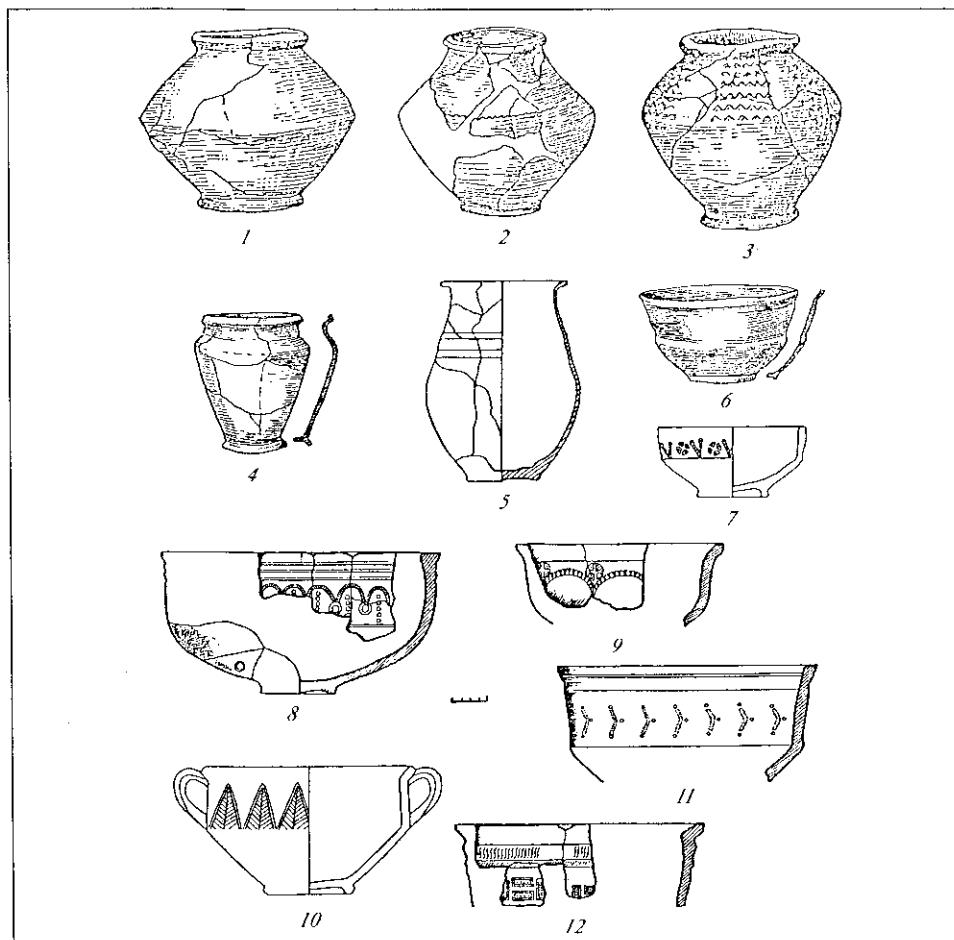

Рис. 2. Зразки гончарної кераміки з могильників у Ізі (1 — 7, 10) та Солонцях (8, 9, 11, 12)

леної кераміки. З площі пам'ятки крім великої кількості фрагментів гончарної та ліпної кераміки, здебільшого вторинно обпаленої та ошлакованої, походять залізні та бронзова фібули, пряжки, уламки кістяних гребенів, намисто, золоті, бронзові та залізні підвіски, фрагменти скляного посуду, залізні ножі, молоток, залізні пластинки оковок, прясла та ін. Характерно, що гончарний посуд переважно оздоблений штампованим орнаментом²⁸. Слід зазначити, що автор розкопок В.Г. Котигорошко як у першій публікації, так і в наступних визначив відкриту в Солонцях пам'ятку як жертвовник, залишений північнофракійським населенням Верхнього Потисся²⁹. Проте навряд чи можна погодитися, що пам'ятка в Солонцях пов'язана зі звичаєм людських жертвоприношень, які існували в кельтів, звідки, на думку В.Г. Котигорошка, ще в III—II ст. до н. е. проникли в середовище північнофракійського населення Верхнього Потисся, де й збереглися до пізньоримського часу включно внаслідок нібито особливої консервативності та відокремленості цього населення³⁰. Не можна визнати переконливими наведені ним аналогії як, наприклад, звичаї людських жертвоприношень, що побутували в кельтів Галії та Британії, або жертвовник пуховської культури в Пресно (Північна Словачія), що датується I ст. до н. е. Це звичаї і пам'ятка іншої епохи. До того ж, жертвовник у Пресно відрізняється від Солонцівської пам'ятки не тільки значно меншим розміром ($2,5 \times 1$ м), а й тісно обставиною, що знайдені там кальциновані кістки здебільшого були залишками свійських і диких тварин. Людські рештки належали лише п'ятьом особам³¹. В.Г. Котигорошко на доказ того, що Солонці не можуть бути могильником, зауважує, що застосований там обряд не передбачав піклування про мертвих, яке нібито притаманне всім похованальним обрядам. Проте і в пізньоримський час, і в інші історичні періоди

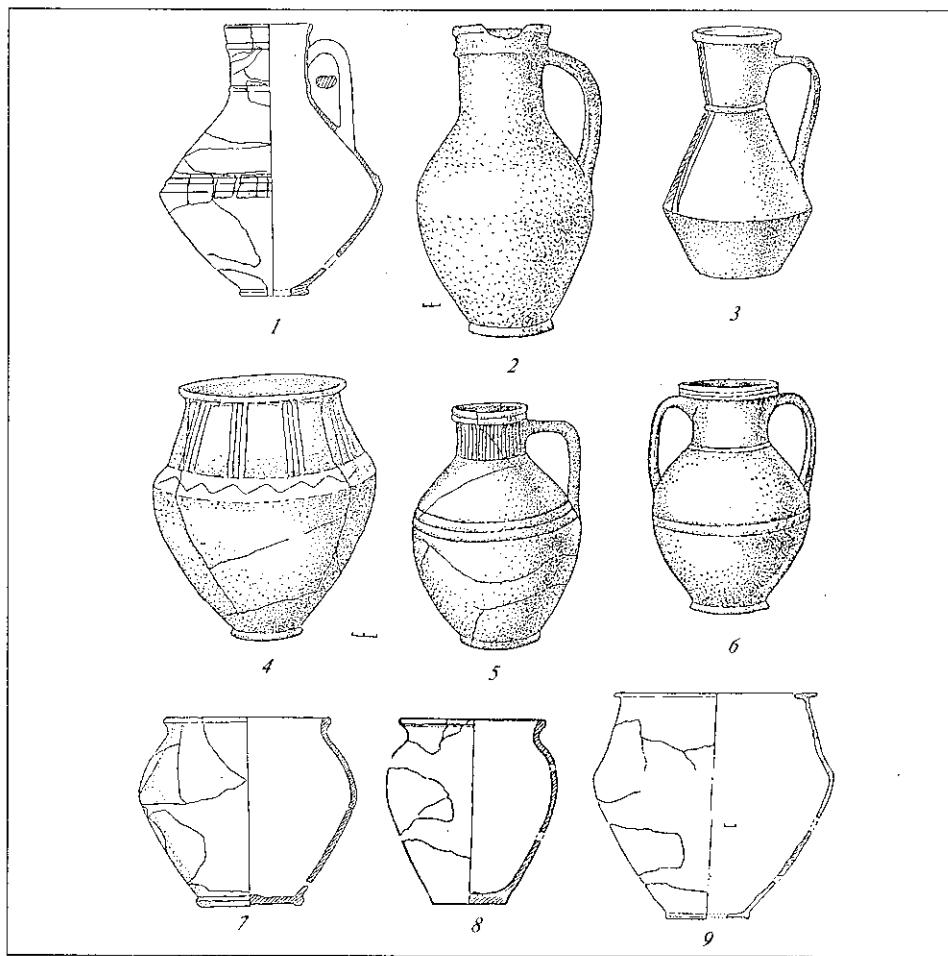

Рис. 3. Зразки гончарної кераміки з могильників культури карпатських курганів: 1 — Пилипи-2; 2 — Мишин-1; 3, 5, 6 — Перерісль; 4 — Грушів-1; 7—9 — Пилипи-1

відома достатня кількість поховальних обрядів різних археологічних культур, які характеризує недбале ставлення до решток тілоспалення. Наприклад, такими є ямні поховання, в яких кальциновані кістки сильно подрібнені, перемішані із залишками вогнища, а до того ж, далеко не повністю зібрани з поховального вогнища. Справа в тому, що при таких похованнях головні обрядові дійства відбувалися перед і під час спалення, саме ж захоронення решток було другорядною подією. Релігієзнавці пов'язують подібне ставлення до решток тілоспалення із сильними анімістичними віруваннями, за якими душа померлого під час спалення відлітає в засвіті³².

Між тим в Європі відомі пам'ятки, аналогічні Солонцям за поховальним обрядом і синхронні хронологічно. Ідеться про могильники добродзенського типу пшеворської культури, досліджені в Польщі, на території Верхньої Сілезії³³. Добродзенські могильники являють собою майданчики площею в кілька сот квадратних метрів, поверхня яких вкрита суцільним шаром, що містив кальциновані людські кістки, уламки посуду, здебільшого зі слідами вторинного обпалу, дерев'яне вугілля та пошкоджені дісю вогню речі чи їх фрагменти із заліза, бронзи, скла, кістки або глини. Площа могильника в Щедрику становила близько 700 м², у Добродзені-Рендзіні — 250, в Ольштині — близько 250—300 м²³⁴. Нагадаємо, що площа могильника в Солонцях — 376 м². Товщина шару із залишками численних кремацій на добродзенських могильниках становила 10—30 см³⁵. У матеріалах добродзенських старожитностей знаходимо аналогії для багатьох солонцівських знахідок. Хронологія добродзенських пам'яток забезпечена датуючими речами, що свідчить про час їх функціонування в ст. D.

Важливими є запитання: чи можна вважати, що обряд поховання, простежений в Солонцях, є наслідком еволюційного розвитку місцевого ритуалу; чи був він принесений новою міграційною хвилею. Насамперед слід наголосити, що солонцівський обряд ні в якому разі не можна виводити з поховальної обрядності культури карпатських курганів. Немає також підстав залучати карпатську обрядність як аналогію до ритуалу, простеженого на могильнику в Солонцях, як це намагаються зробити деякі дослідники³⁶. Хоча в карпатських курганах трапляється такий спосіб поховання, як залишення решток кремації на місці спалення, але принциповою відмінністю є той факт, що їх накривали курганним насипом, призначення якого полягає в здатності обмежувати простір і зберігати його і як реальне місце поховання, і як сакральне місце, освячене ритуалом. У стародавніх релігіях курган є однією з тих релігійно-ритуальних споруд, які імітують форму гори як Світової Гори стародавніх міфів, що уособлює модель всесвіту³⁷. Отже, пошаровий спосіб поховання, простежений в Солонцях, відображує зовсім іншу світоглядну систему вірувань.

На думку польських дослідників, могильники добродзеньського типу виникли внаслідок еволюції місцевого поховального обряду пшеворської культури. Подібну еволюцію вони простежують на території північної частини Верхньої Сілезії та прилеглих ченстоховських землях, де в пізню фазу пізньоримського періоду зникає обряд урнових поховань, а натомість з'являються безурнові поховання, які відрізняються і від класичних ямних поховань. Одним із різновидів таких поховань є великі і досить глибокі ями, всередині і поруч з якими знаходяться скupчення кальцинованих кісток. Такі поховання простежені на ченстоховських могильниках в Опатові та Жабенцю³⁸. Тенденція до поширення звичаю поховання в мілких ямах і розпорощення решток кремації досягає свого завершення на могильниках добродзенського типу, де тіlopальний шар уже займає кілька сотень квадратних метрів. Подібна еволюція помітна і на інших пшеворських територіях³⁹. Усе вищевикладене дає змогу припустити можливість такого еволюційного розвитку поховального обряду і для пшеворських пам'яток Закарпаття⁴⁰. Проте, на нашу думку, вірогіднішим є твердження, що пошаровий обряд, виявлений у Солонцях, з'явився на Закарпатті внаслідок нової міграційної хвилі. Про це, зокрема, свідчить весь комплекс речових знахідок, серед яких особливе значення мають золоті, багато прикрашенні філігранню та зернью капсуlopодібні підвіски. Наявність цих рідкісних прикрас, аналогій яким відомі винятково на давньогерманських пам'ятках з території Данії та Балтійського узбережжя, прямо свідчить про зв'язки з областю Північної Європи, яка, очевидно, і була вихідною територією для германського населення, що залишило Солонцівський могильник⁴¹.

Порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак, пов'язаних з побутом та ідеологією стародавнього населення, показало, що Прикарпаття й Закарпаття в пізньоримський час були абсолютно окремими та різними етнокультурними областями. Різними є керамічний посуд, інвентар та прикраси, які виявлено в похованнях Прикарпаття та Закарпаття. Особливу увагу привертає той факт, що залізні одночленні фібули з підв'язною ніжкою, які були найпоширенішим типом застібок у закарпатського населення протягом усього пізньоримського часу, адже входили в комплекс як найбільш ранніх пам'яток, таких як Братово, так і найпізнішої — могильника в Солонцях⁴², не трапляються в матеріалах курганних могильників Прикарпаття. Археологічні матеріали чітко демонструють відсутність будь-яких економічних зв'язків між населенням, що мешкало в північних та південних областях Карпатського підгір'я. Між тим існування внутрішніх економічних зв'язків є обов'язковою умовою зародження етнокультурної спільноти та існування однієї археологічної культури. Досить нагадати, що населення Прикарпаття широко користувалося імпортними товарами, які надходили в амфорній тарі, цілі екземпляри та уламки якої є поширеними знахідками на прикарпатських пам'ятках пізньоримського часу⁴³. Проте в матеріалах могильників та поселень Закарпаття не було знайдено жодного амфорного уламка. Натомість на Закарпатті набув розповсюдження сірий гончарний посуд, прикрашений штампованим орнаментом (рис. 2, 7—12). Виготовлений у виробничих осередках у Берегувані чи Блажиці, він неодмінно трапляється

ся на пізньоримських пам'ятках, що датуються після середини III ст.⁴⁴. Проте жодних уламків такого посуду не знайдено під час дослідження могильників і поселень на Прикарпатті.

Отже, старожитності пізньоримського часу на Прикарпатті та Закарпатті не можна об'єднувати в одну археологічну культуру. Поняття «культура карпатських курганів» слід вживати винятково для прикарпатських пам'яток пізньоримського часу, які об'єднують спільна компактна територія, поховальний обряд, керамічний комплекс та інші матеріальні ознаки⁴⁵.

Спеціальну увагу слід приділити висунутому припущенням і навіть твердженню, що культура карпатських курганів є археологічним уособленням племені костобоків, які неодноразово згадуються в творах стародавніх авторів⁴⁶. Крім Птолемея [Geogr. III, 5, 9; 8, 13], який згадує костобоків при переліченні народів Центральної Європи, вони фігурують в античних джерелах у зв'язку із вторгненням у балканські провінції Римської імперії в 170 або 171 р. н. е., тобто на початку першої Маркоманської війни. Переважна більшість дослідників погоджується, що первінні місця проживання костобоків знаходилися на схід від Карпат⁴⁷. Останньою згадкою про костобоків є розповідь Діона Кассія [Dio. Cass. LXXII, 12, 1] про напад вандальського племені астингів на костобоків невдовзі після 170 р. н. е. Існує ймовірність, що похід астингів відбувся саме в той час, коли основні військові сили костобоків ще не повернулися додому з Ахайї, тобто на межі 170—171 рр. н. е.⁴⁸. Ця подія є останнім епізодом, відомим з історії костобоків. Після цього сам народ костобоків і його ім'я губляться в буресніх подіях Маркоманських війн. Нагадаємо, що пам'ятки культури карпатських курганів з'являються на Прикарпатті наприкінці II — на початку III ст. н. е., уже після того, як костобоки зникають з історичної арени. Утворення і розвиток культури припадають винятково на пізньоримський час, тобто на зовсім іншу епоху. Отже, культура карпатських курганів ніяк не може належати костобокам.

Потрібно згадати, що ще в 1930-х роках М.Ю. Смішко висунув гіпотезу, за якою археологічним втіленням костобоків античних повідомлень є пам'ятки липицької культури, що займають територію Верхнього Подністров'я та Попруття⁴⁹. Важливо наголосити, що в цьому випадку крім терitorіальної відповідності є повний збіг у часі. Зникнення липицької культури, що добре задокументовано археологічними матеріалами, припадає на останню третину II ст. н. е. і пов'язано з просуванням пшеворських племен, пам'ятки яких саме тоді з'являються на цій території⁵⁰. Таким чином, археологічно засвідчена дінамика подій повністю збігається з розповіддю Діона Кассія про розгром костобоків вандалами-астингами.

Отже, культура карпатських курганів не поширювалась на Закарпатті. У такому разі постає запитання: яку археологічну культуру представляли пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на цій території? Й.В. Кобаль, аналізуючи наведений ним досить об'ємний каталог пшеворських пам'яток Закарпаття, має всі підстави стверджувати, що в пізньоримський час, аж до середини V ст., цю територію займала пшеворська культура, залишена згадуваними в письмових джерелах племенами вандалів-астингів. Утім, на думку Й.В. Кобаля, пшеворцям належала тільки західна частина Закарпаття, а східна — культурі карпатських курганів. До останньої він заражовує кургани могильники поблизу сіл Іза, Липча та Руське Поле⁵¹. Проте, як було показано вище, могильник в Ізі не може належати культурі карпатських курганів, Руське Поле, очевидно, є пам'яткою пшеворської культури, а стосовно Липче важко що-небудь стверджувати, оскільки пам'ятку не розкопували.

На думку польського вченого М. Олендзького, на території Верхнього Потисся на початку пізньоримського періоду розпочалася інтеграція дакійського й пшеворського населення, що у фазі C3-D привело до формування нової археологічної культури Блажице-Берег. Ця культура представлена неукріпленими поселеннями на території Українського Закарпаття та Східної Словаччини. Характерною рисою, за якою визначається належність пам'яток до культури Блажице-Берег, є наявність сіротлинняного посуду, прикрашеного штампованим орнаментом, яку виробляли гончарі центри, відкриті в Берегушані (на кордоні України та Угорщини) і в Блажиці (Східна Словаччина)⁵². Потрібно нагадати,

що вперше ідею про існування культури Берег, ознакою якої є сіроглинняний, оздоблений штампованим орнаментом посуд, висунув угорський археолог Д. Чоллані. При цьому він вважав, що вона належить германським племенам вандалів⁵³. Новітні археологічні дослідження, здійснені в Берегшурані угорською дослідницею Е. Іштванович, переконливо показали, що гончарний центр почав працювати не раніше кінця III ст. н. е., уже після того, як припинило існування поселення більш раннього часу, залишене змішаним дакійсько-пшеворським населенням⁵⁴. І нарешті, слід зауважити, що сіроглинняний штампований посуд не є культурною або етнічною ознакою. Ним користувалося населення різних етнічних груп, до того ж виробники цього посуду та його користувачі не були одноетнічною людністю⁵⁵.

Отже, характеризуючи етнокультурну ситуацію на Закарпатті в пізньоримський час, дослідники так чи інакше пов'язують її, по-перше, з міграційними процесами, по-друге, — з експансією пшеворських племен. Ніякою мірою не заперечуючи ні того, ні іншого, пропонуємо своє бачення етнокультурних процесів на території Верхнього Потисся виходячи з аналізу археологічних матеріалів і тогочасної загальноєвропейської історичної ситуації.

Як зазначалося вище, пізньоримський час, рубежем якого є Маркоманські війни, ознаменувався на Закарпатті появою нової хвилі пшеворських племен. Це не був обмежений контингент прибульців, які швидко асимілювалися в моноетнічному фракійському середовищі, як стверджує В.Г. Котигорошко⁵⁶. Значна кількість відкритих на Закарпатті пшеворських пам'яток III—IV ст. н. е.⁵⁷ не дає змоги дійти твердження ні щодо їх обмеженого контингенту, ні стосовно швидкої асиміляції. До того ж, моноетнічне фракійське середовище перестало існувати ще після першої інвазії пшеворців наприкінці I ст. н. е. або ще й раніше. Адже після дакійської навали даки жили разом кельтами, а пізніше — разом із пшеворцями.

Область верхньої течії р. Тиса, безумовно, була частиною так званої буферної зони, яка пролягала між кордонами Римської Імперії та більш віддаленим варварським світом, тому її аж ніяк не могли обминати потужні політнічні міграційні потоки, що прямували до кордонів Риму. Після подій Маркоманських війн найбільший вплив на загальну ситуацію в регіоні мала боротьба племен за Дакію, яка розпочалася, коли у 270 р. римські війська залишили територію провінції. Ця боротьба неодноразово втягувала варварів у значні міжплеменні конфлікти і спричинила постійне пересування різноетнічного населення. Унаслідок цього в пізньоримський час на території Закарпаття створюється нестабільна й етнічно мінливі ситуації. Археологічно це виявляється в існуванні різних типів поховань пам'яток, які не можна об'єднувати в одну археологічну культуру. Не випадково вчені, вивчаючи археологічні пам'ятки пізньоримського часу на суміжних територіях Словаччини та Угорщини, часто дають їм хронологічне, а не культурне визначення, наприклад «поселення пізньоримського часу», або зазначають змішаний характер матеріалу⁵⁸.

Проте звернемо увагу на три обставини. По-перше, попри різні похованальні обряди і хронологію, закарпатські похованальні пам'ятки пізньоримського часу тією чи іншою мірою пов'язані між собою спільним речовим матеріалом (див. таблицю).

По-друге, керамічний посуд, інвентар та прикраси, виявлені в похованнях Закарпаття, починаючи з III ст. н. е. знаходять аналогії не тільки в пшеворській культурі, а й в матеріалах істотно ширшого кола германських пам'яток. Ця об-

Пам'ятка	Хронологія	Обряд			Одночленні фібули	Зброя	Ключі	Відерця	Штампована кераміка
		Грунтовий	Курганний	Понаровий					
<i>Арданово-1, 2,</i>									
Свалява	k. B2-C1	+	-	-	-	+	-	-	--
Братово	C1a	-	+	-	+	+	+	+	-
Іза	C1b-C2	-	+	-	+	+	+	+	+
Солонці	k.C-п.D	-	-	+	+	-	-	+	+

ставина примушує припускати, що хоча в пізньоримський час у Верхньотиському регіоні не існувало однієї археологічної культури, однак його населення складали етнічно близькі германські племена.

По-третє, після середини III ст. н. е. на території Закарпаття, Східної Словаччини та суміжних районів Угорщини археологічно не простежуються будь-які сліди перебування дакійської людності⁵⁹. Таке явище добре збігається із загальними європейськими історичними тенденціями, визначеними за письмовими джерелами. Історики вказують, що III ст. н. е. — це ключовий період першого етапу Великого переселення народів, рушійною силою якого були племена східних германців. Історичні джерела фіксують високий рівень мобільності германських племен і значний географічний розмах їх пересування. Натомість фракійські племена належать до інертних учасників цього переселення, основні події якого супроводжувалися розселенням мігруючих племен у фракійському та іллірійському світі⁶⁰.

Отже, на основі археологічних матеріалів можна з певністю стверджувати, що в римський час територія Закарпаття не була відокремлена від подій загальноєвропейської історії. Це не був глухий закуток Європи, віддалений від головних міграційних шляхів, а відтак не було Закарпаття і своєрідним заповідником північнофракійської людності. Натомість, постійний приток нового населення в процесі пульсуючого характеру міграцій, що характерно для території «буферної зони», створював строкату етнокультурну ситуацію, в якій головна роль належала різним племенам германської людності.

¹ Eisner J. Slovensko v pravěku. — Bratislava. — 1933. — S. 198—210.

² Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologii // Prace z vědeckých ústavů. — Praga, 1928. — 18. — S. 62—70.

³ Jankovich J. Podkarpatska Rus v prehistorii. — Mucacevo, 1931.

⁴ Кобаль Й.В. Деякі проблеми етнокультурного розвитку населення Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Acta Hungarica. — Ужгород, 1992. — С. 121—136; Vakulenko L. Beiträge zur ethnischen Bestimmung des Gräberfeldes von Solonzi / Kisszelmenc (Karpatoukraine) // JAMÉ. — 1999. — 41. — S. 161—172; Вакуленко Л. В. Залізні одночленні підв'язні фібули та питання хронології пам'яток пізньоримського часу в Закарпатті // Давня і середньовічна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 137—145.

⁵ Котигорошко В.Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському бассейні I ст. до н. е. — III ст. н. е. // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 10—16.

⁶ Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.

⁷ Смирнова Г.И., Бернякович К.Б. Происхождение и хронология памятников кущтановицкого типа Закарпатья // Археол. сборник. — 1965. — Вып. 7. — С. 103—104; Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк Я.Ф., Кобаль Й.В. Рецензія на книгу «Древняя история Верхнего Потисья». — Львів: Світ, 1991 // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 148.

⁸ Бідзіля В.І. Зазн. праця ... — С. 119.

⁹ Točík A. K otázké osídlenia juhozápadného Slovenska na zlomie letopočtu // AR. — 1969. — № 11. — S. 841—873; Kolník T. Doba římska a doba stahovania národov // SIA. — 1980. — R. XXVIII, Č. 1. — S. 197—208; Котигорошко В.Г. Малокопанське городище рубежа нашої ери в Закарпаттє // CA. — 1984. — № 1. — С. 252—256.

¹⁰ Točík A. Op cit. — S. 841—873.

¹¹ Котигорошко В.Г. Малокопанське городище ... — С. 252—256.

¹² Котигорошко В.Г. Культури римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. — Львов, 1991. — С. 166; Котигорошко В.Г. Фракийцы Верхнего Потисья (III до н. э. — IV в. н. э.). — Ужгород, 1995. — С. 79—80.

¹³ Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M. A late 1st Century B. C. — 2nd Centure A.D. Cemetery at Zemplín // SIA. — 1990. — № 38. — P. 245—344; Lamiová-Schmiedlová M. Dacians on the Territory of Present Day Slovakia // Acta Musei Porolissensis. — 1997. — № XXI. Zalau. — P. 747.

¹⁴ Kobal I.V. Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej // WA. — 1997. — 53, z. 2. — S. 41, 51.

¹⁵ Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M. Op cit. — P. 245—344.

¹⁶ Ibid. — P. 310—311.

¹⁷ Lamiová-Schmiedlová M. Romerzeitliche siedlungsgeramik in der Sudostslowakei // SIA. — 1969. — XVII-2. — S. 459; Lamiová-Schmiedlová M. Dacians on the ... — P. 747—748.

- ¹⁸ Godłowski K. «Superiores Barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archajlogischer Quellen // SLA. — 1984. — XXXII/2. — S. 327—350.
- ¹⁹ Kobal I.V. Op cit. — S. 19—56.
- ²⁰ Кобаль Й.В. Культурні зміни на терені Закарпаття в епоху римських впливів // Acta Beregsuenfes. — 2000. — I. — С. 29—43.
- ²¹ Балагури Э.А., Комигорошко В.Г., Ковач К.И., Петров С.Г. Работы экспедиции Ужгородского университета // АО 1977. — М., 1978. — С. 293—294.
- ²² Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // Mat. Star. i Wcz. — 1976. — 4. — S. 94, 95.
- ²³ Budinský-Krička V., Lamiová-Schmidlová M. Op cit. — P. 272; Козак Д.Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — 52. — С. 61. — Рис. 2, 2.
- ²⁴ Комигорошко В.Г. Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово // CA. — 1979. — № 2. — С. 153—162.
- ²⁵ Kobal I.V. Op cit. — S. 38.
- ²⁶ Kobal I.V. Op cit. — S. 51; Вакуленко Л.В. Зазн. праця. — С. 137.
- ²⁷ Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. — К., 1960. — С. 51—59; Комигорошко В.Г. Итоги изучения могильника Изя в Закарпатье // CA. — 1980. — № 1. — С. 220—247.
- ²⁸ Комигорошко В.Г. Жертвенник III—IV вв. н. э. у села Солонцы // CA. — 1987. — № 2. — С. 178—191.
- ²⁹ Комигорошко В.Г. Жертвенник ... — С. 177—191; Комигорошко В.Г. Культуры римского времени ... — С. 155.
- ³⁰ Комигорошко В.Г. Жертвенник ... — С. 190.
- ³¹ Pieta K. Die Puchov-Kultur. — Nitra, 1982. — S. 191.
- ³² Niewęgiowski A. Obrądek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p. n. e. — II wiek n. e.). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. — S. 445—446.
- ³³ Szydłowski J. Trzy cmentarzyska typu Dobrodzieńskiego // Rocznik Muzeum Górnospiskiego w Bytomiu // Archeologia. — Bytom, 1974. — Zeszyt N 11; Godłowski K. Kultura przeworska // Pragistoria ziem Polskich. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — T. 5. — S. 117.
- ³⁴ Szydłowski J. Trzy cmentarzyska typu ... — S. 14, 40, 101.
- ³⁵ Ibid. — S. 15; Fot. 15.
- ³⁶ Olędzki M. Z problematyką przemian osadniczych i kulturowych na obszarze dorzecza grymej Cisy w wiekach I—IV n. e. // Na granicach antycznego świata. — Rzeszów. — 1999. — S. 70.
- ³⁷ Токарев В.Н. Гора // Мифы народов мира. — М., 1981. — Т. 1. — С. 311.
- ³⁸ Godłowski K. Kultura przeworska ... — S. 116, 117.
- ³⁹ Ibid. — S. 117.
- ⁴⁰ Кобаль Й.В. Деякі проблеми ... — С. 124.
- ⁴¹ Vakulenko L. Op cit. — S. 165—166.
- ⁴² Vakulenko L.V. One-piece fibulae with cord in high position and inverted foot (Almgren 158) and aspects of the chronology of the Roman age sites in the Transcarpathian Ukraine // Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg. — Brandenburg, 1998. — Nr. 5. — S. 241—247.
- ⁴³ Вакуленко Л.В. Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. // На границах античного мира. — Rzeszow, 1999. — S. 303—304.
- ⁴⁴ Istvánovits E. Same Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age (Príspievky k dejinám Szatmársko-Beregskej níziny v dobe rímskej) // Východ. Pravek. — 1993. — IV. — S. 127—142; Комигорошко В.Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н. э. — IV в. н. е. // Východ. Pravek. — 1993. — IV. — S. 143—156.
- ⁴⁵ Вакуленко Л.В. Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах у III—IV ст. н. е. // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези доп. семінару. — К., 1999. — С. 7—9. .
- ⁴⁶ Комигорошко В.Г. Проблеми ... — С. 15—16.
- ⁴⁷ Браун Ф. Изыскания в области гото-славянских отношений. — Спб., 1889. — 1. — С. 147—152; Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. — М., 1957. — С. 31—32; Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zesarstwa rzymskiego w Maiopolscie Wschodniej. — Lwyw, 1932. — S. 178; Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977. — С. 80—81.
- ⁴⁸ Кудрявцев О.В. Указ. соч. — С. 33.
- ⁴⁹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu ... — S. 178—179.
- ⁵⁰ Ibid. — С. 180—181.
- ⁵¹ Kobal I.V. Op cit. — S. 50. — Rys. 15; S. 59.
- ⁵² Olędzki M. Op cit. — S. 54, 69—70.

⁵³ Csallány D. Die Bereg-Kultur // Acta Antiqua et Archaeologica. — 1966. — 10. — S. 87—88; Csallány D. Das Lend der Wandalen in Karpatenbecken // Acts du VIII Congress International des Sciences Prehistorique et Protohistoriques. — 1973. — 3. — S. 295—298.

⁵⁴ Istvánovits E. Same data on the ethnical and chronological determination of the roman age population of the Upper Tisza region // Acta Musei Porolissensis. — 1997. — Nr. XXI. Zalau. — P. 720—722.

⁵⁵ Istvánovits E. Same Data on the History of the Upper Tisza Region ... — S. 127—142; Вакуленко Л.В. Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 28—36.

⁵⁶ Комігорошко В.Г. Фракийци Верхнього Потисья ... — С. 80—81.

⁵⁷ Kobal I.V. Op cit. — S. 19—56.

⁵⁸ Kolník T. Op cit. — S. 204—207; Béreš J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L. Záhranný výskum na polykulturnom sídlisku v Nižnej Myšli — Alamenev // Východ. Pravek III. — Košice, 1991. — С. 166—177; Istvánovits E. Same Data on the Late Roman — Early Migration Period Chronology of the Upper Tisza Region // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténézeit bis zum Frühmittelalter. — Kraków, 1992. — S. 90—101.

⁵⁹ Istvánovits E. Same data on the ethnical and chronological ... — P. 722; Lamiová-Schmiedlová M. Dacians on the Territory ... — P. 745.

⁶⁰ Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — М., 2000. — С. 9, 12, 31; Колосовская Ю.К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // ВДИ. — 1996. — № 2. — С. 146—147; Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954; Ременников А.М. Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. — Казань, 1984.

Одержано 14.03.2003

Л.В. Вакуленко

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ В УКРАИНСКОМ ЗАКАРПАТЬЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТИС. Н. Э.

На протяжении первой половины I тыс. н. э. территория Закарпатья неоднократно подвергалась нашествию различных племенных групп, что коренным образом изменяло этническую карту края. Если в раннеримское время кельты сменяют даки, а их — пшеворцы, то в позднеримское время нестабильную и изменчивую этнокультурную ситуацию в регионе создают мощные миграционные потоки этнически близких германских племен, исходной территорией для которых были северо-западные регионы Европы. Археологически это проявляется в существовании различных типов погребальных памятников, которые не могут быть объединены в одну археологическую культуру.

L.V. Vakulenko

ETHNICITY AND ARCHAEOLOGICAL CULTURES IN THE UKRAINIAN WESTERN CARPATHIANS IN THE FIRST HALF OF THE 1ST MILLENIUM AD

During the first half of the 1st millennium AD the territory of the western Carpathians underwent invasions of different groups of tribes repeatedly that changed an ethnic map of the land radically. So, at the early Roman time Celts were changed by Daci and they were done by population of Pshevors'ka culture, then at the late Roman period the non-stable ethnical situation in the area of the local archaeological cultures was created by powerful migrations of the German tribes which had left their lands on the northwestern Europe. It shows archaeologically in existing different types burials which cannot be united into separate archaeological culture.

СІЛЬСЬКА ОКРУГА БОСПОРСЬКОГО МІСТА НІМФЕЙ У VI—III ст. до н. е.

Статтю присвячено деяким підсумкам комплексного вивчення сільської округи боспорського міста Німфей. Наведено дані попередніх досліджень, а також нові матеріали.

Дослідження сільських територій європейської частини Боспороу в останні десятиліття набуло широкого розмаху. Проте основна увага була зосереджена на вивченні окремих археологічних пам'яток і реконструкції просторової організації хори всього державного утворення¹. Водночас питання про хору окремих боспорських міст ставилося конспективно, а дослідження буквально до останніх років обмежувалися лише невеликими розкопками окремих поселень. З 1989 р. мною було розпочато комплексне вивчення сільської округи Німфея (рис. 1). Знайомство з архівними матеріалами та їх зіставлення з результатами перших маршрутних розвідок показали, що на цій території є великий масив раніше невідомих археологічних об'єктів.

Виникнення самоської апойкії на місці Німфея нині датується 580—560 рр. до н. е.². Розташоване на піднесеному скелястому мисі, місто являє собою наче трикутник з вершиною, зверненою на схід до моря. В античну епоху піщана коса, в основі якої знаходився німфейський мис, була розвернена на схід до таманського берега (Азіатський Боспор). Її залишки виявлені на глибині 7—9 м сучасної Керченської протоки³. Очевидно, тут проходила найпівденніша з «кімерійських переправ», що згадуються античними авторами (Hdt., IV, 12; Strabo, VII, 4.5; XI, 2.8). Мис панував над значною ділянкою узбережжя, обмеженого на півночі сучасним озером Чурбаш і балкою, що простягається далеко на захід, а на півдні — озером Тобечик. Судячи з висновків дослідників, у давнину східна частина озера Тобечик була морською затокою, а західна, нині затоплена, — гирловою частиною балки Ічкіл-Джилга. Озеро Чурбаш у той період було балкою, гирлову частину якої підтоплювало море⁴. Ці великі і глибокі балки, відстань між якими — понад 7 км, були природною північною і південною межами міської хори Німфея.

Східною межею хори був берег моря, конфігурація якого сильно змінена підняттям рівня моря, переміщенням піщаних кіс і абразією берега. Підводні розвідки, проведені у цьому районі в 1990—1995 рр., дали змогу виявити 3 затоплених поселення і давні якірні стоянки⁵. Крім того, вдалося встановити, що більші частини приморських поселень (Геройка-1, 2, 3, 4, Ельтиген-музей) у наш час зруйновані абразією і затоплені морем. Давня берегова лінія проходила в середньому на 300 м мористіше сучасної. Західна межа хори протягом розглядуваного часу змінювалася і просувалася всередину степової частини Керченського півострова.

Німфейський регіон має кращі порівняно з іншою територією півострова ґрунти — темно-каштанові чорноземи⁶, і тут у середньому випадає на 100 мм більше опадів⁷. Очевидно, відразу з часів заснування Німфея розпочалася обробка прилеглих родючих земель. Проте з огляду на невсліку кількість першопоселенців і нестійку систему греко-варварських контактів, спочатку оброблялися лише прилеглі до поселення прибережні землі. Якісь довгострокові будівлі нам тут невідомі. Лише в останній четверті VI в. до н. е. на хорі були зведені невеликі землянки, а на початку V в. до н. е. з'являються і сирцево-кам'яні будівлі⁸.

Поселення знаходилися в межах візуальної видимості з міста, що знаходиться на піднесеному скелястому мисі. Зважаючи на все, до кінця VI в. до н. е.

німфейці освоїли прибережні землі вздовж протоки, а на заході — територію до балки Глибока, де розміщувалося поселення Південночурубаське.

Культурні шари та численні знахідки того періоду зафіксовані на поселенні Геройка-1⁹, а також можливо на поселенні Південночурубаське, хоча виходячи з останньої публікації І.Т. Круглікової¹⁰ та результатів моїх розкопок останніх років цю дату варто поставити під сумнів. У 1995 р. було відкрито комплекс кінця VI — початку V ст. до н. е. і на поселенні Геройка-2¹¹. У невеликій ямці, заповнений золою, були знайдені фрагментовані родосько-іонійська амфора з кулястим туловою, сіргоглянця амфора, а також розписний кубок (рис. 2). Сюжет розпису, незважаючи на втрати, можна легко відновити. Він пов'язаний з діонісійськими темами. На одному боці — бородатий Діоніс керує колісницею, в яку запряжені двоє бородатих чоловіків, на іншому — перед менадою з тирсом уклінний оголений сатир (?) з посохом.

На поселенні Геройка-1 В.А. Горончаровський розкопав невелику (4×3 м) овальну землянку, датовану останньою чвертю VI ст. до н. е.¹². Загалом кількість будівель на поселеннях була невеликою, розташовувалися вони на віддаленні одна від одної від кількох десятків до півтори сотні метрів. Усі вони, за

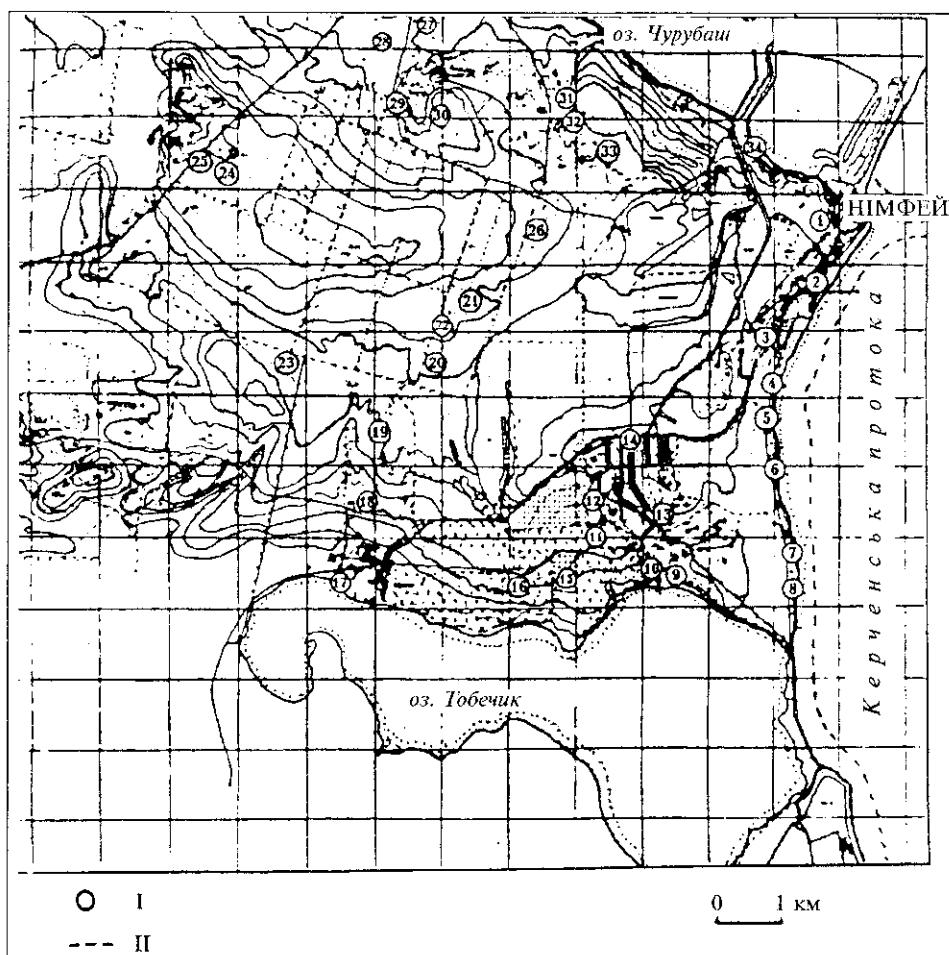

Рис. 1. Карта сільської округи боспорського міста Німфея: I — поселення Ельтиген Західне; 2 — Ельтиген; 3 — Геройка-6; 4 — Геройка-4; 5 — Геройка-3; 6 — Геройка-2; 7 — Геройка-1; 8 — Геройка-5; 9 — Тобечик-1; 10 — Тобечик-2; 11 — Тобечик-3; 12 — Тобечик-5; 13 — Тобечик-6; 14 — Тобечик-7; 15 — Тобечик-8; 16 — Тобечик-9; 17 — Огоньки-1; 18 — Огоньки-2; 19 — Огоньки-3; 20 — Огоньки-4; 21 — Огоньки-6; 22 — Огоньки-5; 23 — Джанкойський бугор; 24 — Чурубаський маяк-1; 25 — Чурубаський маяк-2; 26 — Огоньки-7; 27 — Чурубаш-1; 28 — Чурубаш-3; 29 — Чурубаш-4; 30 — Чурубаш-5; 31 — Чурубаш-8; 32 — Чурубаш-9; 33 — Південночурубаське; I — поселення; II — давня берегова лінія

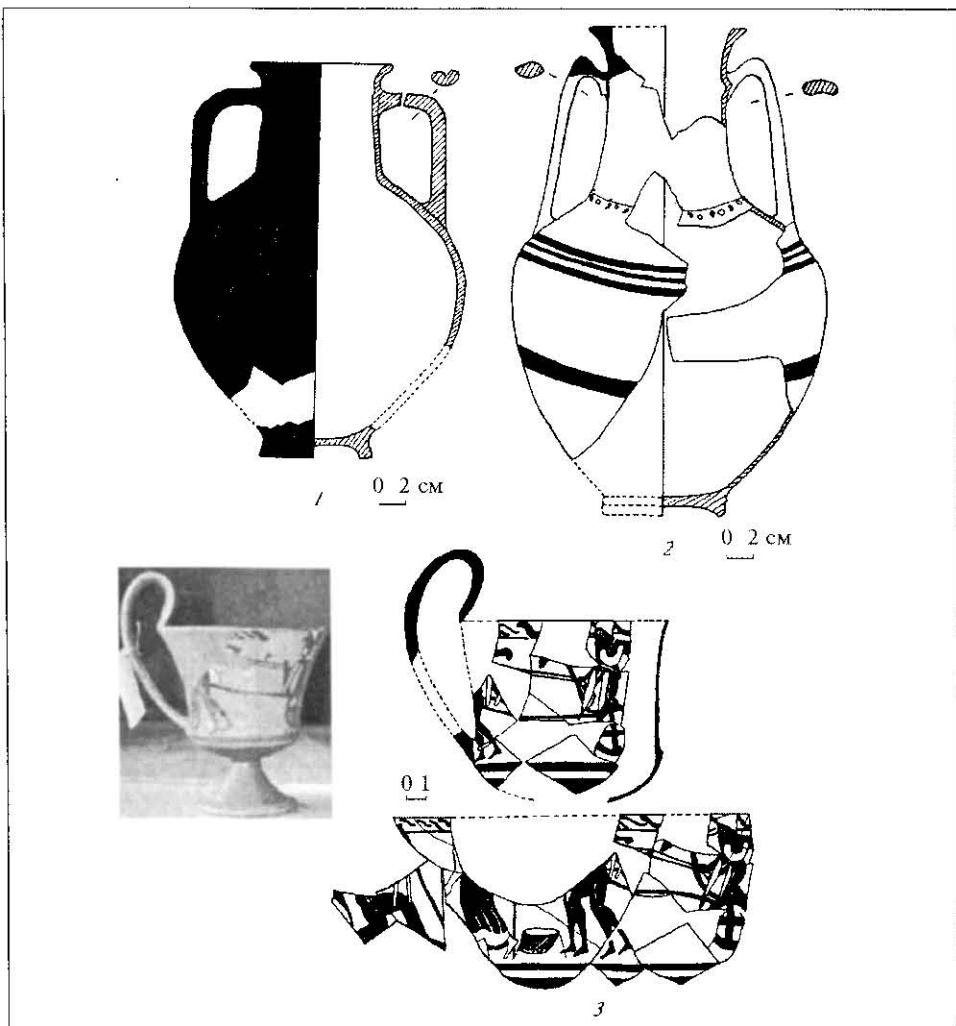

Рис. 2. Кераміка з поселення Героївка-2

винятком Південночурубаського, розміщувалися в прибережній зоні (окрім Героївки-1 і ще двох-трьох). Загальна площа німфейської хори до початку V ст. до н. е. навряд чи перевищувала 35 км².

У цілому Німфей перетворився в самостійний античний поліс, в якого склалися свої взаємини як із сусіднім пантикопейським полісом, так і зі скіфськими племенами¹³. Закінчився той період якимось потрясінням на початку V ст. до н. е. Сліди пожеж того часу були зафіксовані на поселенні Героївка-1¹⁴.

Усе V ст. до н. е. Німфейський поліс відстоює свою незалежність. На початковому етапі цієї боротьби німфейці активно контактують зі скіфами¹⁵. В окрузі міста зосереджена більшість скіфських поховань V ст. до н. е. європейської частини Боспору¹⁶. На курганних могильниках, розташованих на захід від хори, виявлено три скіфські статуй (рис. 3), найранніші з усіх відомих у Криму¹⁷. Тут фіксується давня дорога, що веде зі степів повз Південночурубаське поселення до Німфейського мису, де у V ст. до н. е., імовірно, було основне місце переправи скіфів у Синдику. Разом з тим тут виявлені і кургани з досить специфічними похованнями: гробниці у вигляді грубих кам'яних ящиків з кільцевими обкладками з дикарного каменю. Ці комплекси близькі до поховальних пам'яток варварського населення Кримського передгір'я. Кілька таких курганів у 1876 р. були досліджені Н. Кондаковим¹⁸.

Союзницькі відносини німфейців зі скіфами давали змогу розширювати хору в західному (степовому) напрямку. Освоюється найбільш віддалений південно-

західний мікрорайон Німфейського плато вздовж озера Тобечик. Тут розвідками було виявлено 9 поселень, з яких на поселеннях Тобечик-3 і Тобечик-8 виявлені фрагменти амфор і чорнолакових аттичних чаш V ст. до н. с. У середині V ст. до н. е. було засновано поселення Огоньки-1¹⁹, розташоване на невеликому мисі за 9 км на південний захід від Німфея. Поруч у північному напрямку проходить велика глибока балка, що, імовірно, стала новою західною межею німфейської хори. Уздовж східного схилу балки розташувалося кілька невеликих поселень, у безпосередній близькості з якими подекуди збереглися огорожі наділів у вигляді невисоких валів. Наділи зафіксовані також біля поселень Геройка-1, 2 і Південnochурбаське, а також в урочищі Чурубаські Скалки. Розмір наділів від 1,1 до 35,1 га²⁰. Проте більша частина наділів збереглася фрагментарно. Час розмежування встановлено приблизно, хоча вже нині в Чурубаських Скалах можна виділити два різних види орієнтування огорож наділів (рис. 4).

У V ст. до н. е. відбувається розширення міської території. На південній окраїні будується новий великий культовий комплекс²¹. Це свідчить як про процвітання німфейського поліса, так і про його небажання кооперуватися з Архсанактидами в тій чи іншій формі. Протистояти об'єднанню боспорських міст можна було, тільки маючи союз зі скіфами. Можливість встановлення над Німфеем скіфського протекторату, подібного тому, під який раніше підпадали міста Північно-Західного Причорномор'я²², дуже гіпотетична. Та й сам скіфський протекторат над Ольвією не має останнім часом жодних реальних доказів²³. У цілому, незважаючи на збільшення загального числа скіфських поховань V ст. до н. е. на території Східного Криму²⁴, не можна говорити про їхню значну перевагу в районі Німфея. Положення, можливо, кардинально змінюється з приходом до влади в 438 р. до н. е. нового тирана Спартока і зі зміною політики Пантікапея стосовно сусідніх скіфських племен; Німфей починає втрачати своїх союзників у боротьбі з боспорською тиранією. Тому вступ Німфея в 30-х роках V ст. до н. е. в Афінський морський союз був зумовлений реаліями боротьби за самостійність. Імовірно, Німфей увійшов до складу першим і тому став центром афінського впливу на Боспорі Кімерійському. Характер афінської присутності в Німфії оцінюється по-різному²⁵. Імовірнішим є припущення про вивід сюди клерухії афінян. Нові поселенці, можливо, одержали землі на південно-західній окраїні Німфейського плато. Тут у другій половині V ст. до н. е. було зведенено могутній 4-баштовий форт з великим (50 × 50 м) внутрішнім двором (поселення Тобечик-9). Очевидно, саме залишки цього укріплення бачив і описав наприкінці червня 1839 р. Тетбу де Марінї²⁶. Поруч з цим поселенням могла розташуву-

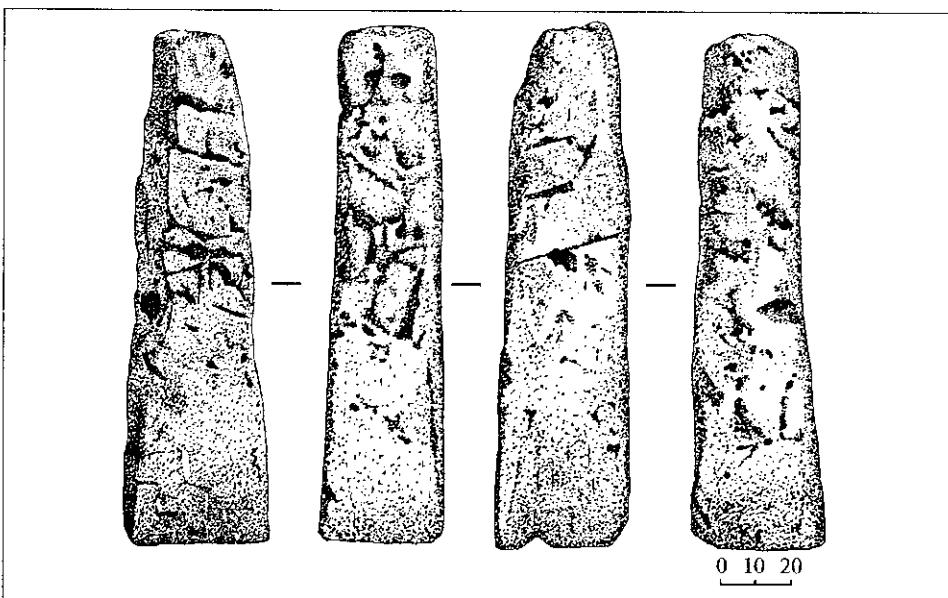

Рис. 3. Скіфська статуя

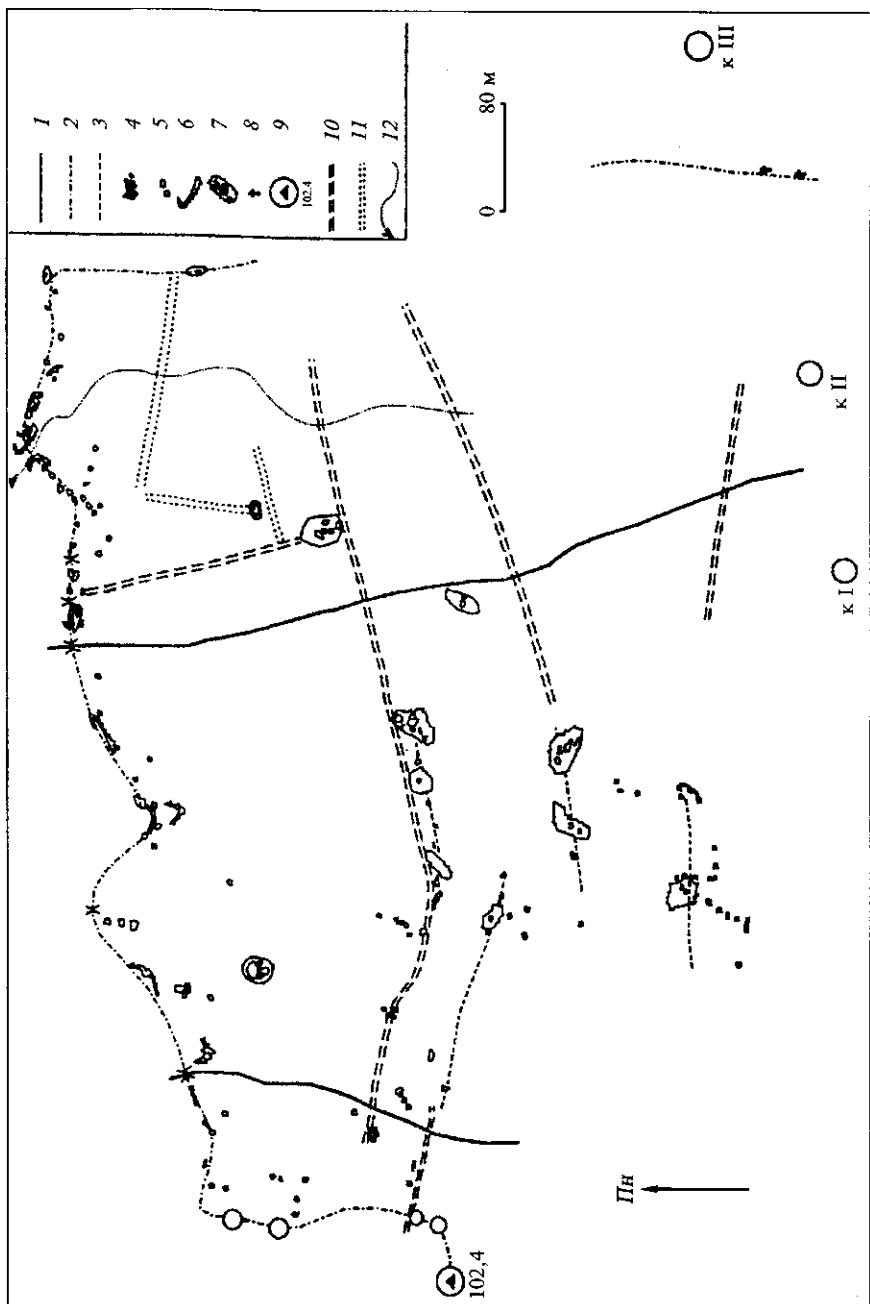

Рис. 4. Давні наліди в урочищі Чуробаські Скалики: 1 — скельні підлоги; 2 — грунтові шляхи; 3 — імовірна межа; 4 — виходи валнику; 5 — окремий камінь; 6 — окремі скелі; 7 — скелі з окремими блоками; 8 — поковання; 9 — треполункт; 10 — отгорожа; 11 — огорожа, яку потяно видно; 12 — вісь долини

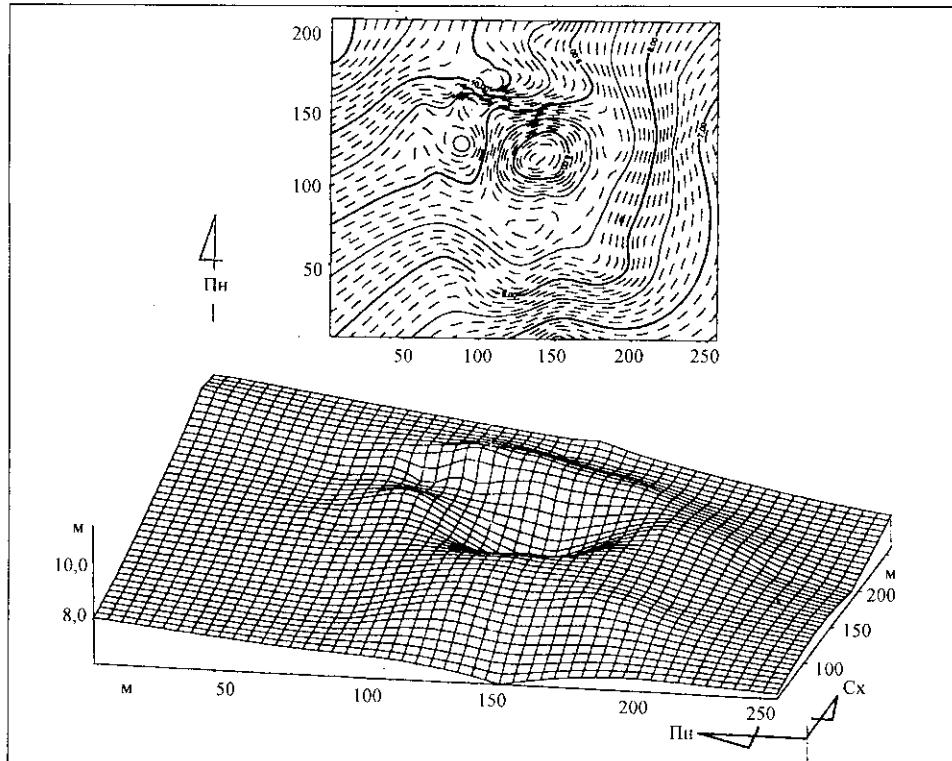

Рис. 5. Поселення Тобечик-9

ватися і гавань. У 1995 р. на площі 2500 м² разом з польськими геофізиками були проведені електрофізичні дослідження з подальшим розкриттям на невеликій площі фрагментів кам'яних стін (рис. 5).

Судячи з усього, входження Німфея в Афінський морський союз позитивно позначилося на економіці поліса. Цьому сприяло й активне використання всієї території хори, що являла собою чотирикутник близько 7 × 7 км із природними кордонами у вигляді великих глибоких балок. Поселення розташувались по периметру, а в глибині знаходилися сільськогосподарські угіддя. Можливо, на останньому етапі боротьби Німфея з Боспором і його союзниками скіфами на єдиній слабо захищений ділянці західної межі хори зводиться вал загальною довжиною понад 2 км. У цілому формується щільна система поселень по кордонах хори (через 1—2 км), пов'язаних між собою і Німфеем кількома шляхами²⁷.

Самостійний період розвитку Німфейського поліса закінчується в 405—404 рр. до н. е. підпорядкованням Боспору внаслідок так званої зради Гілона. Проте втрата самостійності не позначилася на економічному розвитку міста і його аграрної периферії. Включення Німфея в орбіту Боспорської держави дало новий поштовх для подальшого аграрного освоєння західних степових районів, а також для розвитку старих поселень.

Наступний період, IV — початок III ст. до н. е., це розквіт сільської округи Німфея. Культурні шари та будівлі того періоду виявлені на всіх поселеннях, де проводилися розкопки (Героївка-1, 2, 3, Огоньки-1, Південночурубаське тощо), а на інших (нині розвідано 37 поселень) зібрано підйомний матеріал того самого часу.

Поряд з невеликими двокамерними сирцево-кам'яними будинками, відомими з розкопок на поселеннях Героївка-1 і Південночурубаське²⁸, починається спорудження великих садиб. У першій четверті IV ст. до н. е. на поселенні Героївка-1 було збудовано велику укріплена садибу, товщина її західної зовнішньої стіни дорівнювала 1,4 м, довжина — 30 м. На північно-західному куті піднімалася квадратна вежа (3 × 2,8 м) з товстими (до 1,7 м) зовнішніми стінами. Центром планування був двір, навколо якого по кількох сторонах розташувалися невеликі приміщення²⁹. Тоді ж було збудовано і велику кам'яну будівлю на поселенні Огоньки-1.

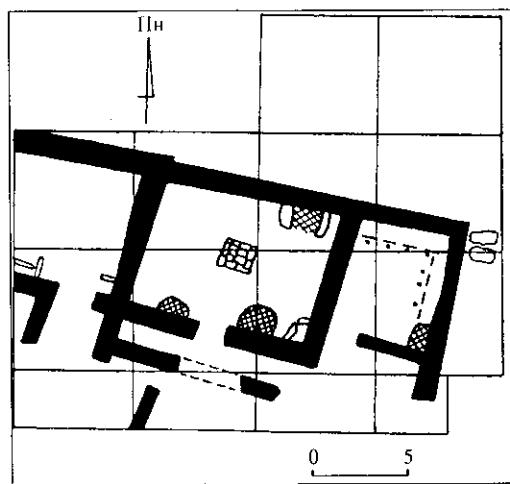

Рис. 6. Садиба А на поселенні Південночурубаське

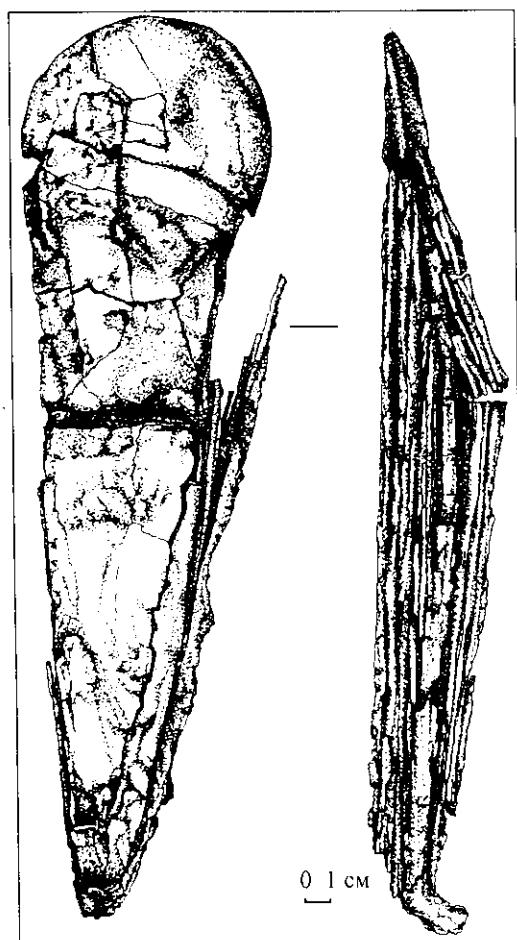

Рис. 7. Залізний наконечник плуга

знаходилася піч. Під розвалом зводу печі знайдено великий залізний наконечник плуга (рис. 7). Це найбільш рання знахідка на Боспорі. Південно-східний кут був огорожений трьома великими дикарними каменями вапняку. Простір між цим ларем і піччю було вимощено камінням. У центрі приміщення знаходилося прямокутне спорудження з необроблених вапнякових каменів.

У другій половині IV ст. до н. е. будується і велика садиба на поселенні Південночурубаське. У 2001—2002 рр. тут на площі близько 400 м² частково було досліджено велику будівлю (рис. 6), що складається з кількох великих і малих приміщень і господарського двору. Цей комплекс розташовується за 50 м на південний-південний схід від будівель, розкопаних у 1963—1964 рр. І.Т. Круглікою.

У північній частині комплексу знаходилася сирцево-кам'яна будівля, що складалася з трьох приміщень, прибудованих з півдня до загальної зовнішньої північної стіни. Ця стіна й орієнтує основну вісь комплексу в напрямку південь — північ (з невеликим відхиленням до заходу), вона відкрита на теперішній час на протязі 21 м за товщини 0,7—0,85 м. Стіни будівлі збереглися на різну висоту кам'яної кладки — одношарової постелистої іррегулярної, при цьому в конструкції виділено фундамент і цоколь. У ході зачисток внутрішніх частин приміщень були виявлені їхні конструктивні особливості й організація простору.

Внутрішня частина приміщення № 1 (східного) у плані близька до квадрата зі сторонами 3,9 × 3,8 м. У західному закінченні південної стіни знаходився дверний проріз завширшки 0,8 м. Біля північної і східної стін фрагментарно збереглися глиnobитні лежанки, укріплені по краю колами і поставленими на ребро плитками. До південного краю лежанки № 2 примикало вогнище.

На південь від входу знаходилася ділянка будівлі завдовжки 1,6 м за ширини міжстінного простору близько 3,6 м, подібна пронаосу в будинках з антами чи невеликій галерії при простадному плані будівлі.

Приміщення № 2 мало розміри: з півночі на південь — 5,1, зі сходу на захід — 8,3 м. Ліворуч і праворуч від входу, що був у центрі південної стіни, розміщувалися відкриті вогнища. У північно-східному куті

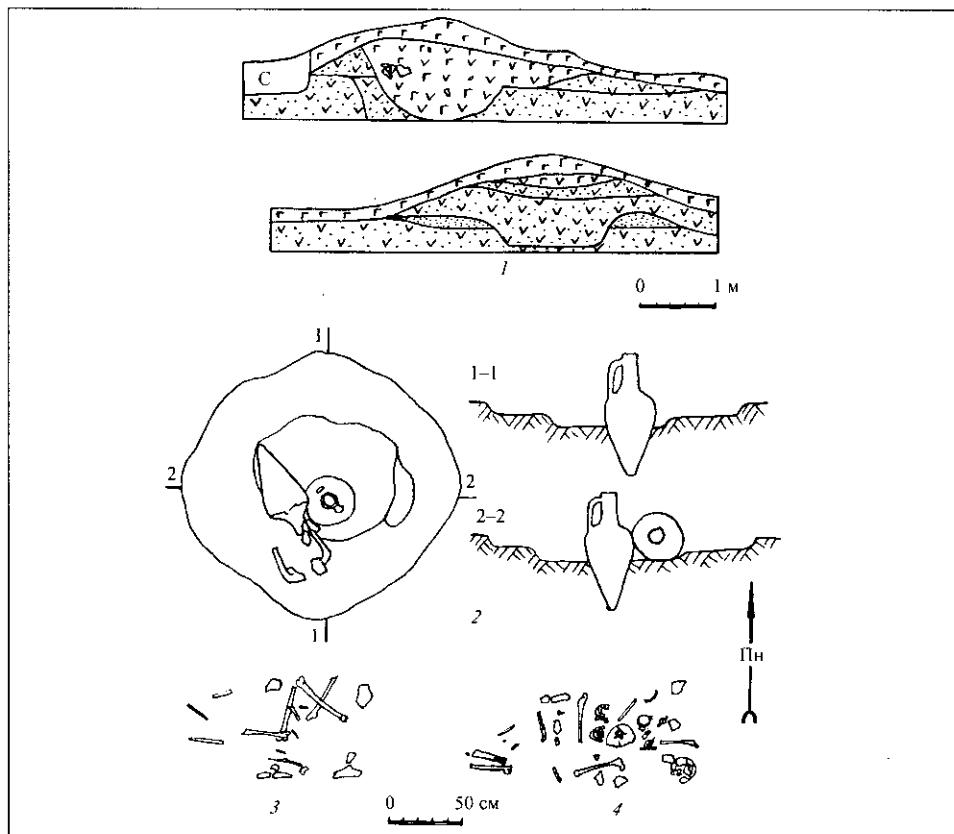

Рис. 8. Курган №1 на північ від поселення Героївка-2: 1 — переріз; 2 — основне поховання; 3, 4 — скучення фрагментів кісток

Приміщення № 3 розкрито частково. Воно мало найтовстіші стіни з усіх будівель. Усередину можна було потрапити через великий проріз у південній стіні. Перед приміщеннями № 2 і 3 розташовувалися невеликі господарські будівлі, стіни яких дуже погано збереглися. З південної сторони до будівель примикав двір.

Знахідки представлені окремими фрагментами амфор і чорнолакових кубків. Особливо слід зазначити алабастровий флакон і бронзову пантикапейську монету з головою юного сатира і протома пегаса, датованою близько 340—330 рр. до н. е. Відсутність будь-яких предметів побуту в шарах руйнування свідчить про те, що садиба була залишена після вивозу всього майна, що там знаходилося, і більше її існування не відновлялося. Цю подію можна датувати останньою третиною IV ст. до н. е.

Залишки великої кам’яної будівлі були обстежені підводним загоном нашої експедиції в прибережній частині поселення Героївка-2. На глибині 2—3,5 м було виявлено розвали каміння, серед яких знаходилися і великі оброблені блоки, а також окремі фрагменти черепиць.

Особливо бурхливий ріст спостерігається у другій і третій чвертьях IV ст. до н. е. Причому поряд з кам’яним домобудівництвом є житлово-господарські комплекси, що складаються із землянок. Так, на поселенні Героївка-2 на площі близько 1200 м² досліджені нашарування і споруди того часу³⁰. У центральній частині розкопаної ділянки поселення досліджено дві землянки: житлову і господарську, на північ від яких знаходилося вісім господарських ям. У кількох метрах на південний захід від землянок у материковому лесоподібному суглинку зачищена довга канава. Судячи з морфології заповнення, канава призначалася для відводу фекальних стоків з господарського комплексу для утримання худоби. Ці стоки скидалися в спеціально облаштовану прямокутну яму. Це відповідає свідченню Вергілія про те, що в місцевостях, де мешкали скіфські племена, худобу тримали взаперті на скотних дворах.

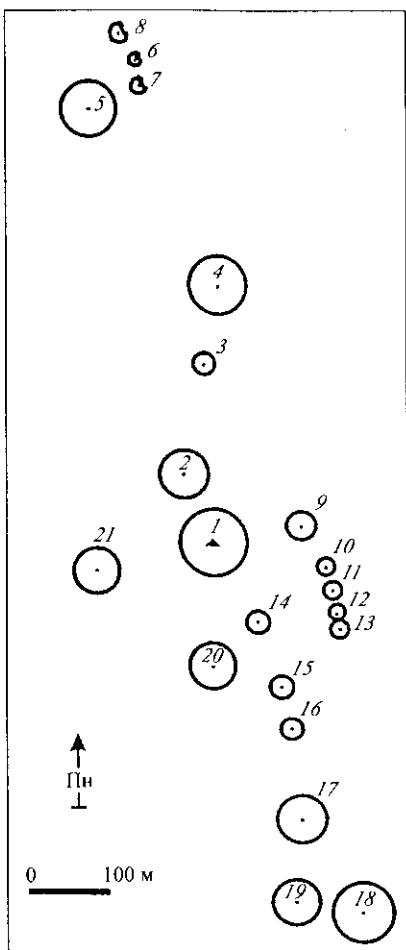

Рис. 9. Курганий могильник Челядиново-Східне

На північ від поселення Героївка-2 розташувалося кілька курганних насипів. Їхнє спорудження належить до IV ст. до н. е. Найближчий до поселення курган № 1 мав діаметр 15—18 м (рис. 8). Під час дослідження в кургані виявлено чотири поховання, три з яких датовано IV ст. до н. е. Два поховання були зруйновані в період раннього середньовіччя. Збереглося основне поховання — поставлена вертикально хіоська амфора з прахом померлого; поруч така сама амфора, що лежала на боці. У 1995 р. було детально обстежено інший курганий могильник — Челядиново-Східне, що розташований на північний захід від поселення Героївка-1. У могильнику було картографовано 21 курганий насип (рис. 9), з яких 3 вже частково зруйновані береговою абразією. Повністю було розкопано курган № 16. Початковий насип було зроблено над монументальною плитовою могилою, де виявлено поховання жінки 55—60 років. Поховання датується в межах першої половини IV ст. до н. е. Пізніше з північно-західної сторони було побудовано кам'яний склеп і насип кургану досипано. Цей склеп виявився зруйнованим і майже повністю розібраним у VIII—IX ст. н. е. Із заходу до поховальної камери примикали дві стінки дромоса, споруджені з буту. Подібні склепи з короткими, недбало спорудженими стінками дромоса відомі на некрополі Німфея³¹. Цю поховальну споруду за

окремими фрагментами чорнолакової кераміки можна датувати другою половиною IV ст. до н. е. У західній полі кургану були знайдені 2 дитячих поховання в синопських амфорах. Вони датуються не раніше другої половини IV ст. до н. е. У полах кургану досліджено також 6 грунтових поховань. Усі вони, за винятком одного, безінвентарні і датуються в межах IV—III ст. до н. е. Особливий інтерес становить конструкція поховання М-6 — грунтова яма з обкладенням стін сирцевою цеглою. У цілому курган № 16 був сімейною усипальницею жителів хори Німфея протягом кількох десятиліть.

Обидва досліджені кургани свідчать про велику розмаїтість поховальних конструкцій та обряду у німфейського сільського населення в IV ст. до н. е. У поховальному обряді простежуються як еллінські, так і варварські риси. Частина з них знаходить прямі аналогії серед інших могильників хори Німфея: на Південночурабаському, у Трьохратніх курганах. Деякі — поховання дітей в амфорах, сирцева гробниця, кремація — раніше були невідомі. Проте усі ці риси тою чи іншою мірою є серед поховальних комплексів, відкритих на міському некрополі Німфея.

Грунтові могильники населення сільської округи Німфея дотепер виявлені лише поблизу Південночурабаського поселення. На початку 1960-х років І.Т. Круглікова на південній окраїні цього поселення виявила могильник, де на розкопці VI було досліджено шість кам'яних ящиков і одне грунтове поховання³². Поховання датуються IV ст. до н. е. Слід зазначити, що цей розкоп розташований на невеликому природному пагорбі, який Н.П. Кондаков вважав за курган і позначив на карті 1876 р. у кургannій групі «е»³³.

У 1997 р. з північної і південної сторін Південночурабаського поселення були виявлені сліди грабіжницьких розкопок грунтових поховань. Три поховальні

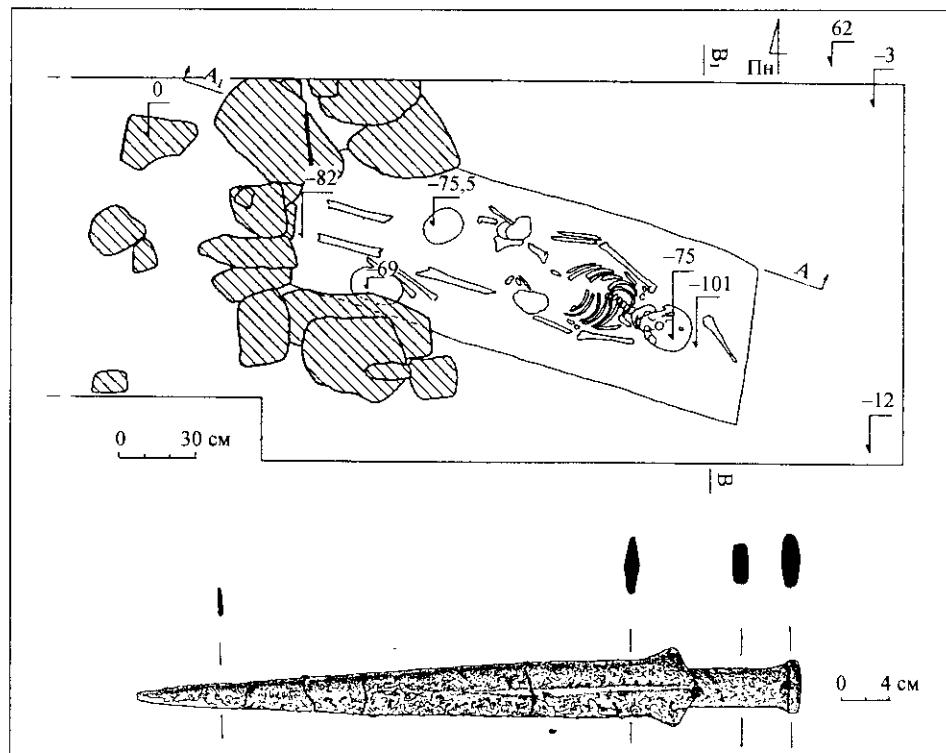

Рис. 10. Поховання № 8 Південного могильника поблизу поселення Південночурубаське

споруди (две з них знаходилися на знову виявленому Північному могильнику, а одна — на вже відомому Південному) тоді ж були мною досліджені. Поховання, що розкопане на Південному могильнику і отримало порядковий номер 8, було розташовано на південь від підніжжя пагорба, де І. Т. Круглікова раніше досліджувала сім поховань. Під кам'яними плитами перекриття було розчищено поховальну яму, вирубану в м'якій вапняковій скелі (рис. 10). На дні поховальної ями знаходився витягнутий на спині головою на схід кістяк в анатомічному порядку. Крім того, у різних частинах поховання було знайдено залишки ще чотирьох поховань. За визначенням антрополога, основне поховання належить чоловіку 25—30 років, а поховання двох жінок 25—30 років і двох дітей 2—3 і 5—7 років виявилися перепохованими в могилі № 8. Такий обряд характерний для поховальної практики степового населення Скіфії, а також для деяких міст європейсько-го й азіатського Боспору³⁴. Судячи з античних письмових джерел і археологічних матеріалів, у середовищі скіфських і сусідніх з ними племен поряд з інгумацією існував обряд «виставляння» небіжчиків³⁵. Подібні поховання відомі і на некрополі Німфея, де вони датуються в межах V—III ст. до н. е.³⁶. Цікаво є знахідка залишного меча у північно-східному куті поховання № 8. Цей меч із прямим брускоподібним навершям і зі слабовираженим метеликоподібним перехрестьям мав загальну довжину 0,56 м. Його можна зарахувати до пізніх екземплярів другого типу I відділу скіфських мечів, коли форма перехрестя стає розплівчастою³⁷. У цілому це поховання, імовірно, варто датувати першою половиною IV ст. до н. е.

Північний ґрутовий могильник було розташовано за 250 м на північ від Південночурубаського поселення, його досліджене на площі понад 500 м²³⁸. Тут було розкопано три кільцеві огорожі, складені з необроблених вапнякових каменів, а також поховальні споруди у вигляді кам'яних ящиків з перекриттям, плитових могил без перекриття, поховання на рівні давньої денної поверхні під насипом каміння, а також залишки трьох жертвоників (рис. 11).

Кільцева огорожа № 1 збереглася частково. Початковий діаметр цієї споруди становить близько 12 м. З північної сторони дуга кільцевої огорожі № 1 була

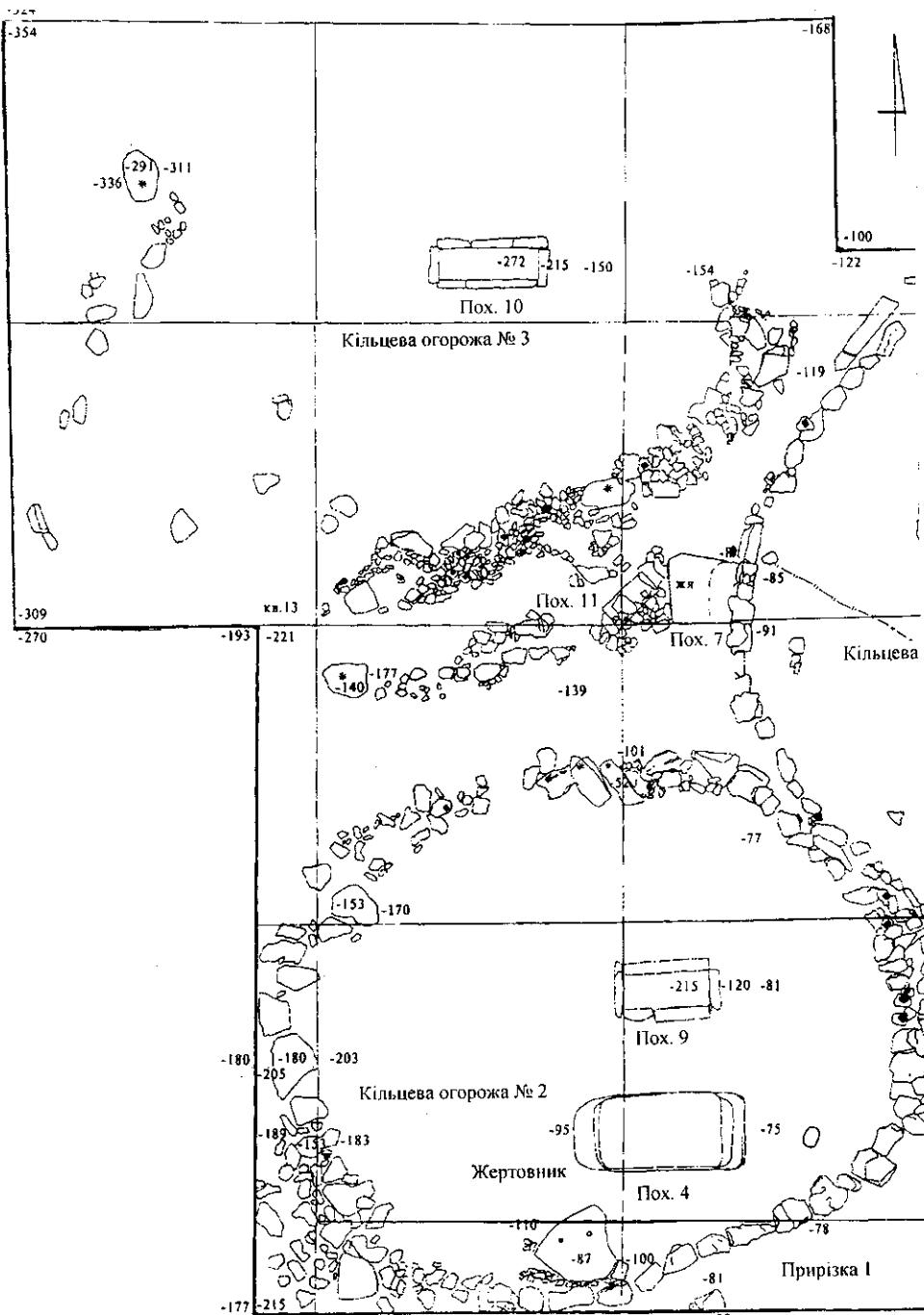
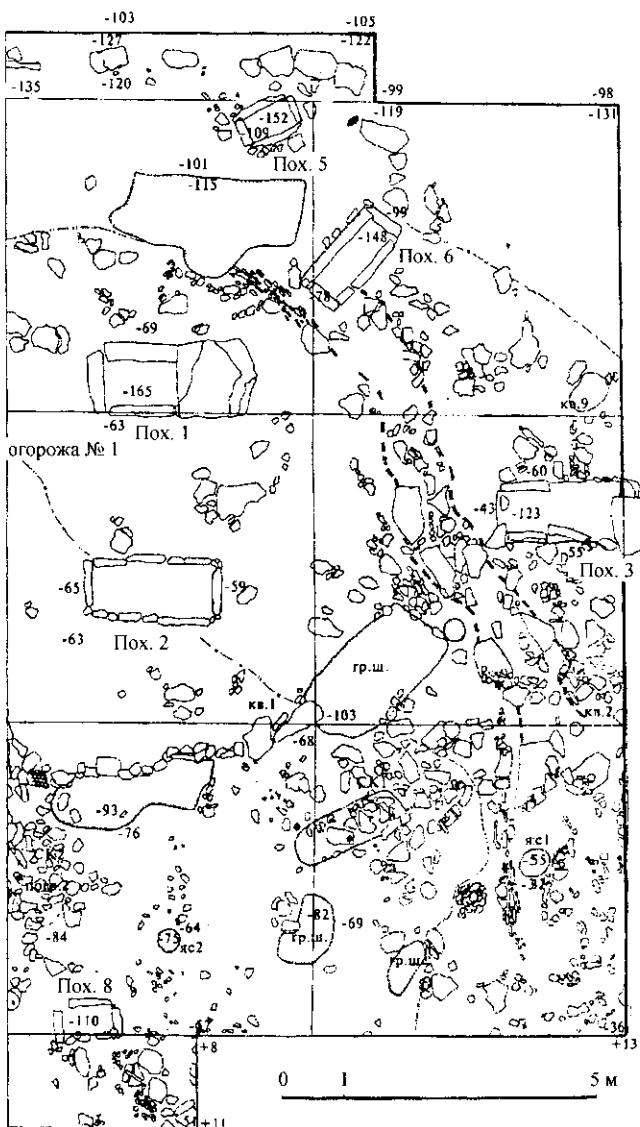

Рис. 11. План поховальних споруд Північного могильника поблизу поселення Південночур

немов зрізана, утворюючи з каменів пряму лінію (завдовжки 6,2 м) з розривами-проходами всередину обгородженої поховальної ділянки. Таких проходів було три: два бічних завширшки близько 1 м і центральний — завширшкі 0,6 м. У центральній частині кільцевої огорожі було розташовано два поховання № 1 і 2, орієнтованих по лінії схід—захід і досліджених, як зазначалося вище, в 1997 р. Поховання № 1 — монументальний кам'яний ящик, складений з ретельно оброблених вапнякових блоків, було повністю пограбовано. За фрагментами кераміки, насамперед чорнолакового арибалічного лекіфа, це поховання можна датувати.

баське, 2000 р.

ти кінцем V — початком IV ст. до н. е. Поховання № 2 знаходилося на відстані 2,2 м на південь від поховання № 1; це — кам'яний ящик, складений з вертикально поставлених необроблених плит вапняку середніх розмірів. Два інших кам'яних ящики № 5, 6, розкопаних у кільцевій огорожі № 1, були значно менші за розмірами і мали орієнтацію південний захід — південний схід. Ящик № 5 знаходився поблизу східної частини входу в кільцеву огорожу і являв собою прямокутну в плані споруду з чотирьох поставлених вертикально плит. Сліди поховання та інвентар у кам'яних ящиках № 5, 6 були відсутні. За керамічними знахідками, у

тому числі і гераклейським ромбоподібним клеймом Діонісія, спорудження кільцевої огорожі № 1 слід датувати кінцем V — першими десятиліттями IV ст. до н. е.

Кільцева огорожа № 2, що примикала з південного заходу до кільцевої огорожі № 1, була овальною в плані і витягнутою по осі північний схід — південний захід на 9,4 м. У точці зіткнення з кільцевою огорожею № 1 вона мовби «наповзала» на останню. У північно-західній частині огорожі № 2 простежується розрив, тут, імовірно, знаходився вхід на її територію. У східній частині обгороженої території під кам'яним завалом було знайдено дві вапнякові плити перекриття поховальної ями № 4, що була кенотафом. Майже в центрі кільцевої огорожі № 2 знаходилися плити перекриття могили № 9. Під ними було досліджено кам'яний ящик, складений з п'яти вертикально поставлених плит вапняку. Незважаючи на те, що поховання виявилося пограбованим, вдалося зібрати осніологічні залишки похованих (дитина 5—6 років і дитина 12—14 років), а також фрагменти фасоських і мендейських амфор й два невеликі уламки денця чорнолакового кіліка межі V—IV ст. до н. е. У західному секторі кільцевої огорожі № 2 було знайдено пласку кам'яну плиту, в плані подібну до символічного зображення серця, розміром 1,3 × 1,2 м та орієнтовану вістрям на захід. На площині плити були вибиті дві овальні в плані лунки. Під цим жертовним столом знаходився своєрідний ковчег у вигляді кам'яного ящика з чотирьох оброблених плит, розміром 1,05 × 0,8 м. Усередині ковчега на дні лежала розколота плита-антропоморф. Н.В. Молєва зараховує цю антропоморфну статую до найбільш раннього з відомих на Боспорі типів і пов'язує з ритуальними жертвоприношеннями підземним богам³⁹.

Північно-західну частину досліджені площа могильника займала кільцева огорожа № 3. Її реконструйований діаметр 10—11 м. За 3,6 м на північ від південної частини огорожі знаходилося поховання № 10. Це був кам'яний ящик зі значним кам'яним перекриттям. На дні поховальної споруди виявлені залишки кісток підлітка 12—13 років і дитини 6—8 років. У північно-західному куті могили були знайдені червоноглинняна ойнохоя і чорнолаковий амфориск, що датується близько 400 р. до н. е.

За межами кільцевих огорож були виявлені ще декілька поховальних та інших споруд: плитова могила № 3; ґрунтові могили № 7 і 11; два поховання, завалені невеликими вапняковими каменями; кам'яний ящик № 8 — «ковчег», а також місця тризни і дві стовпові ями.

Надмогильні поховальні споруди, досліджені в процесі розкопок Північного могильника Південночурубаського поселення, датуються за матеріалом, представленим фрагментами профільних частин амфорної тарі і чорнолакового посуду, кінцем V — першою половиною VI ст. до н. е., причому більшу частину цих знахідок можна зарахувати до першого десятиліття IV ст. до н. е. Слід зазначити, що могильник було досліджено широкою площею. Це дало змогу простежити деякі конструктивні елементи його споруд, які раніше в такому сполученні не траплялися на Керченському півострові і співіснували в межах невеликого хронологічного періоду. Разом з тим подібні кам'яні конструкції характерні для «кам'яних» сільських некрополів VI—IV ст. до н. е. в околицях Анапи⁴⁰.

У IV ст. до н. е. — на початку III ст. до н. е. виникло кілька нових поселень, але вже віддалених на відстані 2 км і більше від західної межі хори (Чурубаський маяк-1, 2, Джанкійський бугор та ін.) Виникнення цих нових поселень найімовірніше можна пов'язувати з цілеспрямованою політикою Спартокидів, а в цих нових територіях, можливо, слід вбачати царську хору.

Закінчився той період руйнуванням усієї системи греко-варварських контактів і взаємодії наприкінці першої третини III ст. до н. е. і загибеллю переважної більшості сільських поселень. Шари другої половини III—II ст. до н. е. виявлені тільки на чотирьох поселеннях сільської округи Німфея.

¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975; Масленников А.А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху: Автограф. дис... д-ра ист. наук. — М., 1993.; Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. — М., 1998.

² Кузнецов В.Д. Ранние греческие апойкии Северного Причерноморья // КСИА. — М., 1991. — Вып. 204; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997.

³ Невесский Е.Н. К вопросу о новейшей Черноморской трансгрессии // Труды Ин-та океанологии. — М.;Л., 1958. — Т. 28. — С. 58.

⁴ Губанов И.Г., Клюкин А.А. Роль грязевого вулканизма в формировании озерных котловин Керченского полуострова // Литолого-геохимические условия формирования донных отложений. — Киев, 1979. — С. 121.; Науменко П.И., Кривошеева Н.П. Геология Чурбашского озера // Литолого-геохимические условия формирования донных отложений. — Киев, 1979. — С. 98.

⁵ Шамрай А.Н. Подводно-археологические объекты в территориальной структуре Нимфеса // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2002. — С. 266—275.

⁶ Котова И.Н. Флора и растительность Керченского полуострова // Труды Никит. бот. сада. — 1961. — Т. 35. — С. 67.

⁷ Важсов В.И. Целебный климат. — Симферополь, 1983. — С. 25.

⁸ Зинько В.Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — С. 13.

⁹ Кругликова И.Т. Указ. соч. — С. 27.

¹⁰ Кругликова И.Т. Южно-Чурубашское поселение // Древности Боспора: Сб. науч. статей. — М., 2002. — Т. 5. — С. 139—170.

¹¹ Zin'ko V.N. Geroevka-2. A rural settlement in the chora of Nymphaion (Ancient period) // Archeologia. — Warszawa, 1996 (1997). — 47. — Р. 85—94.

¹² Горончаровский В.А. Новые данные для изучения боспорской хоры в VI—II вв. до н. э. // Древнее Причерноморье: Тез. докл. — Одесса, 1991. — С. 23.

¹³ Зинько В.Н. Становление Нимфейского полиса // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Междунар. науч. конф. — Спб., 2001. — Ч. 1. — С. 104.

¹⁴ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство ... — С. 31.

¹⁵ Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1985. — С. 81.

¹⁶ Скуднова В.М. Скифские памятники из Нимфея // СА. — 1954. — 21.

¹⁷ Зинько Е.А. Сакральная скульптура с сельской округи Нимфея // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы Междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — С. 188—189.

¹⁸ Люценко А.С., Кондаков Н.П. // Архив ИИМК РАН. Фонд 1, дело 20. — л. 16—18.

¹⁹ Кирилин Д.С. Археологические исследования Ортельской экспедиции Керченского музея в 1965 г. (район Тобечикского озера) // Пленум ИА АН СССР в 1966 г. Секция «Античная археология»: Тез. докл. — М., 1966.

²⁰ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство ... — С. 131.

²¹ Соколова О.Ю. Новые находки из Нимфея // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997.

²² Шелов-Коведяев Ф.В. Указ. соч. — С. 86—87.

²³ Крижницький С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протектопрат» // Археологія. — 2001. — № 2.

²⁴ Масленников А.А. Варвары, греки и Боспор Киммерийский до Геродота и при нем // ДБ. — 2001. — Вып. 4. — С. 306—307.

²⁵ Шелов-Коведяев Ф.В. Указ. соч.; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997.

²⁶ Тетьбу де Марини Э.В. Новооткрытие поселения в окрестностях Керчи // ЗООИД. — 1844. — Т. 1, отд. 3. — С. 600.

²⁷ Scholl T., Zin'ko V. Archaeological Map of Nymphanion (Crimea). — Warszawa, 1999. — Р. 104—106.

²⁸ Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора ... — С. 46. — Рис. 14.

²⁹ Горончаровский В.А. Указ. соч. — С. 24.

³⁰ Zin'ko V.N. Op cit.

³¹ Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — С. 54, 56.

³² Кругликова И.Т. Южно-Чурубашское поселение ... — С. 147—148. — Рис. 17.

³³ Зинько В.Н. Новый грунтовой могильник на хоре Нимфея // Боспорские исследования. — Симферополь, 2002. — Рис. 1.

³⁴ Сорокина Н.П., Сударев Н.И. К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора VI—II вв. до н. э. // ДБ. — 2001. — Вып. 4.

³⁵ Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990.

³⁶ Грач Н.Л. Указ. соч. — С. 81, 85, 93.

- ³⁷ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Д 1-4. — С. 50; Яковенко Е.В. Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — С. 99.
- ³⁸ Зинько В.Н. Северо-западный район Нимфейской хоры // ДБ. — 2002. — Вып. 5. — С. 107—119.
- ³⁹ Молева Н.В. Антропоморфные памятники в погребальном обряде на Боспоре // Боспорские исследования. — Симферополь, 2002. — Вып. 2. — С. 105.
- ⁴⁰ Алексеева Е.М. Местная среда ранней Горгиппии // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2000. — Вып. 8. — С. 160—169.

Одержано 20.02.2003

В.Н. Зинько

СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА БОСПОРСКОГО ГОРОДА НИМФЕЙ В VI—III вв. до н. э.

Исследования сельских территорий европейской части Боспора в последние десятилетия проводились достаточно широко. При этом основное внимание сосредоточивалось на изучении отдельных археологических памятников и реконструкции пространственной организации хоры всего государственного образования. Знакомство с архивными материалами и их сопоставление с результатами первых маршрутных разведок показали, что на этой территории есть большой массив ранее неизвестных археологических объектов.

Дан анализ новых археологических источников, позволяющий сделать вывод, что в IV в. до н. э. — в начале III в. до н. э. появилось несколько новых поселений, удаленных на 2 км и более от западной границы хоры. Возникновение этих поселений, вероятно, можно связывать с целенаправленной политикой Спартокидов.

V.N. Zin'ko

RURAL TERRITORY OF THE BOSPORUS TOWN OF NIMFEY FROM THE 6TH TO THE 3RD CENTURIES BC.

Researches of rural territory of western part of Bosporus carried out on the large scale during the last decades. Moreover main attention was given to studying of the separate archaeological sites and reconstruction of spatial order of chora of a whole state formation. Archive materials and their comparison with results of first route prospects showed there is a large tract of archaeological objects on this territory unknown up to now.

The article deals with an analysis of new archaeological sources permissive to make a conclusion that in the 4th — at the beginning of the 5th centuries BC number of new settlements have sprung up at two and more kilometers' distance from the western border of chora. Rise of these settlements probably can be linked with purposeful policy of Spartocids dynasty.

В.Г. Мудрицька, О.Є. Черненко

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА У ЧЕРНІГОВІ В 1947—1953 рр.

«Я не знаю другого города... кроме Киева, в котором сохранилось столько древностей, важных для научного познания... начальной истории, но эти древности мало изучены...»

Д.Я. Самоквасов

Планомірне та систематичне вивчення стародавнього Чернігова, другого після Києва центра Подніпров'я, розгорнулося наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років і проводилося в рамках комплексного дослідження міст Київської Русі, розпочатого в колишньому СРСР у повоєнні роки. У 1946—1947 рр. Б.О. Риба-

Рис. I. Розкоп II, 1951 р. Вигляд з півдня

ков здійснив розкопки на території дитинця (сучасний Вал). Незважаючи на невеликий обсяг робіт, вони дали цікаві результати.

У той самий час планомірні археологічні дослідження в Чернігові розпочалися під егідою Інституту археології АН УРСР. Роботи тривали протягом 1947—1953 рр. Керував ними старший науковий співробітник інституту Володимир Андрійович Богусевич. За свідченням Володимира Андрійовича, директор інституту академік П.П. Єфименко поставив перед експедицією завдання: по-перше, з'ясувати, де знаходився найдавніший Чернігівський дитинець; по-друге, визначити структуру стародавнього Чернігова¹. Для цього В.А. Богусевич з самого початку, ще в 1947 р., застосував, як він висловився, «раскопочну методику разведочного порядка»². Він вирішив не зосереджувати всю увагу на конкретному районі міста (наприклад, на дитинці, як це зробив Б.О. Рибаков), а проводити дослідження паралельно в різних районах стародавнього Чернігова.

1947 р., у перший рік робіт, уже було закладено 13 розкопів площею по 16 м². У польовому звіті згадано місця, де проводилися розкопки: «Парк», «Пушкінський сквер», на схід від Спаського собору, біля дому Мазепи, «городище на Валу», Третьяк, поблизу Катерининської церкви, на вул. 25 жовтня (нині вул. Кирпоноса). (У 1947 р. і надалі прив'язка розкопів на місцевості була дещо неточною, що ускладнює їхню локалізацію.) Крім того, було закладено кілька шурфів — біля соборної дзвіниці та на Єлецькому городищі³. Загальна площа території, дослідженої в 1947 р., — 208 м². Тоді ж вдалося визначити характер культурних шарів на різних ділянках стародавнього міста, що дало змогу з'ясувати подальші напрями робіт.

У 1949 р. було продовжено дослідження дитинця (розкопи (Р.) I—III, V, VII, закладені поблизу Спаського собору). Один розкоп (IV) знаходився на так званому Третяку, на північ від Катерининської церкви. Він був найбільшим за площею — 156 м². Загалом у тому році було досліджено площу понад 260 м²⁴.

У 1951 р. науковий склад експедиції збільшився — у роботі брали участь 11 осіб: співробітники ІА АН УРСР С.М. Кузнецова, І.М. Самойловський, Д.І. Рудакова, співробітники Ермітажу Ю.М. Дмитрієва та В. Сапунов, Чернігівського історичного музею М.А. Черепинська, І.І. Єдомаха, архітектори М.В. Холостенко, М.М. Олександрова та ін. Це дало змогу провести «розкопки в крупних масштабах» у 9 різних пунктах міста⁵. Того року дослідження було зосереджено на дитинці. Розкопи знаходилися на схід від Спаського собору і на північ від зо-

Рис. 2. Розкоп II, 1951 р. Вигляд зі сходу

технікуму (Р. I), між Спаським та Борисоглібським соборами (Р. IV), на розі вулиць Фрунзе та Горького (Р. II, рис. 1, 2; Р. III). Один був на Третьяку (Р. V, рис. 3), кілька — на території Єлецького монастиря (Р. VI—VII). На території монастиря вдалося виявити матеріали VII—VIII ст., і саме тут, на думку В.А. Богусевича, знаходився найдавніший дитинець Чернігова. Того самого року роботи вперше поширились і на територію стародавнього Подолу (ур. Млинвище; Р. VIII—IX). У цілому було досліджено площа 500 m^2 ⁶. Тоді ж на Валу, біля Спаського собору, розпочалося дослідження залишків архітектурних споруд доби Київської Русі — «светской дворцовой постройки теремного типа» кінця XI ст. (Р. IV, рис. 4)⁷. Цей комплекс потребував ретельного вивчення, і в 1953 р. В.А. Богусевич зосередив на ньому всю увагу.

У 1953 р. на захід від Спаського собору заклали єдиний у тому році розкоп площею 232 m^2 . Тут вдалося дослідити залишки споруди, відомої у літературі як «кам’яний воротний терем»⁸. Можна згадати, що в роботах брав участь Р.А. Юрія.

Наслідкам вивчення стародавнього Чернігова автор розкопок присвятив кілька оглядових публікацій⁹. У них було закладено підґрунтя сучасної наукової картини стародавнього Чернігова. Безумовно, деякі спостереження В.А. Богусевича пізніше не підтвердилися. Так, спорудження насипу цитаделі він зараховує до XVII ст., а за результатами сучасних розкопок можна стверджувати, що вона існувала вже за доби Мстислава Хороброго — на початку XI ст.¹⁰. Викликає багато заперечень і висновок щодо розташування найдавнішого дитинця на Єлецькій горі¹¹. Проте у цієї гіпотези і нині є прибічники¹². Наукове значення досліджень В.А. Богусевича важко персоцінити. Це були перші систематичні та масштабні дослідження міста.

Наукові звіти та польова документація В.А. Богусевича зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України¹³.

Під час археологічних розкопок 1947—1953 рр. було зібрано велику та різноманітну колекцію археологічних матеріалів. Публікації автора розкопок лише частково висвітлюють її склад. Описи колекцій, складені для наукового звіту, збереглися в науковому архіві ІА НАН України, проте вони містять лише загальні відомості. Кількість знахідок не завжди зазначено точно, записи об’єднують кілька різних предметів, є помилки в атрибуції та датуванні. Деякі речі взагалі не внесено до опису. За приблизними підрахунками, загальний обсяг колекції археологічних знахідок, здобутих унаслідок робіт В.А. Богусевича, становив 8500 од., у тому числі близько 1800 — з розкопок 1947 р., понад 3200 — з розкопок 1949 р., близько 3000 од. — 1951 р. та 500 од. — 1953 р.¹⁴

Матеріали колекції зберігаються в різних установах. Так, деякі знахідки з досліджень 1951 р. (блізько 300 од.) було передано в Ермітаж (колекція з Р. II, яким керували співробітники цієї установи Ю.М. Дмитрієв та В. Сапунов, та частина знахідок з Р. V, VII, VIII). Там частину знахідок використали для створення експозиції, присвяченої стародавньому Чернігову, у відділі історії Російської культури¹⁴.

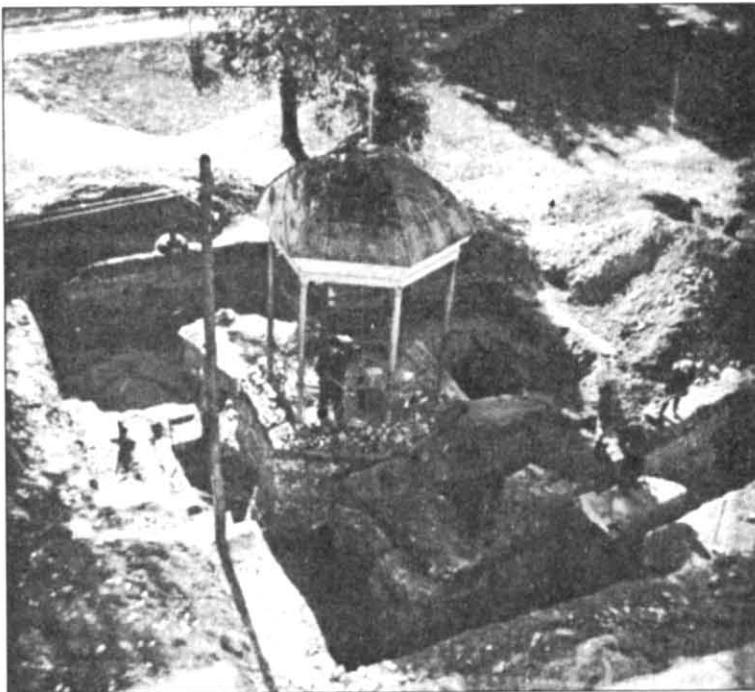

Рис. 3. Розкоп V, 1951 р. Вигляд з півночі

Рис. 4. Розкоп IV, 1951 р. Вигляд з північного заходу

Частину матеріалів залишили на зберігання в наукових фондах ІА НАН України. Через об'єктивні труднощі, пов'язані з роботою фондосховища, на сьогодні важко визначити, які конкретно знахідки зберігаються в Києві.

Решту археологічних матеріалів з розкопок В.А. Богусевича разом з іншими колекціями знахідок, зібраними під час досліджень Чернігівщини, ІА НАН УРСР на початку 1950-х років передав у Чернігівський історичний музей (ЧІМ)¹⁵.

На жаль, колекцію не було своєчасно заінвентаризовано. Можливо, це пояснюється ставленням до комплектації музеїв у колишньому СРСР. Від працівників музеїв вимагали надавати перевагу збиранню матеріалів радянського пері-

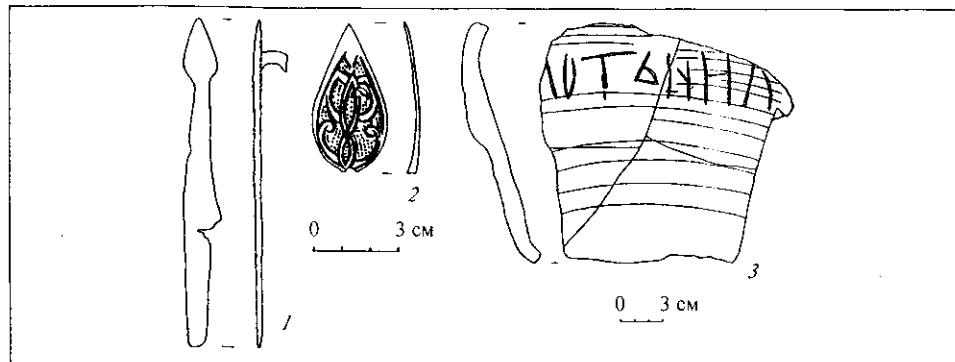

Рис. 5. Знахідки з розкопок В.А. Богусевича: 1 — фрагмент свинцевого окуття сагайдака з розкопу 1949 р.; 2 — орнаментована платівка з розкопу IV, 1949 р.; 3 — фрагмент стінки амфори з розкопу I, 1953 р.

оду. Надходження великих за обсягом археологічних колекцій псуvalо офіційну статистику.

Лише невелику частину знахідок з розкопок 1951 р. було занесено до інвентарних книг історичної (І 2-(1-310)/4836) та археологічної (Арх. 23-(1-139)/145) груп зберігання. Перша містить матеріали XVII—XVIII ст. — фрагменти керамічного посуду, кахлів, люльок, виробів з гуттого скла, предметів з кістки, каменю, металу (Р. I—V). До складу другої входять уламки кружального посуду IX—XII ст., вістря стріл, фрагменти скляних браслетів, смальти, плінфи з клеймами тощо (Р. IV).

Наприкінці 1970-х років окремі знахідки було вилучено з колекції та використано для побудови нової експозиції. На жаль, це зробили без попереднього опису.

У 1990-х роках ЧІМ передав деякі знахідки з розкопок В.А. Богусевича 1947, 1949—1951 рр. у Національний історико-архітектурний заповідник «Чернігів стародавній». Це невелика — 316 од. — група матеріалів, пов’язаних з дослідженням пам’яток архітектури: плінфа, полив’яні плитки, фрагменти фресок (КН 1466/1-7, 1467/1-25; ДА 14610-14881).

Отже, нині колекція з розкопок В.А. Богусевича 1947—1953 рр. розпорощена по різних установах. Матеріали лише частково введено до наукового обігу.

Найбільше знахідок зберігається в ЧІМ. У 2000 р. співробітники музею розпочали упорядкування колекції. Було складено опис колекції, яка налічує понад 4 тис. од. Переважна більшість матеріалів (близько 50 %) — це фрагменти кераміки (ліпної, роменської культури VII—VIII ст.; кружальної IX—XIII та XIV—XVIII ст.). Трапляються уламки кахлів, люльок тощо. Серед інших знахідок можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті (1953, Р. I пол. оп. № 463) (рис. 5, 3). За В.А. Богусевичем, це напис «...ЛОТЬНИК», який він інтерпретує як частину слова «золотник»¹⁶.

Ще одна досить цікава знахідка — фрагменти керамічної полив’яної писанки (1951, Р. I, пол. оп. № 103).

Вироби зі скла (13 %) представлені численними уламками браслетів, каблучок, віконниць, гуттого посуду.

Колекція містить значну кількість металевих виробів (22 %) — вістря стріл, ножі, гачки, деталі замків, хрести, монети тощо. Ці речі належать до різних епох — від доби Київської Русі до початку ХХ ст. У науковому звіті про розкопки 1949 р. В.А. Богусевич особливу увагу звернув на численні знахідки підків від чобіт. Він зазначав, що завдяки дослідженням у Чернігові нарешті вдалося встановити призначення виробів, які раніше вважали древолазними шипами, уключинами або магічними предметами¹⁷. Серед інших металевих виробів автор розкопок відзначив бронзову підвіску від кінської збрюї(?) листоподібної форми, декоровану різьбленим плетеним орнаментом (1949, Р. IV, ЧІМ, Вр 1053)¹⁸ (рис. 5, 2). Ще один цікавий предмет вдалося виявити під час опису колекції — фрагмент окуття сагайдака (1949, Р. I пол. оп. № 476). Аналогічні знахідки відомі з розкопок у Гньоздові¹⁹ (рис. 5, 1).

Знахідки з каменю становлять близько 3 % колекції. Це точильні бруски,

шиферні пряслиця, уламки мармуру та бурштину, оброблений опал. Досить цікавим є уламок каменю від кругового точила XII—XIII ст. з пісковику (1947, Р. II, № 921). Безумовний інтерес становить кам'яна ливарна форма XII—XIII ст. для виготовлення орнаментованих щитків перснів (1949, Р. II, ЧІМ, Вр 1054).

Зовсім небагато (менше 1 %) виробів з кістки. Це проколки, гребінці, рукоїв'я ножів тощо. Особливо відзначимо добре збережений гребінь з циркульним орнаментом XI—XIII ст. (1951, Р. IV, б/н).

Серед інших матеріалів колекції вирізняється серія знахідок, пов'язаних з дослідженнями архітектурних пам'яток. Нині в музеї зберігається майже 500 експонатів цієї групи. Вони походять переважно з досліджень кам'яних споруд XI—XII ст. Це плінфа з клеймами, полив'яна плитка, смальта, фрагменти фресок. З розкопок 1953 р. походять два свинцевих листи від даху.

Як видно, у цілому колекція з розкопок В.А. Богусевича 1947—1953 рр. складається зі знахідок, типових для культурних шарів стародавнього Чернігова. Про це свідчить порівняння складу колекції з матеріалами сучасних досліджень, наприклад з розкопок В.П. Коваленка та А.Л. Казакова у 1980—1990-х роках. Сподіваємося, що повне введення пам'яток колекції до наукового обігу даст змогу остаточно вирішити дискусійні питання, пов'язані з вивченням стародавнього Чернігова.

¹ Богусевич В.А. Отчет о раскопках в Чернигове в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1947/20-б — С. 2.

² Там же. — С. 2.

³ Там же. — С. 1—51.

⁴ Богусевич В.А. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1949 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1949/2. — С. 8—10.

⁵ Гончаров В. Рецензия на отчет В. Богусевича о раскопках в Чернигове в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1951/10 — С. 1.

⁶ Там же.

⁷ Богусевич В.А. Отчет по истории материальной культуры древнерусских городов Среднего Поднепровья IX—XIII вв. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1953/1. — С. 7—8.

⁸ Там же. — С. 8.

⁹ Богусевич В.А. Работы Черниговской экспедиции // Археологичні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 109—122; Древний Чернигов за археологическими данными // Вісн. АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 56—63; Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологичні пам'ятки УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 5—11; Раскопки в Чернигове // КСИА АН УССР. — 1955. — Вип. 4. — С. 9—11; Богусевич В.А., Холостенко М.В. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. // КСИА АН УССР. — 1952. — Вип. 1. — С. 32—42.

¹⁰ Гребень П.Н., Коваленко В.П. Исследования Черниговского детинца в 1989 г. // Тезисы историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990. — С. 20—24.

¹¹ Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев, 1990. — С. 16.

¹² Новик Т.Г., Шевченко Ю.Ю. Княжеская династия Чернигова и Киевские Рюриковичи // Деснинские древности. Материалы межгос. археол. конф. «История и археология Подесенья», посвящ. памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 96—99.

¹³ НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1947/20; 1949/2; 1951/10; 1953/6.

¹⁴ НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1950/10. — Інвентарний опис. — С. 1—10; Эрмітаж: история и современность. — М., 1990. — С. 256, 263.

¹⁵ Черненко О.Є. Колекція з розкопок В.К. Гончарова у Любечі у фондах Чернігівського історичного музею // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 175.

¹⁶ Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчет о раскопках 1953 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1953/6. — С. 10.

¹⁷ Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчет о раскопках 1949 г. — С. 20.

¹⁸ Богусевич В.А. Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологичні пам'ятки УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 7.

¹⁹ Гнездовский могильник. Археологические раскопки 1874—1901 гг. — М., 1999. — Ч. I. — С. 121, 143.

Одержано 07.05.2002

В.Г. Мудрицкая, Е.Е. Черненко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РАСКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА В ЧЕРНИГОВЕ В 1947—1953 гг.

Планомерное и систематическое изучение древностей Чернигова началось в 40—50-х гг. XX в. Одним из исследователей был В.А. Богусевич, проводивший археологические изыскания в 1947—1953 гг. В статье представлены материалы из этих раскопок, в настоящее время хранящиеся в различных организациях и музеях. Часть коллекции была передана в Государственный Эрмитаж; частично материалы поступили в фонды Института археологии НАН Украины. Остальные материалы попали в Черниговский исторический музей.

В целом коллекция насчитывает около 8500 единиц. Авторские публикации материала из раскопок лишь частично освещают ее состав. Описания коллекций из архива Института археологии НАН Украины содержат лишь общие сведения. Авторами данной публикации представлены упорядоченные материалы из Черниговского исторического музея.

V.G. Mudryts'ka, O.E. Chernenko

ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATIONS IN CHERNIGIV MADE BY V.A. BOGUSEVICH FROM 1947 TO 1953

Regular investigation of Chernigiv antiquities began in the forties and the fifties of the 20th century. One of the researchers was V.A.Bogushevich who provided archeological assessing from 1947 to 1953. The article deals with materials of these excavations which is kept in the different organizations and museums at the present time. The part of this collection was given the State Museum of Hermitage, partly materials were brought to the Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (IA NASU). The other materials came to the Chernigiv Museum of History (CMH).

As a whole the collection contains around 8500 articles. The publications made by author of excavations shows the collection just partly. The descriptions of collection from the Archive of IA NASU have only general information. The authors give putting in order materials from the Chernigiv Museum of History in present article.

М.Т. Товкайло

СТАРОЖИТНОСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО ГАРДУ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

У публікації підсумовано археологічні дослідження пам'яток доби Запорозької Січі в урочищі Гард та його околицях.

Урочище Гард знаходиться за 2 км на південний схід від с. Богданівки Доманівського р-ну та за 1 км на південь від м. Південноукраїнського Арбузинського р-ну Миколаївської обл. Це глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних бріл тече Південний Буг (давня українська назва — Бог), утворюючи тут великий поріг завдовжки понад 0,5 км. З лівого берега височать три великі скелі, що називаються Сова, Брама і Пугач. Навпроти скелі Пугач посеред ріки розташований скелястий, порослий кущами та деревами острів Клепаний (давня назва його — Гардловий), яким і завершується один із найбільших на Південному Бузі порогів, а навпроти острова з правого берега впадає Сокурова (Гардова) балка. Нижче скелі Пугач і Клепаного (Гардового) острова з лівого берега знаходиться Паланкова балка, або Паланка, що є відгалуженням Сухого Ташлика, з яким вона з'єднується через сідловину за 300 м від його впадіння в р. Південний Буг.

© М. Т. ТОВКАЙЛО, 2003

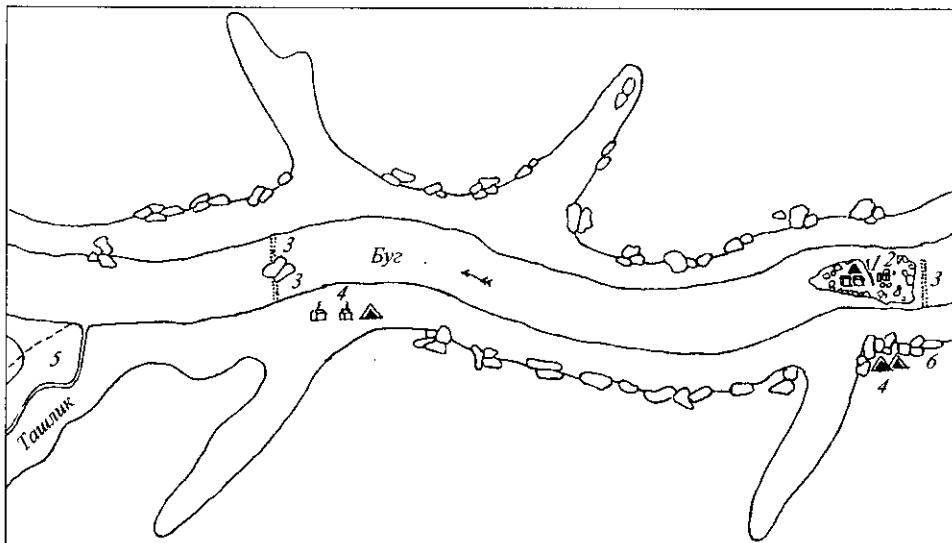

Рис. 1. План Запорозького Гарду на р. Буг інженера-підполковника Даніеля де Боскета: 1 — острів, на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2; 3 — гарди, або заколи рибні; 4 — місце, на якому восени ті козаки житло мають; 5 — початок турецького кордону від річки Бугу і Великого Конару; 6 — берег високий, що колись називався Пугач, який висотою до 20 сажнів

Особливу роль Гарду в Запорозькій Січі засвідчують тогочасні документи. Як видно з донесення кошового Олексія Білецького від 4 серпня 1760 р., сюди, в Гард, кожного року в літній час із Січі та зимівників виrushав полковник з особливою командою для охорони кордону та дотримання порядку між рибалками і козаками, які мали знаходитися тут протягом літа до осені¹. За топографічним описом 1774 р., улітку в Гарді завжди утримувалася команда до 500 чоловік, які жили в 50 куренях («шалаших»), 2 хатах та 10 землянках; на зиму залишалася лише невелика залога². Завдяки розташованому тут риболовному заводу Буг вважався найкращим місцем для рибної ловлі в Запорожжі.

За твердженням А. Скальковського³, під гардами в Південній Україні розуміли місця влаштування риболовецьких споруд, отже свою назву урочище отримало від розташованого тут з давніх часів риболовецького гарду. Щодо місце-знаходження Гарду дослідник, зокрема, зазначає: «Це місце було спочатку призначено лише для переправи через річку та рибальства в ній, але згодом, уже в XVII ст., перетворилося на найголовнішу прикордонну варту чи паланку»⁴.

Услід за А. Скальковським опис Гарду подає Д. Яворницький⁵, який особисто обстежив урочище. При цьому він спирається на складений у 1742 р. французьким інженером-підполковником Даніелем де Боскетом (рис. 1) план Запорозького Гарду⁶. За цими даними, у Гарді знаходився найвідоміший на Бузі рибний завод. У Паланковій балці розташовувався військовий табір козаків та запорізький цвінттар. Навпроти цієї балки в запорожців існувала також стара переправа (перевіз) через Буг, куди сходилося кілька великих транзитних шляхів, відомих під такими назвами: Чорний польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січовий вищий, Січовий нижчий та Керван-Іоль. На одному з каменів Гардового острова стояла перша похідна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, яка існувала вже в 1742 р. Власне риболовецькі споруди — Старий, або Козацький, гард — знаходилися в північному кінці острова на місці порога. Ще один, Новий, або Архієрейський, гард був розташований трохи нижче гирла Паланкової балки⁷.

Наведені тут свідчення істориків підтверджуються археологічними даними. Початок археологічних досліджень Запорозького Гарду та його околиць поклава Бозька археологічна експедиція НКО під керівництвом Ф. Козубовського. Протягом 1930—1931 рр. вона дослідила рештки військового табору і цвінттаря в Паланковій балці та відкрила деякі пункти зі старожитностями XVII—XIX ст.⁸.

Протягом 1979—1988 рр. археологічні дослідження в районі Гарду прово-

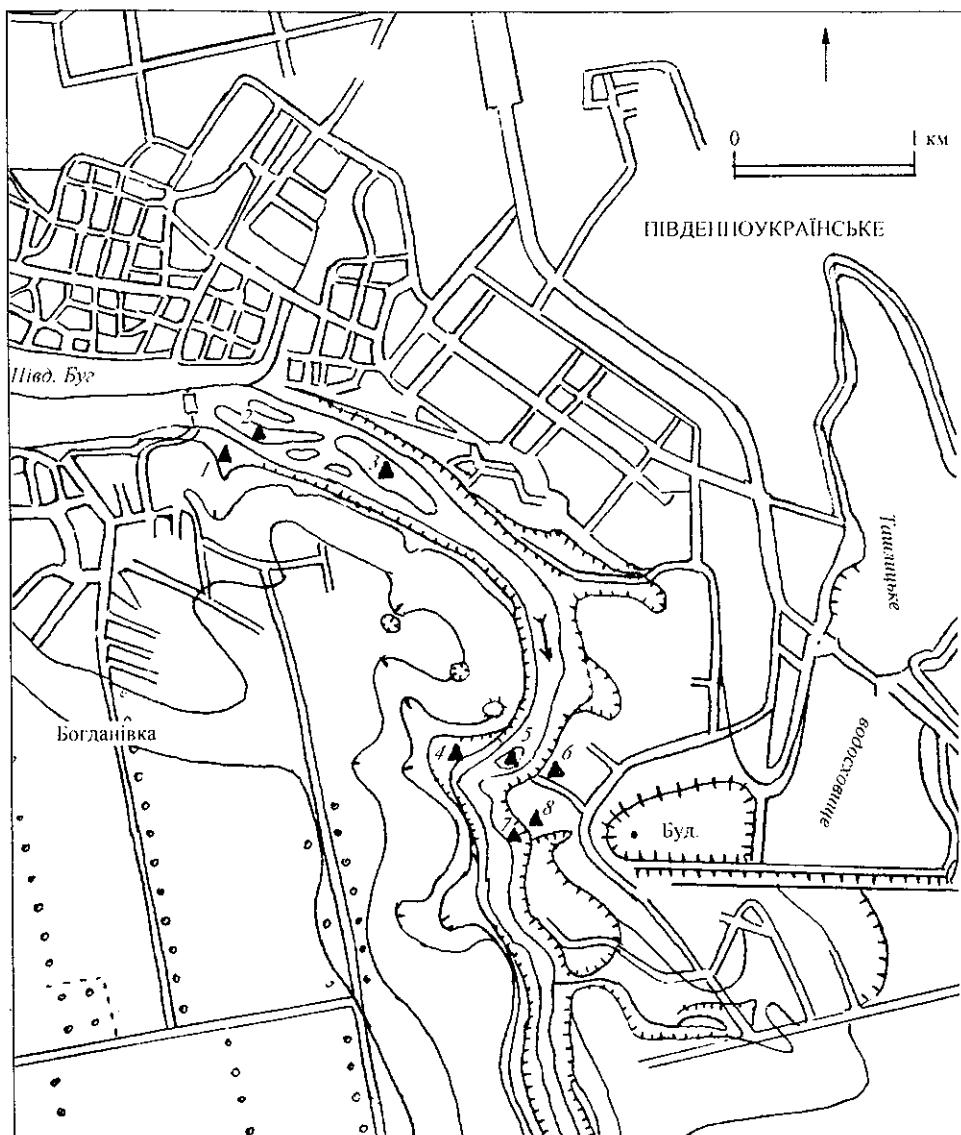

Рис. 2. Карта розташування пам'яток: 1 — Богданівка; 2 — Малий острів; 3 — Великий острів; 4 — Сокурова (Гардова) балка; 5 — Клепаній (Гардовий) острів; 6 — Клепана балка; 7 — Паланкова балка; 8 — Базар

дила Миколаївська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О. Шапошникової та за участю автора цієї статті. У результаті цих робіт було відкрито нові пам'ятки доби Запорозької Січі й добуто матеріали, що значною мірою розширяють історичні відомості про Запорозький Гард (рис. 2).

Острів Клепаній (Гардовий). Це скелястий останець, що неглибокою проміною, яка під час повеней служила протокою, поділяється на дві половини. По обидва боки від неї розташована низинна частина острова, замуlena алювіальними відкладами піску і поросла травою, чагарником та деревами. За переказами місцевих жителів, тут росли столітні дуби, які були вирубані в 1920—1930-х роках. Далі на південь і північ розташовані скелясті частини острова. Проміжки між гранітними брилами також заповнені відкладами алювіального піску, які утворюють тут невеликі задерновані площасти.

Проведені в 1985—1986 рр. автором і М. Будником розвідки виявили в різних частинах острова матеріали, що свідчать про заселення і господарську діяльність на острові в часи Запорозької Січі. У шурфах, закладених у південній

Рис. 3. Ямки для шкворнів на місці Старого, або Козацького, гарду (1) та матеріали з розкопок на Клепаному (Гардовому) острові (2—6)

частині острова, на глибині 0,6—0,7 м було виявлено культурний шар XVII—XVIII ст. Матеріали (уламки гончарної кераміки, велика кількість риб'ячих кісток і луски) залягали в шарі гумусованого супіску й перекривалися нашаруваннями річкового піску. Згідно з планом 1742 р., у цій частині острова знаходилися житла козаків, тоді як церква розміщалася по інший бік промоїни у північній частині острова (рис. 1, 1, 2). Тут в одному з шурфів на захищенному від повені узвишші було виявлено залишки якоїсь споруди. Шари горілого дерева завтовшки 0,1—0,2 м, а під ним — обпаленої обмазки стін були перекриті нашаруваннями гумусованого супіску коричневого кольору. У цьому ж місці залягали уламки гончарної кераміки, скла, багато кісток риб і тварин. Обмазка двох видів: безформні шматки обпаленої глини та міцні плитки завтовшки 2—3 см. Серед матеріалів знайдено також залізну підкову (рис. 3, 2) і крем'яний відщеп — деталь кресала.

Залишки ще однієї споруди було виявлено у північній частині острова на одному з найвищих каменів, приблизно на тому місці, де на плані де Боскета позначено церкву. Це місце є досить великою площею завдовжки 12 та завширшки 5—8 м, складеною з відкладів річкового піску й обмеженою з трьох боків (заходу, півночі та сходу) гранітними брилами й таким чином захищеною від повені; з півдня вона уривається (рис. 4). Сама площа дещо похила зі сходу на захід. Її поверхня задернована й заросла чагарником (терен, глід, шипшина). Південний край площа розмитий, що й не дивно, оскільки камінь, на якому вона розташована, межує з низинною частиною острова, замуленою товстим шаром аллювіального піску.

У 1987 р. тут було проведено розкопки (площа розкопу 84 м²), що дало змогу виявити характер розташованої на площині споруди. Це прямокутна в плані будівля, орієнтована за сторонами світу (рис. 4, а). Південна її частина розмита повністю й не збереглася. Довжина цілої північної стіни — 7,5 м, розміри частково зруйнованих східної та західної стін — відповідно 6,0 та 3,5 м. Численні

Рис. 4. Розкоп на Клепаному (Гардловому) острові. План (а) та розріз по лінії А—Б (б)
будинку туручного типу. 1 — дерновий
шар; 2 — білий річковий пісок; 3 — сірий
річковий пісок; 4 — сірий гумусований
суспіжок; 5 — шматочки глиняної обмазки
стін; 6 — уламки кахлів; 7 — камінь; 8 —
гранітна порода (скеля); 9 — урвищний край
увищіння

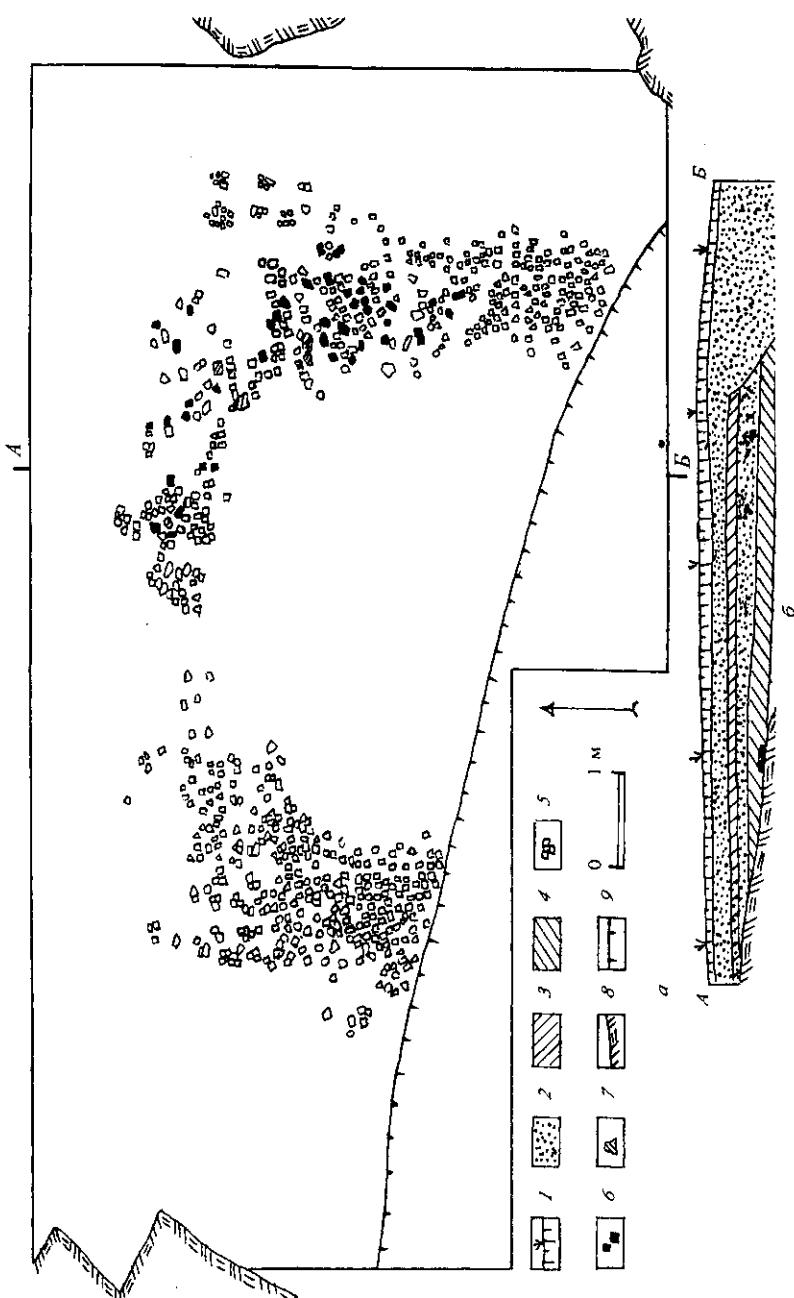

Рис. 5. Залізні стріли та голка з розкопок на Клепаному (Гардовому) острові (1) та в Сокуровій (Гардовій) балці (2, 3).

фрагменти обмазки стін і каміння залягали в шарі сірого гумусованого супіску на глибині 0,6—0,7 м і були перекриті нашаруваннями білого та сірого піску (рис. 4, б).

Шматки обмазки стін утворювали завали по периметру будівлі. Ширина цих завалів близько 1 м, товщина — до 0,15 м. Обмазку двох типів виготовлено з глини з домішкою піску: 1) міцні плиткоподібні шматки, як правило, сірого кольору. З одного боку на обмазці простежено паралельні відбитки очерету, прутів діаметром до 2 см і широких плах. З іншого боку поверхня вирівняна, загладжена; зберігаються сліди побілки. Розмір (9—11) × (4—8) см, товщина 1—2,5 см; 2) плиткові шматки обмазки завтовшки 0,5—1,0 см, виготовлені з домішками піску. Маса пориста, поверхня коричневого кольору. На одному з боків — сліди вапна. Відбитків очерету тощо немає.

Серед шматків обмазки східної стінки будівлі, переважно з внутрішнього боку і особливо в північно-східному кутку, траплялося багато уламків кахлів, що датуються кінцем XVII—XVIII ст. Наявність кахляної печі свідчить про стаціонарний характер цієї споруди. Кахлі стінні прямоугльної форми з невисокими прямыми бортами по краях та стилізованим рослинним орнаментом (рис. 3, 4—6). Трапляються й карнізні кахлі. Оскільки матеріал дуже фрагментарний, то повного репортажа малюнка та розмірів кахлів встановити не вдалося. Висота румпі 6—8 см. Знайдено також уламки гончарної кераміки від кількох горщиців, що датуються XVII—XVIII ст., та гутного скла, уламок точильного бруска, вістря стріли та підківки від чобіт (рис. 3, 3; 5, 1). Цей перелік знахідок з розкопу завершується невеликою колекцією кісток риб і тварин. У цілому будівля може бути датована кінцем XVII — серединою чи третьою четвертю XVIII ст. Нижню дату визначено на основі датування кахлів. Верхньою датою могло бути розорення Гарду після знищення в 1775 р. Запорозької Січі.

На основі описаних решток стін будівлі можна реконструювати її як каркасну зі стінами, які заповнювали лозою, очеретом та обмазували з обох боків глиною. Такий спосіб конструкції стін застосовували для спорудження куренів Кам'янської та Олешківської Січей⁹, а також хат у козацьких зимівниках¹⁰. Взагалі подібні будівлі, що були характерними для лісостепової зони України, у XVIII ст. поширилися й у степу¹¹. Їх називали турлучними. Між стовпами (шулами), що утворювали каркас, вертикально набивали кілки, які заплітали лозою чи перевеслами соломи, обмазували з обох боків глиною та білили. Були й інші варіанти: до шул кріпили горизонтальні жердини, до яких з обох боків прикріпляли вертикально поставлені снопики очерету; або шар очерету затискували горизонтальними жердинами. Останні могли переплітати лозою¹².

Принциповим питанням є призначення будівлі. За підрахунками Д. Яворницького, на території Війська Запорозького було 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити та одна молитовна ікона¹³. Із загальної кількості 5 церков були похідними. Їх виготовляли з грубого полотна і церати, і вони нагадували намети. Їх запорожці возили з собою в походи і встановлювали поблизу сторожових постів, рибних промислів чи інших місць, де ставали табором більш-менш численні загони ко-заків, і навіть у зимівниках¹⁴. Проте головним атрибутом похідної церкви були предмети церковного культу — антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні кни-ги тощо, і, власне, саме вони підпадали під поняття «похідна церква»¹⁵. Похідні церкви могли встановлювати і в стаціонарних приміщеннях, як це було, напри-

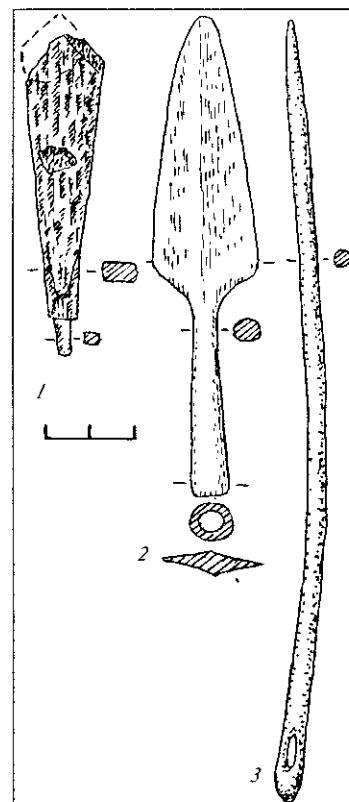

Рис. 6. Місце, де був розташований Старий, або Козацький, гард (вигляд з лівого берега)

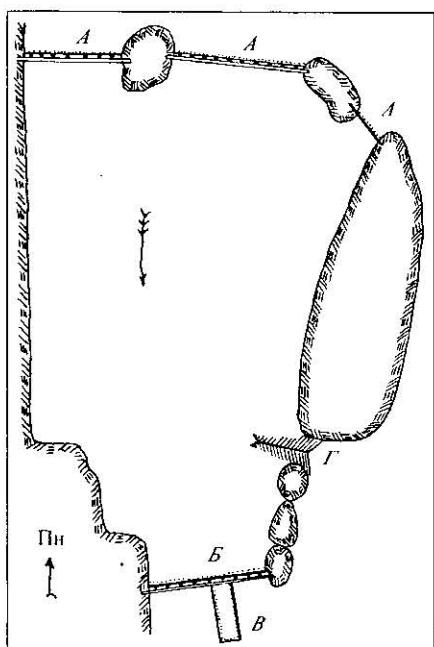

Рис. 7. Схематичний план гарду Кучмія—Нестеренка: А — верхні ліски; Б — нижні ліски; В — совп; Г — устенок

ловлі риби. Він влаштований з двох перегородок у вигляді драбин, покладених боком одна проти одної у воді між камінням і напіввідкритих, щоб у них без перешкод могла проходити риба, що пливе проти течії. Цей гард влаштований

клад, у Кальміуській церкві, збудованій з каменю й укритій очеретом¹⁶. Отже, досліджену на Клепаному острові будівлю цілком могли використовувати для влаштування в ній похідної церкви. На користь цієї версії свідчать такі дані: 1) розташування цієї споруди відповідає плану 1742 р., описам істориків та переказам місцевих жителів. Зазначимо, що на плані де Боскета жила козаків позначені у південній частині острова; 2) орієнтація за сторонами світу, довгою віссю по лінії захід—схід; 3) відносно невелика кількість побутових решток, чому не суперечить і розташована у північно-західному кутку будівлі кахляна піч.

Після знищенння Січі у 1775 р. іконостас та антимінс з цієї церкви було перенесено в слободу Орлик (Єкатерининський шанець, Ольвіопіль, нині Первомайськ) у відбудовану в 1774 р. Варваринську церкву¹⁷.

Паралельно з цими роботами ми вели пошуки з метою дослідження залишків самих риболовецьких споруд — Старого, або Козацького, гарду. За наявним описом, це «... гребля, або «китець», для ловлі риби; його влаштовували між лівим берегом Бугу і Гардовим островом: коли наставала весна, запорожці загачували ріку від берега великим, а від острова малим камінням, потім робили два тини («плетні»), занурювали їх боком у воду і ставили один навпроти іншого, трохи розчинивши їх для більш-менш вільного проходу риби, що пливла вгору за течією, й таким чином ловили тут найкращу рибу — веризуба та рибця. Улов риби тут був страшно великий: за кілька годин навантажували п'ять-шість і навіть більше возів, та й то лише великої, не рапчути малої, риби»¹⁸. Справді, на плані 1742 р. гард позначений двома пунктирними лініями, що сполучають остров та лівий берег Південного Бугу. Забігаючи наперед, зазначимо, що це підтверджується й нашими дослідженнями, як і те, що протоку між островом і правим берегом річки перегороджували лише частково. Д. Яворницький також подає опис гарду, мабуть, того, який у 1880-х роках був розташований на місці Старого гарду. Цей гард «... являє собою не більше, не менше, як загороду, або «китець», для

на місці порога, де річка звужується з обох боків камінням і має невелику течію поблизу правого берега Бугу»¹⁹. У результаті проведених нами досліджень вдалося простежити новітню історію цього гарду та відтворити його конструкцію²⁰.

Основою для нашої реконструкції гарду стали розповіді старожилів с. Богданівки: Луки Корнієнка (народився близько 1902 р.), Михайла Надточія (р. н. 1912), Юхима Нестеренка (р. н. 1924), дочки Юхима Кучмія Євдокії Назаренко (р. н. 1899), та сліди самого гарду на місці його розташування. Найважливіші дані було отримано від Ю. Нестеренка. За цими даними, у пореформені часи гард належав місцевому поміщику, який здавав його в оренду селянам-рибалкам. Спадковим орендатором гарду була родина Кучміїв з Богданівки — батько Юхим Кучмій (1861—1936) та чотири сини: Ісаак, Захарко, Грицько та Данило. Найбільше допомагав батькові та успадкував від нього рибальське ремесло найстарший син Ісаак (1895—1947).

Коли розпочав займатися рибним промислом Ю. Кучмій, точно не встановлено. Маємо свідчення наших респондентів про те, що «забивати»²¹ гард він почав замолоду, отже, десь із початку чи середини 1880-х років, до того ж Ю. Кучмій був єдиним, хто забивав і орендував гард. Крім нього цього більше ніхто не робив. Можливо, саме гард Ю. Кучмія описує Д. Яворницький у цитованій вище праці. Ця оренда тривала приблизно до 1930 р., до побудови нижче по Бугу греблі водосховища Олександрівської ГЕС, причому з 1923 р. Кучмій орендували гард у місцевого радгоспу. Востаннє гард забивали у 1945 р. Ісаак Кучмій та Юхим Нестеренко, який пристав до нього в компанію.

Основним заняттям Ю. Кучмія було ковальське ремесло — мав кузню і «жив з рук», землі в нього не було і господарством він не займався. Навіть коли після революції 1917 р. він отримав наділ землі, то здавав його в оренду за половину врожаю. Крім того, займався полюванням, мав швейну машинку, а в 1922 р. зробив молотарку й наймався з синами «по людях» і в колективі молотити хліб.

Нижче подаємо конструкцію гарду, який забивав, продовжуючи традицію батька, І. Кучмія разом з Ю. Нестеренком. Цей гард було розташовано на місці порога біля правого берега, де течія помірна, якраз навпроти північного кінця Клепаного острова (рис. 6, 7), тобто там, де на плані 1742 р. позначено Старий гард.

Основними несучими деталями гарду є «сволоки» (рис. 8, А) — дерев'яні колоди діаметром 0,2—0,25 м, які встановлювали над водою на висоті близько 0,2 м упоперек течії і кінцями прив'язували до залізних «шкворнів». Для кріплення останніх у гранітному річищі та спеціально встановлених каменях видовбували ямки глибиною 0,1—0,15 м (рис. 3, І). Таких ямок у гарді Кучмія—Нестеренка виявлено близько 10. Вони різні за конфігурацією (трикутні, трапецієподібні, округлі і тощо) з розміром сторін від 2 до 3,5 см. До сволоків з боку течії на відстані близько 0,5 м один від одного ставили на дно «паколи» (рис. 8, В) — загострені дерев'яні кілки діаметром до 0,1 м, верхні кінці яких виступали над водою на 0,6—0,7 м. Загостреними кінцями їх закріпляли на дні, для чого використовували тріщини чи інші нерівності дна, а верхніми частинами їх прив'язували до сволоків. Далі «кидали пов'язини» (рис. 8, Г) — дві жердини, одну з яких кріпили нижче (у воді), іншу — вище сволока (над водою). Для кріплення всіх вузлів використовували розпарені дубові гілки (парили до 0,5 год). З боку течії до пов'язин ставили «ліски» (рис. 8, Г). І. Кучмій та Ю. Нестеренко виготовляли ліски з прутів жовтої акації чи верболозу (1,5—2,0 см), які переплітали дротом у 4—5 рядів, дотримуючись відстані між прутами «на палець» (блізько 2 см). Верхня ліска (рис. 7, А) була рідкою, її прив'язували до пов'язин. Нижню ліску (рис. 7, Б) плели густо, до пов'язин не прикріпляли, вона трималася внаслідок напору води і слугувала також для регулювання рівня води в гарді. У місцях з невеликим струменем води ставили «козлики». Це жердини, до передніх кінців яких прив'язували по дві «лапи» і вже до них кріпили ліски; задній, як правило, зігнутий кінець жердин закріпляли в розщілинах між камінням, ямках чи виступах. Довжина козликів довільна, висота — до 0,7 м, висота лісок тут — 0,5 м. Таким місцем у гарді Кучмія—Нестеренка був великий камінь, розташований уздовж берега і через який вода перетікала в середній частині.

Риба в гард могла потрапити лише через «устенок» (рис. 7, Г), який своєю формою дещо нагадує курінь. Для виготовлення устенка брали довгу, до 3 м,

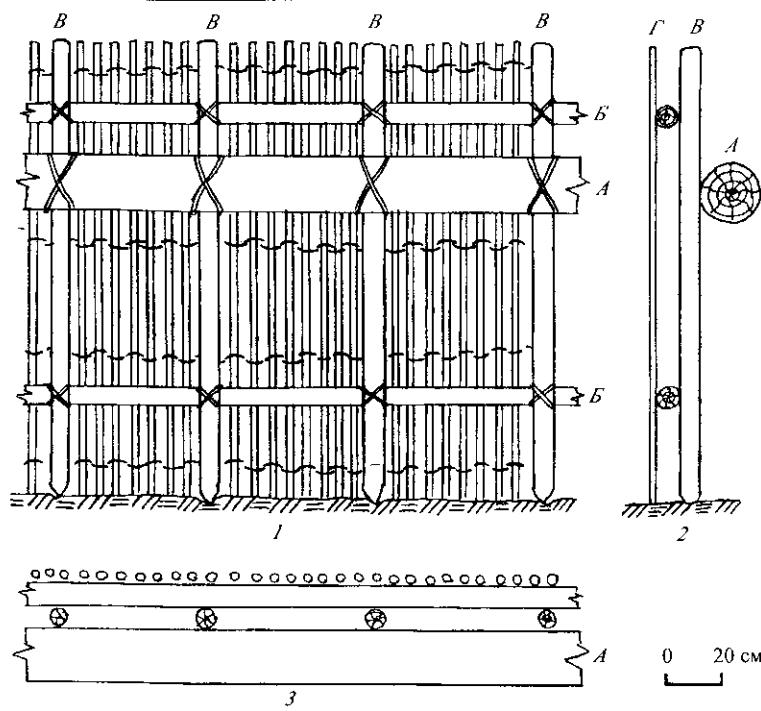

Рис. 8. Конструкція лісок: 1 — вигляд спереду; 2 — вигляд збоку; 3 — вигляд зверху; А — сволок; Б — пов'язини; В — паколи; Г — ліска

жердину з роздвоєним кінцем — «лапою», довжина якої 0,6 м, а ширина 0,3 м. Передній кінець жердини кріпився на високих скрещених стояках заввишки до 2 м. До обох боків устенка прикріплювали ріденські ліски. Задню вузьку частину устенка повністю занурювали у воду, причому лапа мала стояти всередині гарду в струмені води. До нижньої лісکи зовні кріпили «совп» (рис. 7, В) — виплетений з лози довгий прямокутний жолоб із дном, який ставили на козлики і занурювали у воду на 0,1—0,15 м. По розміру совп у лісці був зроблений отвір, який закривався «заслонкою». При відкритій заслонці у совп заходила риба, яку можна було вибирати навіть руками.

Великі отвори і щілини між ліскою й дном, ліскою й камінням затуляли пучками трави — «пучкували», при цьому використовували осоку та дерезу, а для регулювання рівня води в гарді — полову. Наприклад, якщо треба було підняти рівень води, проміжки між прутами в нижній лісці забивали полововою.

Рибу в гарді вибирави зверху сачками. Для цього між камінням перекидали містки, зроблені з довгих жердин на зразок драбини.

Установлювали гард напротив весні, коли починала спадати повінь, ще в холодній воді. Як тільки над водою з'являвся вершечок певного каменя (Палляниці), зараз же починали забивати гард. Він стояв протягом літа до осені, але рибуловили лише впродовж весняного (березень-квітень-травень) та осіннього (з половиною серпня і до зими) нересту риби. Після цього дерев'яні споруди розбирали і зберігали там же, в урочищі, до наступної весни. Ліски, совп та устенок виплітали навесні кожного року.

Ліски плели на березі у вигляді мат завдовжки 2,2—3,0 м. Для перев'язування лози Ю. Нестеренко та І. Кучмій використовували дріт і мотузки. Сволоки для гарду в 1945 р. виготовляли з сосни та ялини. Раніше для цього використовували, за словами Ю. Нестеренка, дуб, а на паколи брали що завгодно, але найкраще слугували «ясенчуки». У часи Запорозької Січі ліс для побудови гарду завозили з території тодішньої Польщі, з Бершадської губернії²².

Жили гардівничі внизу біля гарду, у курені з очеретяним навісом та встеленою рогозою долівкою.

До перекриття Південного Бугу греблею Олександрівської ГЕС у гарді ловилися такі види риб: скумбрія, осетер, веризуб, рибець, ляць, марена (вусатень), головень, білизна, підуст, короп, сом, щука. Про продуктивність гарду Кучмій свідчить той факт, що лише веризуба «брали» на добу понад 1 тис. штук, кожна рибина масою 4—4,5 кг. Улов гардівничих 1945 р. був значно меншим, оскільки на той час уже діяла Олександрівська ГЕС, гребля якої стала нездоланою перешкодою на шляху прохідних і напівпрохідних видів риб, зокрема осетра та скумбрії.

Кучмій, орендуючи гард, рибу частково переробляли на місці — в'ялили, солили та коптили, для чого в Сокуріві балці було споруджено «коптильню». Решту риби продавали свіжою. У Гард приїжджали купці (чумаки), завантажували рибою вози й везли на продаж у с. Костянтинівку (нині Арбузинського р-ну) та м. Первомайськ.

Забиваючи в 1945 р. гард для радгоспу, І. Кучмій та Ю. Нестеренко рибою практично не розпоряджалися, і щоб мати якийсь прожиток в умовах післявоєнного голоду, вони йшли на всілякі хитроці, аби приховати справжній улов, з якого могли щось продати в тій же Костянтинівці чи вимінити на інші продукти.

Описаний вище гард, що експлуатувався наприкінці XIX ст., у першій третині ХХ ст. та в 1945 р. можна розглядати лише як частину Старого (Козацького) гарду, однак способи його будівництва та використання, а також термінологія залишалися традиційними.

У цілому на місці розташування Старого гарду, тобто між островом й обома берегами Південного Бугу, нами було виявлено понад 70 ямок, видовбаних у каменях та гранітному ложі. Між собою вони відрізняються формою, розмірами та глибиною й часто розташовуються групами, що свідчить про їхнє різночасове походження. За цими ямками та на основі поданої нами реконструкції гарду І. Кучмія та Ю. Нестеренка можна було б відтворити повну систему побудови гарду, що існував тут у часи Запорозької Січі, однак це потребує подальших досліджень. Тим не менш уже нині з певністю можна наголосити, що подібні до описаного гарди забивали між островом та правим берегом ще в двох місцях: на одному з великих каменів посеред річки та при самому острові. Другу частину річки між островом і лівим берегом, де течія була помірнішою, перегороджували повністю.

Крім гарду на Південному Бузі детально описано гард у Добруджі на Дунаї. Його конструкцію за власними матеріалами 1880—1882 рр. подає Хв. Вовк. Цей гард, споруджений в умовах дунайських плавнів і боліт, конструктивно відрізняється від бузького. Проте для обох спільними є використання дерев'яних загородок із паль та лісок, термінологія й те, що їх забивали винятково нащадки запорожців²³.

Тим часом проведені нами пошуки слідів Нового (Архірейського) гарду не дали бажаного результату. Нічого про цей гард не знають і старожили с. Богданівки. На його місці по обидва боки річки наприкінці XIX чи на початку ХХ ст. було збудовано водяні млини, і цілком можливо, сліди гарду були знищені під час будівництва чи експлуатації млинів. Не виключено також, що конструкція Нового гарду відрізнялася від конструкції гарду Старого. Як свідчить Л. Корнієнко, для підйому рівня води, а також для переходу від одного і від другого млина річку запруджували дрібним камінням, але посередині залишали невеликий прохід близько 1 м завширшки. У цьому проході ставили тирю — рибальське знаряддя, яке було виготовлено з лози і мало в плані підтрикутну форму.

Звичайно, крім гарду в однайменному урочищі такі риболовецькі споруди забивали і в інших зручних місцях порожистої частини Південного Бугу. Крім однозначного твердження про це А. Скальковського, є й інші дані. Зокрема, видовбані в каменях ямки, аналогічні ямкам Старого гарду, були простежені нами в 1987 р. проти с. Костянтинівки між Малим островом і лівим костянтинівським берегом. Проте простежити їхню систему тоді не вдалося. Ще 2 місця, де збереглися такі самі сліди гардів, виявлено нами у 2002 р. на порогах в урочищі Червоні Ворота біля сіл Мигія та Грушівка Первомайського р-ну Миколаївської обл.

Паланкова балка (Паланка). Це розложиста долина завширшки 250—350 м. Судячи з плану 1742 р., у балці розташувався військовий табір козаків.

На час відвідин урочища Д. Яворницьким ще зберігався запорізький цвинтар та простежувалися місця знаходження куренів та ям, розташованих на схилах балки²³. Бозька експедиція, що провела в балці археологічні дослідження, виявила на її північному схилі 7 фігурних обкладок з уламків граніту у формі хреста або чотирикутника. На місці однієї з них було закладено розкоп (розкопки Г. Крисіна). Викладена на поверхні кам'яна хрещата фігура завдовжки 5,4 і завширшки 2,5 м була орієнтована з півдня на північ. Під хрестом на глибині 0,82 м було виявлено кістяк чоловіка середнього віку, що лежав випростано на спині зі скрещеними на грудях руками, орієнтований головою на захід. У могилі було виявлено шматок парчевої тканини, мідний хрест з вушком та рештки напізватлої труни, збитої дерев'яними дубовими кілочками з соснових дощок завтовшки 4 см. За матеріальними рештками автори звіту зараховують це поховання до запорізьких²⁴. На теперішній час балка у верхній та середній частинах повністю зруйнована гранітним кар'єром та засипана щебенем зі штоленами акумулюючої ГЕС, що тут будеться. У 1985 р. у нижній, західній, частині балки, яку тоді ще не засипали, автором було закладено кілька шурфів, в яких виявлено культурний шар XVII—XVIII ст. Уламки гончарної кераміки, вугілля та кісток тварин залягали в шарі чорнозему на глибині 0,35—0,45 м від поверхні.

Базар. На схід від Паланкової балки є місце, яке пастухи й досі називають Базаром. Топографічно це трохи похилий край плато високого лівого берега, який примикає до балки. Культурний шар тут не виявлено, але на поверхні зібрано невелику кількість уламків гончарного посуду, що датується XVIII—XIX ст., та рибальську ость. Як видається, цей топонім міг виникнути лише в часи Запорізької Січі. Найближче село Костянтинівка, що виникло наприкінці XVIII ст., знаходиться за кілька кілометрів від урочища. Щоправда, у першій половині ХХ ст. у Паланковій балці існував невеличкий хутір Скроцького, однак пов'язувати з ним виникнення топоніму Базар нелогічно. Тим часом у Запорізькому Гарді існував ринок, призначений винятково для торгівлі рибою²⁵.

Клепана балка. Це невелика балочка, що знаходиться на лівому березі Південного Бугу навпроти Клепаного острова. На плані 1742 р. вона позначена як «место, на котором осенью жительство оных козаки имеют»²⁶. На схилах Клепаної балки Миколаївською експедицією було зібрано невелику кількість кераміки XVIII ст.

Сокурова балка. Так називають одну з двох байрачних балок зі струмками, що обмежують клинуватий схил і розташовані з правого берега Південного Бугу навпроти Клепаного острова, утворюючи ніби ворота до Гарду. У звіті Бозької експедиції ця балка має назву Осокорова, а також Гардова. На підступах до балки з заходу Бозька експедиція виявила рештки правильно спланованої осади XVIII—XIX ст., а в самій балці — залишки рибальського житла²⁷. Тут же було виявлено уламки залізних виробів та кераміку XVII—XIX ст., що залягали у верхній частині чорнозему, а на схилі до Гарду — культурні рештки XVIII—XIX ст.²⁸. Культурний шар того самого часу, що залягав у верхній частині чорнозему, простежено автором у 1985 р. й у нижній частині гардового клина. Серед добутих у шурфах численних уламків кераміки та скла виявлено, зокрема, довгу залізну голку (рис. 5, 3), яку, певно, використовували рибалки під час нализування риби для її в'ялення, та дуже рідкісний втулчастий наконечник стріли (рис. 5, 2). За розробками А. Медведєва, подібні наконечники стріл побутували на Русі протягом VIII—XIV століть, але застосовували їх рідко, переважно на кордоні з західними сусідами²⁹. Натомість їх широко використовували угро-фінські народи³⁰. Татаро-монгольські наконечники стріл були черешковими³². Чи використовували втулчасті наконечники стріл в Україні пізніше, наразі невідомо, оскільки досі не існує розробок щодо ручної металевої зброї з території пізньосередньовічної України. Проте достеменно відомо, що в той час черешковий тип наконечника домінував. Водночас втулчасті наконечники стріл на території Білорусі застосовували і протягом XV—XVIII ст.³³, отже, використання їх в той час і в Україні, у тому числі в Запорожжі, є цілком імовірним.

Великий острів. Це скелястий останець з трьома терасоподібними уступами, що знаходиться на місці одного з найбільших порогів між селами Костянти-

нівка та Богданівка. У звіті Бозької експедиції цей острів названо Кривим. Під урвищами острова з північного боку експедиція виявила 7 печер, в одній з яких було проведено розкопки. У шарі ґрунту завтовшки 0,35—0,55 м було виявлено сліди вогнищ, кістки тварин і риб, риб'ячу луску, а також залізний ніж, риболовний гачок та інший рибальський інвентар, не ранніший за XVII—XIX ст. Крім того, посеред острова експедиція дослідила фундамент споруди, викладений з добре обтесаних плит, який за залишками та на основі плану будівлі автори звіту датують XIX ст.³⁴.

Розвідковими роботами 1980 р. Миколаївська експедиція підтвердила наявність на острові пізньосередньовічних матеріалів, що залягають у шарі чорнозему, і, крім того, у нижній частині острова виявила залишки землянок (?) з пісками. Наявність на острові запорозьких старожитностей було підтверджено і в 1986 р. під час дослідження тут Миколаївською експедицією поселення доби неоліту — енеоліту. Виявлені Бозькою експедицією залишки фундаментів — це, за переказами старожилів с. Богданівки, залишки від пісарні, яку в XIX ст. тримав на острові місцевий поміщик.

У 2001 р. архітектурно-археологічні дослідження на Великому острові провела експедиція державної інспекції з охорони пам'яток історії та культури у Миколаївській обл. під керівництвом Ю. Гребенікова, яка також виявила тут матеріали козацької доби. Разом з тим викликають здивування і занепокоєння спроби Ю. Гребенікова подати залишки фундаменту XIX ст. як залишки відомої Гардової похідної церкви XVIII ст., а Великий острів — як острів Гардовий³⁵.

Малий острів. Він лежить трохи вище від Великого острова й відділений від нього кількома протоками. У відслоненні берега в південно-східній частині острова Миколаївська експедиція 1980 р. простежила культурний шар часів пізнього середньовіччя (скло, кераміку та залишки двох печей), що залягав на глибині 0,2—0,4 м від поверхні.

Богданівка. На північному схилі балки, розташованої на південній околиці с. Богданівки Доманівського р-ну, розвідковими роботами Миколаївської експедиції у 1980 р. на площі понад 2 га було виявлено пізньосередньовічний культурний шар потужністю до 0,5 м, що містить залишки будівель, зольники, багато кераміки та кісток тварин. Не виключено, що це залишки козацького поселення Гардового — саме таку назву мало с. Богданівка до 1801 р.

Урочище Гард, Гардовий острів, Паланкова балка, інші урочища є чи не останніми історичними ландшафтами, пов'язаними з історією Запорозької Січі. Під час будівництва гідросторуд Ташлицької ГАЕС у 1980 рр. були повністю зруйновані запорізький цвинтар і табір у Паланковій балці, наполовину засипано Клепаний (Гардовий) острів. У разі продовження будівництва Ташлицької ГАЕС та заповнення Олександрівського водосховища до проектної відмітки більшість із описаних пам'яток будуть затоплені. Іншим пам'яткам, розташованим у привододільній зоні на краю високого берега Південного Бугу, руйнування загрожує внаслідок зростання антропогенного навантаження. Крім описаних вище в урочищі Гард та його околицях знаходяться багатошарові археологічні пам'ятки, що разом із старожитностями козацької доби репрезентують усі археологічні епохи від мезоліту до пізнього середньовіччя. Дослідити їх і зберегти для нашадків — завдання й обов'язок сучасних наукових і пам'яткохоронних інституцій.

¹ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Ч. 1. — С. 41.

² Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1868. — Т. VII. — С. 182.

³ Скальковский А.А. Указ. соч. — С. 40.

⁴ Там же. — С. 40, 41.

⁵ Эварницкий Д.И. Запорожье в останках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 2.; Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890; Яворницкий Д.И. История запорожских козаков. — К., 1990. — Т. I.

- ⁶ Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. — Одесса, 1860. — Т. IV. — С. 467—469. — Табл. XI.
- ⁷ Яворницкий Д.І. Исторія ... — С. 56, 279, 403—404, 430; Эварницкий Д.И. Вольности ... — С. 133, 230—232, 240; Эварницкий Д.И. Запорожье ... — С. 151.
- ⁸ Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богоєсу 1930—1932 рр. — К., 1933.
- ⁹ Козловський А. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 15—25; Титова О., Бойко В. Дослідження курсня на Олешківській Січі // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 4. — С. 5—9.
- ¹⁰ Записки Одесского общества ... — С. 182.
- ¹¹ Українці: Историко-этнографическая монография: В 2 т. — К., 1960. — С. 315—316; Этнография восточных славян. — М., 1987. — С. 226.
- ¹² Українці: Историко-этнографическая монография ... — С. 315.
- ¹³ Яворницкий Д.І. Исторія ... — С. 272.
- ¹⁴ Яворницкий Д.І. Исторія ... — С. 267, 278; Ананович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 213.
- ¹⁵ Кузьмук О. Межигірський монастир і Нова Січ (1734—1775 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2001. — Вип. 10. — С. 145.
- ¹⁶ Яругецький Л. Запорозька церква в м. Кальміус // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 92—95.
- ¹⁷ Яворницкий Д.І. Исторія ... — С. 278—280.
- ¹⁸ Записки Одесского общества ... — С. 180, прим. 54.
- ¹⁹ Эварницкий Д.И. Запорожье ... — С. 151.
- ²⁰ Ці матеріали частково опубліковані, див.: Товкальо М., Будник М. Гард на Бузі. До історії традиційного рибальського промислу // Народознавство. Наук.-метод. матеріали: Зб. II у 5 частинах. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — Ч. 1, 2. — С. 74—79; Товкальо М., Будник М. Запорізький Гард // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 82—84.
- ²¹ Узяті в лапки терміни та назви деталей гарду — з термінології Ю. Нестеренка.
- ²² Скальковский А. История ... — С. 40.
- ²³ Вовк Хв. Українське рибальство у Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 33—52.
- ²⁴ Эварницкий Д.И. Запорожье ... — С. 154.
- ²⁵ Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження ... — С. 39—40.
- ²⁶ Скальковский А. История новой Сечи ... — С. 179; Яворницкий Д.І. Исторія ... — С. 425.
- ²⁷ Шмит А. Несколько новых документов ... — С. 467—469. — Табл. XI.
- ²⁸ Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження ... — С. 28.
- ²⁹ Там само. — С. 58.
- ³⁰ Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII—XIV вв. — САИ. — М., 1966.
- ³¹ Там же.
- ³² Медведев А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе // СА. — 1966. — № 2. — С. 55.
- ³³ Археология Беларуси. Помнікі XIV—XVIII ст. — Мінск, 2001. — Т. 4. — С. 280.
- ³⁴ Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження ... — С. 41.
- ³⁵ Результати досліджень були опубліковані у брошурі ВАТ «Укргідропроект» «Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу добудови Ташлицької ГАЕС» ї оприлюднені у вересні 2001 р. на слуханнях у м. Миколаєві.

Одержано 05.08.2002

М.Т. Товкальо

ДРЕВНОСТИ ЗАПОРОЖСКОГО ГАРДА И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

Публикация посвящена итогам исследований памятников времен Запорожской Сечи в уро-чище Гард и его окрестностях. На основании добытых Богской (1930—1932) и Николаевской (1980-е гг.) экспедициями материалов, с использованием исторических и картографических данных представлена характеристика позднесредневековых памятников Паланкова балка, Клэпана балка, Базар, Клэпаний (Гардовый) остров и других как центров Буго-Гардовской

паланки Войска Запорожского. С привлечением этнографических материалов сделана попытка графической реконструкции и воссоздания новейшей истории собственно гарда — специальных сооружений для рыбной ловли, действовавших на месте самого известного в Запорожье Старого, или Козацкого, гарда в конце XIX — первой половине XX в.

M. Tovkaylo

COSSACK ANTIQUITIES FROM ANCIENT GARD AND ITS NEIGHBOURHOOD

The paper summarizes many-years archaeological investigations of the sites dating to the time of Zaporozhian Sech in Gard and its neighbourhood. Number of Late Mediaeval sites: the Palankova gorge, the Bazar, the Klepany (Gard's) island and others which were the center of Bugogardivs'ka palanka of Cossack troops are described. Ethnographical materials are turned to account by author for graphic reconstruction of Modern and New Modern history of Gard that is special structures for fishing dating from the turn of the 19th to the first half of the 20th century, which were on the place of Staryj or Cossatskyj Gard the most well-known in the historical area of ancient Zaporizhzhia.

До історії стародавнього виробництва

І. Т. Черняков, В. Ф. Єлісєєв

ДОСЛІДИ З ВИГОТОВЛЕННЯ ЛИВАРНИХ ФОРМ І ЛИТВА ВИРОБІВ САБАТИНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За допомогою методів моделювання досліджено розвиток технології кольорової металообробки у племен сабатинівської культури доби пізнього періоду бронзового віку (XIV—XIII ст. до н. е.)

Методи моделювання різних виробничих процесів займають окреме місце в дослідженнях багатьох наукових дисциплін. Широка перспектива та особливе значення цього напряму у вивченні стародавніх виробництв доведені практиками С. А. Семенова, Г. Ф. Коробкової. Експериментальні досліди мають найважливіше значення для вивчення технології та історії знайомства людини з металом, особливо бронзи, розповсюдження та використання якої відіграво велику роль у прогресивному розвитку людства. Відкриття та засвісння бронзового сплаву, як не існуочого у природі матеріалу та першого створеного штучним шляхом людиною металу, створення на його основі широкого діапазону бронзових знарядь праці, зброї, прикрас відкрили колосальні можливості для розвитку господарства, соціальної перебудови первісного суспільства та підготовки до переходу у рабій залізний вік, коли на території України з'являються перші державні об'єднання та писемна історія.

На території Східної Європи протягом довгих років провадяться дослідження хімічного складу стародавніх металевих предметів, за результатами яких установлено, що перше використання виробів з чистої міді заходить у глибину V—IV тис. до н. е., а широке використання мідних виробів припадає на IV—III тис. до н. е.¹. Водночас з'являються і перші штучні мідно-арсенові сплави, найстародавнішими центрами засвоєння та розповсюдження яких були культури Кавказу та України (трипільська²). Дійсною революцією у використанні металевих виробів та знарядь праці з металу особливо стало відкриття у стародавніх цивілізаціях Малої Азії сплавів з міді та олова, які дуже швидко розповсюдилися по всій території Старого Світу. Контактними зонами у Східній Європі, через які передавалась нова технологія бронзоливарної металургії, були два регіони (Кавказ та Північно-Західне Причорномор'я), що були тісно пов'язані господарчими та культурно-історичними ланцюгами зі світом найпередовіших цивілізацій Близького Сходу, Нижнього Подунав'я, Балкан і Середземномор'я.

Поява олов'янистої бронзи у культурах Східної Європи, пов'язана зі зміною середнього періоду бронзового віку пізнім етапом розвитку, що відобразилося у зміні не тільки технології ливарництва, а й типів виробів із литва, особливо яскраво виявляється у зникненні втулчастих сокир та появі кельтів³. Завдяки порівняно низькій температурі плавлення олов'янистої бронзи (700—900 °C) стало можливим доступне та менш трудомістке виготовлення в масовій кількості складних за конфігурацією та ефективніших за дією знарядь праці, зброї, прикрас, різних побутових речей тощо.

Розновсюдження технології виробництва металевих предметів з олов'янистої бронзи на території Східної Європи, як і в інших регіонах, проходило не од-

ночасово, а зайняло значний період протягом другої чверті — середини II тис. до н. е. Археологами обґрунтовано існування на пізньому етапі бронзової доби Східної Європи двох найбільш розвинених великих культурно-історичних спільнот — зрубної⁴ та сабатинівської⁵, на території яких існували і дві найкрупніші основні металургійні провінції — європейська та свразійська⁶. Бронзові вироби цих двох провінцій відрізняються не лише за хімічним складом металу, місцями добування сировини, а й технологією ливія олов'янистої бронзи. Для зрубної спільноти характерно використання ливарних матриць з глини⁷, для сабатинівської — кам'яних ливарних матриць⁸. Поза це в зрубній і сабатинівській культурах для виливання навіть однакових типів виробів (наприклад ножів) використовували ливарні матриці, зроблені тільки з матеріалів, характерних для їх технології ливарництва (глина або камінь). У чому ж причина використання настільки різних матеріалів для виготовлення ливарних матриць, що потребує не тільки окремої технології їх виробництва, а й різних трудових витрат?

Щоб вияснити це питання, авторами статті ще 1965—1974, 1980—1982 рр. були проведені експериментальні роботи з виготовлення ливарних матриць із глини та каменю, ливія в них бронзових виробів, їх подальша обробка для вивчення цілковитого процесу бронзоливарного виробництва, особливостей його технології, трудомісткості, економічності деяких операцій, технології в цілому тощо⁹. Під час експериментів ми намагалися, наскільки це можливо, реконструювати весь процес виготовлення ливарних матриць, вирізання на них негативів, обладнання ливників, виготовлення вкладишів для виливання порожнин, з'єднувальних пристройів для парних ливарних матриць, ливія металу, виймання з ливарних матриць бронзових виробів, їх додаткової обробки. Автори експериментів намагались використати всі ті матеріали для виготовлення ливарних матриць та можливий склад металу, які застосовували стародавні ливарники сабатинівської культури. В основу технологічного експериментального процесу були покладені наші спостереження над ливарними матрицями та готовими металевими виробами¹⁰.

Для сабатинівської культури Північного Причорномор'я характерним є інгую-ло-красномаяцький осередок металообробки¹¹ Європейської провінції з найбільш яскравим складом ливарних форм Красномаяцької майстерні з негативами численних виробів того часу¹². Прототипами для виготовлення ливарних матриць в експериментальних дослідженнях було взято деякі зразки ливарних матриць Красномаяцького скарбу, що зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України. Усі вони були виготовлені з хлорит-тальк-амфіболітових сланців, що походять з криворізьких відслонень у бассейні річок Інгулець та Саксагань¹³. З цих самих порід були зроблені більшість ливарних матриць, які виявлені на території Північного Причорномор'я. Відомий знавець петрографії України В.Ф. Петрунь надав авторам експерименту зразки керна хлорит-тальк-амфіболітових сланців із свердловин, пробурених на Криворіжжі; діаметр керна 10—12 см, довжина — 30—40 см. На жаль, талькових сланців із природних відслонень знайти не вдалося. Тальковий камінь являє собою силікат магнію, його твердість невелика (від 1 до 2,5 за шкалою Маоса), а переплетення в ньому голчатих кристалів амфіболу надає масивності та в'язкості. Крім того, він тугоплавкий, витримує порівняно високі температури — до 1500—1600 °С. М'якість, легкість обробки, масивність, в'язкість, тугоплавкість талькового каменю здобули йому славу з найдавніших часів як найкращого матеріалу для виготовлення невеликих скульптурних виробів, пудри та вогнетривкого посуду¹⁴. Без нього не може обходитись навіть сучасна ливарна промисловість¹⁵.

Уесь технологічний процес виготовлення ливарних матриць із тальку в нашому експерименті виглядав так: 1) добір шматків талькового керна потрібного розміру за раніш відібраними зразками ливарних матриць (товщина, ширина, довжина); 2) розмічення ливарних матриць відповідних форм за розмірами; 3) розпилювання керна на відповідні брусочки та плитки; 4) груба первинна обробка пласких поверхонь; 5) шліфування поверхонь; 6) планування на відповідних поверхнях негативів виробів, ливників і заглиблень для з'єднувальних штифтів; 7) нанесення зображень контурів негативів та одноразове з'єднування негативів на парних матрицях; 8) вирізання негативів виробів, заглиблень для

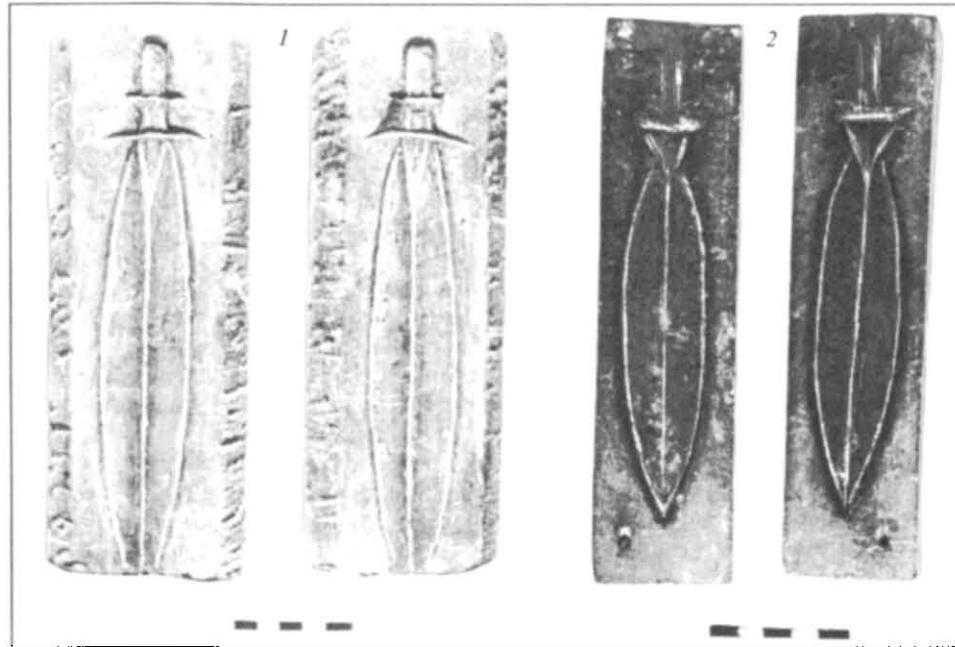

Рис. 1. Дослідні зразки талькових ливарних форм з негативами кинджалів

з'єднувальних штифтів та ливників; 9) шліфування негативів та поверхні парних ливарних матриць для їх з'єднання; 10) виготовлення та припасування вкладишів для виливання предметів з порожнистою втулкою.

Безумовно, експериментальний процес виготовлення ливарних матриць значною мірою мав відмінності в технологічному плані від справжнього технологічного процесу в давнині, оскільки нам довелося створювати лише копії стародавніх ливарних матриць за сучасною логікою їх виготовлення. Проте взагалі, можливо, у цих експериментах повторились і багато загальних моментів, характерних як для стародавніх майстрів, так і для наших експериментів.

Для виготовлення зразків експериментальних ливарних матриць були взяті негативи двох типів кинджалів (рис. 1) та втульчастого наконечника спису (рис. 2, 1). При цьому були узгоджені відповідні розміри ливарних матриць і негативів на відповідних екземплярах із Красномаяцької майстерні ливарника. Експериментальні моделі виготовляли так. Керн талькового сланцю розпиливали посередині на дві однакові за розмірами частини. У другому випадку ми використали інший спосіб з'єднання талькового каменю на дві половинки за допомогою технології «свердлення порожнин в один ряд», коли на певній визначеній лінії на невеликій відстані роблять круглі заглиблення або навіть отвори та камінь розбивають по цій лінії отворів (рис. 1, 1). Залишки від таких висвердлених отворів для розбивання каменю добре помітні на багатьох краях ливарних матриць пізньобронзової доби з Північного Причорномор'я¹⁶. Розпиливання каміння вигідніше з погляду його подальшої обробки, тому що утворюється поверхня, яка потребує значно меншої механічної доробки та шліфування. Залишки розпиливання талькових камінців також помітні на поверхні деяких ливарних матриць сабатинівської культури. Проте зразків пилок значних розмірів з металу, якими можна було б розпиливати талькові брусочки, у пам'ятках сабатинівської культури не знайдено, хоча взагалі уламки пилочок з металу відомі для цієї епохи. Розпиливання талькових брусків за допомогою навіть сучасних ножівок із заліза можливе за умови закріплення каменів у спеціальному дерев'яному верстаку.

Після розпиливання чи з'єднання кам'яних блоків за допомогою технології «свердління порожнин в один ряд» всю поверхню обробляли звичайними залізними ножами і надавали цим блокам форму прямокутних брусків. Для цього ще використовували плоскі долота та молоток. Усі ці типи інструментів, зроб-

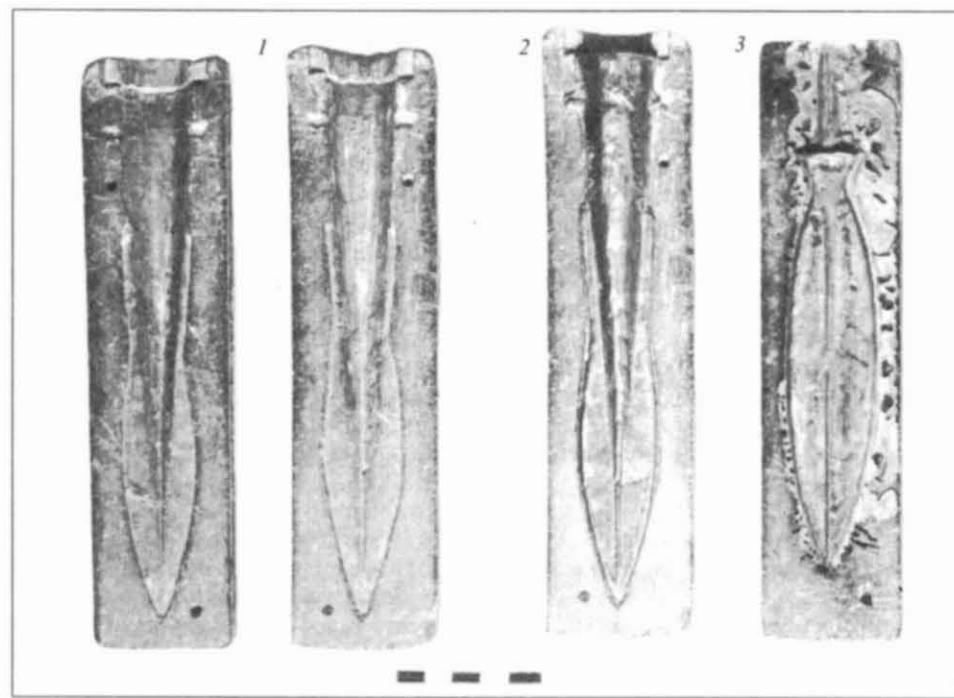

Рис. 2. Дослідні зразки талькових ливарних форм з негативами наконечника спису (1, 2) і кинджала (3). У ливарних формах знаходяться відлиті експериментальним шляхом бронзові вироби (2, 3)

лені із бронзи, відомі серед знахідок і скарбів бронзової доби. Більшість операцій з обробки ливарних матриць потребують умов праці на твердій пласкій поверхні із застосуванням упору для забезпечення нерухомості оброблюваних зразків. Можливо, якісь своєрідні дерев'яні верстаки були на озброєнні й у стародавніх майстрів бронзоливарного виробництва. При деяких навиках обробка двох прямоокутних талькових брусків потребує близько 3—4 год безперервної праці, а якщо врахувати і вибір каменю та його розпилювання, то навіть і 5—6 год праці. Відбивка талькових брусків заряддям для рубання призводить до того, що поверхня виходить досить нерівною, що утруднює її шліфування. Треба мати на увазі, що в тальковому камені є багато вкраплень іншихrudних мінералів, що за своєю твердістю перевищують тальк. Необережний удар по таких вкрапленнях будь-яким інструментом часто призводить до появи глибоких щербин або навіть до розколювання оброблюваних брусків ливарних матриць.

Розпилювання талькових брусків проходить швидше, з найменшим утрудненням, якщо змочити камінь водою. Те саме стосується і процесу шліфування поверхні. Можливо, до такої технології звертались і стародавні майстри. Особливо ретельного шліфування потребують поверхні матриць, на яких вирізані негативи та по яких з'єднуються половинки ливарної матриці, для цільного прилягання останніх одна до одної. Шліфування поверхні половинок ливарних матриць ми робили на пласкій плиті з пісковику, яка була подібна до той, що знайдена у складі Красномаяцького скарбу ливарних матриць¹⁷. Шліфування та припасування матриць одна до одної зайняли досить багато часу і потребували особливої ретельності у праці. Добре вирівняння поверхні слід шліфувати 1—2 год на плиті з пісковику для отримання досконало горизонтальної поверхні. З огляду на те, що ливарні матриці Красномаяцької майстерні мають абсолютно рівні поверхні, можна дійти думки, що на обробку однієї такої матриці потрібно було не менше 6—8 год безперервної праці.

Після підготовки поверхні, припасування однієї половинки матриці до другої за розмірами та з'єднання поверхонь розпочиналася найскладніша операція — нанесення зображень негативів на поверхню підготовлених брусків. Оригінали негативів Красномаяцької майстерні та майстерень ливарників сабатинівської

культури з Північного Причорномор'я вражают точністю зображень, їх симетричністю, плавністю вигнутих ліній, виконаних немовби за допомогою якихось допоміжних інструментів або шаблонів, а не просто від руки, навмисля. У нашому експерименті була використана проста дощечка — шаблон, яка зображувала контур майбутнього виробу (кінджали, наконечник списа). Дерев'яний шаблон вигідний тим, що його завжди дуже легко уточнити і навіть виправити. Шаблон накладався на поверхню заготовки ливарної матриці; далі йшло припинення за довжиною та ширину поверхні бруска із залишням необхідних місць для розташування ливників та загиблень під з'єднувальні штифти. По краю шаблону гострим предметом прокреслювали зображення контуру майбутнього негатива. Окремі деталі в середині контуру робили від руки. За допомогою шаблону зображення контуру негатива переносили дзеркально і на поверхню другого бруска — майбутньої іншої половинки ливарної матриці.

Можливий ще один спосіб перенесення зображень на поверхню іншої половинки ливарної матриці. Для цього поверхню виготовленої однієї половинки ливарної матриці з негативом треба намазати жиром або якоюсь фарбувальною речовиною та накласти на другу половинку. Після зняття першого бруска на другому залишалося чітке зображення в дзеркальному плані контуру негатива предмета. Вивчення ливарних матриць із Північного Причорномор'я дало зможу поки що виявити на їх поверхні лише залишки від подряпин контурів якимось гострим інструментом. Можливість виявити збережені залишки фарбувальної речовини на стародавніх ливарних матрицях дуже мала. При використанні різних методів нанесення зображень негативів, а також їх перенесення на парні ливарні матриці неможливо обйтися без яких-небудь, навіть примітивних, пристосувань у вигляді планки чи якогось вимірювального інструменту, які, мабуть, були в стародавніх майстрів з виготовлення ливарних матриць із тальку.

Після нанесення зображень контурів негативів та його деталей в середині (контури центральної частини кінджалів, нервюри, втулки негатива наконечника спису тощо) починалася робота із загиблення негативів. Найбільш ретельна увага приділялася вирізуванню країв зображень, тому що по лінії контурів дуже часто траплялися вкраплення твердих мінералів. У разі необережного удару на місці вкраплень утворюються глибокі сколювання, іцербіни, які зводять нанівець усю попередню працю. Глибину вирізбленого негатива перевіряли також вимірювальними інструментами та об'ємними дерев'яними й глиняними шаблонами майбутнього виробу. За результатами експериментальних робіт з виготовлення кам'яних ливарних матриц зроблено висновок, що найдоцільніше проводити загиблення негативів від їх середини до країв. У найглибших місцях негативів (втулка кельту чи наконечника спису) стародавні майстри робили круглі загиблення на відповідну глибину за допомогою свердла, як це простежується на деяких ливарних матрицях, де залишилися загибини з нерозрахованими про-свердлинами¹⁸. Для вирізування загибленої частини негативів ми використовували невеликі долота та ножі різних розмірів. Загиблення так званих вусиків на перехресті красномаяцьких мечів-кінджалів провадилося за допомогою ножа з мініатюрним лезом. Широкі частини негатива кінджаля легше робити інструментами з більшим лезом.

Після доведення негатива до потрібної глибини його поверхню ретельно шліфували за допомогою невеликих кам'яних гладильниць та піску. Остання операція також потребує особливої ретельності, оскільки від її результатів залежить якість поверхні майбутніх ливарних виробів. Усі органи у виготовленні негатива можна усунути ще після першої контрольної виливки виробів з бронзи, коли добре помітні всі його недоліки.

Свердлення загиблень для з'єднувальних штифтів потрібних розмірів і глибини не має особливих утруднень, якщо вони точно нанесені на поверхню та дзеркально збігаються один з одним. Ми робили такі загиблення за допомогою бурава чи навіть товстого шила. Шила досить часто трапляються серед старожитностей бронзової доби, знахідки більш складних інструментів для свердління у бронзовому віці поки що невідомі.

Отже, у процесі експериментів над тальковими камінцями нами було виготовлено декілька екземплярів парних ливарних матриць, які за своїми розмірами, негативами та ливарними пристосуваннями (ливники, загиблення для

з'єднувальних штифтів) були майже точними копіями відповідних матриць із Красномаяцького скарбу ливарника (рис. 1, 2). Серед них були кинджали з дуго-подібним перекрестьям біля держака (рис. 1, 1), кинджал з кільцеподібним конічним стовщенням біля держака (рис. 1, 3) та наконечник списа із втулкою для кріплення дерев'яного держака (рис. 2, 1, 2). У процесі виготовлення негатива наконечника спису було зроблено спеціальний устрій для закріплення вкладишів, щоб при литті одержати порожнисту втулку, а також пристрой для закріплення вкладишів для лиття отворів на втулці та вирізі для ливника і виходу газів.

Експериментальне виливання бронзових виробів спершу проводилося у ливарному цеху кольорових металів Одеського заводу «Червона Гвардія». Для лиття була використана заводська промислова олов'яниста бронза із вмістом олова 9—11 %, що відповідає за складом загалом лігатурі зразків розповсюдженіх сплавів пізньобронзової доби у Південно-Східній Європі. Важливо те, що саме цей склад є найбільш використовуваним та відповідним до багатьох вимог сучасного промислового виробництва за механічними та ливарними якостями. Останнє свідчить про те, що ливарники пізньобронзової доби експериментальним шляхом у далеку давнину відкрили найраціональніші рецептури складу металу з бронзи.

Експеримент з часового лиття бронзових виробів у заготовлені цами ливарні матриці проходив за такою виробничою схемою: 1) підготовка печі та металу до розігріву; 2) плавка металу; 3) підготовка ливарних матриць для лиття (з'єднання штифтами половинок матриць, закріплення вкладишів для виливання порожнистої втулки, розміщення та закріплення ливарних матриць біля ливарної печі, закріплення їх в піску ливниками до верху тощо); 4) набирання металу в печі та розлив його в ливарні матриці; 5) охолодження ливарних матриць; 6) розняття парних ливарних матриць та виймання літва; 7) сортування літва; 8) подальша обробка літва (усунення напливів металу, «ливників», відковування, заточування тощо). Під час усього процесу готовим виробам надавався певний номер, результати лиття та дані щодо допоміжної обробки заносились у спеціальний журнал експериментальних досліджень, які проводили з допомогою професіональних робітників-ливарників. Надалі експерименти були продовжені в польових умовах, де була споруджена примітивна піч або горно з розігрівом на деревному вуглі та використанням уламків розбитого дзвону для одержання розплавленої бронзи.

У процесі експериментів виявилося, що для розлиття бронзи у ливарні матриці потрібна більш висока температура, ніж точка плавлення цього сплаву. У нашому експерименті розливка металу стала можливою лише в умовах доведення температури сплаву до 900—1100 °C. Слід зауважити, що розплавлений метал дуже швидко застигає під час перенесення ллячки з ним від печі до місця розливу, де були встановлені ливарні матриці на відстані 1—1,5 м. У заводських умовах бронзу розплавлювали в стаціонарній електропечі та розливали в ливарні матриці за допомогою глиняних ллячик, зроблених нами за зразками знахідок на поселеннях сабатинівської культури Північного Причорномор'я. Після висихання їх було обпалено до температури 400—600 °C. Розплавлений метал потребує дуже швидкої та охайнії розливки, для чого потрібна не тільки майстерність, а й віртуозність у перенесенні ллячик із розігрітим металом. На початку експерименту такий розлив металу давався з великими труднощами, оскільки треба було потрапляти тонким струменем розплавленої бронзи в ливник розміром 0,8—1,0 см. Спочатку доводилося над ливниками встановлювати спеціальні конічні раstryби, зроблені з глини. Після виймання відлитих у такий спосіб бронзових виробів на місці ливників та конічних роз трубів з'являється великий «набалдашник» (рис. 3, 1). Це призводило до значної перевитрати металу та збільшення обсягу допоміжних робот під час доробки відлитих виробів. Навряд чи такий спосіб застосовували стародавні майстри.

Відповідні ускладнення були і з доливанням металу тільки до рівня валика втулки наконечників списів та рівня ливника під час виливання кинджалів. У разі переливання чи недоливання металу виходили браковані вироби або заготовки потребували значної допоміжної обробки. Тому можна дійти висновку, що при розливанні металу необхідна ювелірна точність. Саме це й характерно для стародавніх майстрів-ливарників, що добре простежується при вивчені великих

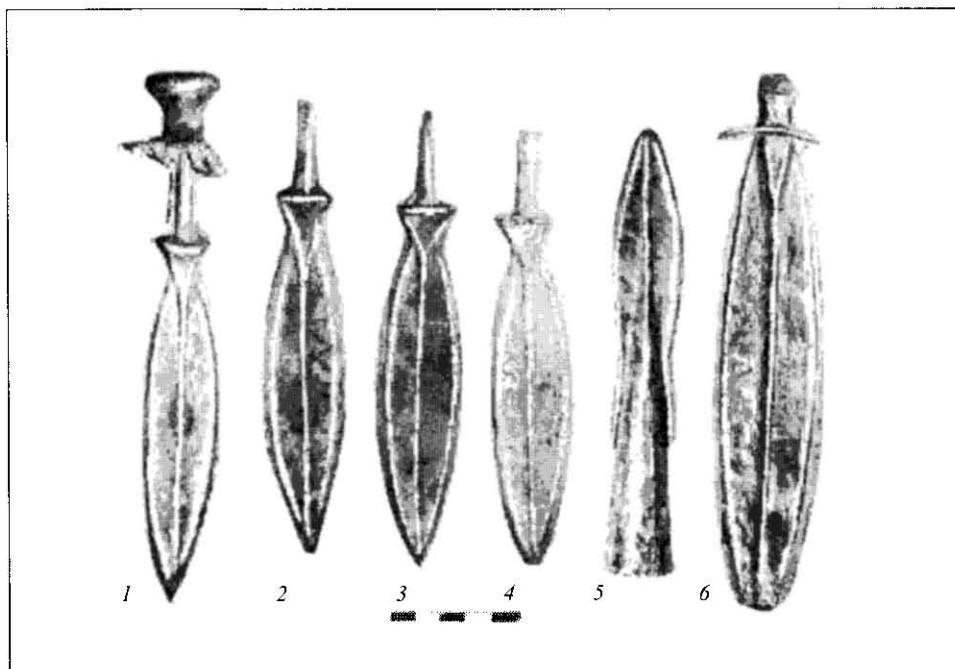

Рис. 3. Дослідні зразки відлитих експериментальним шляхом бронзових виробів в талькових формах

серій бронзових виробів багатьох скарбів бронзоливарного виробництва сабатинівської культури Північного Причорномор'я. Слід зазначити, що при переливанні метал розливався по всій поверхні ливарної матриці і й доводилося ламати під час з'єднання та виймання виробів. Отже, точність розливки є однією з необхідних умов для виливання добреякісних металевих виробів і довготривалості при використанні кам'яних ливарних матриць.

Особливе значення для лиття бронзових виробів мають з'єднання та сполучення двох половиноок ливарної матриці. У нашому експерименті використовували бронзові та дерев'яні штифти. Виявилося, що дерев'яні штифти тримають весь процес лиття не гірше бронзових. Якщо в окремих випадках вони згоряли, то це не мало наслідків для результатів виливки виробів ще й тому, що половинки з'єднаної ливарної матриці закріплювали у піску. У разі недостатньо щільного з'єднання половиноок ливарної матриці розплавлений метал заповнював простір між ними (рис. 2, 3). Проте в разі ретельного з'єднання виливки були якісними (рис. 2; 3, 2—5). Незначні зазори між половинками ливарної матриці були потрібні для такої технологічної функції, як відвід газів. На ливарній матриці з Побит Камику (Болгарія) для виливання навершя на з'єднаних поверхнях у камені були прорізані тонкі канавки для відводу газів¹⁹.

Для виливання порожнистої втулки наконечника спису з глини було виготовлено вкладищ, який потім обпалили до температури 1000 °С. Литво показало, що витягти його після лиття з втулки неможливо, і його довелось розбити. Це, мабуть, і пояснює дуже значну рідкість їх знахідок у комплексах стародавніх майстерень пізньобронзової доби.

Цікавим заходом у пошуках поліпшення якості литва було підігрівання кам'яних ливарних матриць перед литтям металу до температури 300—500 °С, що нам порекомендували робітники-ливарники заводу. При цьому ливарні матриці витримують менші температурні навантаження, проходить рівномірніше нагрівання та застикання, краще відокремлення литва від матриць. Вироби при цьому стають більш «гладенькі» та рівні. Можна бути впевненими, що таким технологічним засобом користувались і стародавні майстри-ливарники. В усякому разі експерименти показали, що застосування раніше підігрітих ливарних матриць, окрім того, подовжує їх експлуатацію аж до 300—400 і більше виливок.

Найважливішим у наших експериментах було встановлення надійності і довготривалості талькових ливарних матриць при виливанні значної кількості однотипних бронзових виробів. Під час виливання металу в не підігріті раніше ливарні матриці вони витримували понад 30 виливок без якихось помітних змін на поверхні негативів. Зміни на поверхні стають помітними лише після 120 виливок бронзових виробів в одній ливарній матриці. Одна з матриць для виливання кинджалу (рис. 1, 2) витримала спочатку 200 виливок, а потім їх кількість в ній було доведено до 400. Поверхня негативів потемніла, з'явилися щербини та невеликі тріщини, які були дуже подібні до деяких негативів Красномаяцької ливарної майстерні.

Встановлення довготривалості та надійності талькових ливарних матриць для лиття бронзових виробів є вражаючим висновком наших експериментів. Це докорінно відрізняється від припущення деяких дослідників про те, що пара матриць талькової ливарної форми могла витримати лише 10 виливок²⁰. Отже, розрахунки потенційного випуску бронзових виробів ливарними майстернями сабатинівської культури пізньобронзової доби потрібно збільшити в 10—20 разів. Виходячи з розрахунків В.С. Бочкарьова та враховуючи наші експерименти, Красномаяцька майстерня, наприклад, могла виготовити 3300—6600, а Завадівська — 2400—4800 виробів. Використання трудомістких у виготовленні кам'яних ливарних матриць, на яких ґрутувалося бронзоливарне виробництво сабатинівської культури у Північному Причорномор'ї, було економічно вигідним через надійність та порівняну довготривалість у використанні, що давало змогу масово виробляти різноманітні однотипні бронзові вироби, найбільший асортимент яких представлений ливарними матрицями Красномаяцької майстерні²¹.

Подальша обробка вилитих бронзових виробів у нашему експерименті зводилася до віddлення затіків металу («задирка») та допоміжної обробки бронзових виробів (відковування, заточка). Краї кинджалів і наконечників списів після виливки були стовщені. Проковка без підігрівання краю лез кам'яними молотками на кам'яних плитках не привела до позитивних наслідків. Кам'яні молотки починають кришитися, а на металевих лезах залишаються тільки невеличкі вм'ятини. Подальші операції провадились у кузні, де бронзові вироби спочатку нагрівали до температури 300—400 °C. Наслідки такої «проковки» з підігріванням були більш надійними, хоча невдач було немало. Так, під час проковки було зламано штир кинджалу для кріплення держака. Не вдалося відтягнути і «вусики» на кинджалі (рис. 3, 6), як це зроблено на перехресті екземпляру з Інгульського скарбу²². Розковування вилитих виробів свідчить про складність таких операцій на бронзових ресах, які, імовірно, і в старовину через спеціфіку матеріалу навряд чи піддавалися значній обробці за допомогою кування. Менше утруднень трапляється під час заточування бронзових кинджалів та наконечника спису абразивними інструментами.

Для порівняння технологічних показників та можливостей глинняних і кам'яних ливарних матриць у нашему експерименті була виготовлена одна форма із шамоттою глини з відтиском на ньому негатива кинджала. Половинки піляної матриці були висушені та обпалені до температури 400 °C. Виготовлення глинняних ливарних матриць є теж складним технологічним процесом, хоча нанесення негативів не займає настільки багато часу, як на кам'яних ливарних матрицях. Проте після виливання у глинняній матриці одного лише екземпляру кинджала вона була зламана. В іншому разі в глинняній матриці для виробництва простих шил вдалося зробити тільки 5 відливок. Глинняні ливарні матриці були основною технічною базою у бронзоливарній металургії зрубної культури. Не дивно, що на поселеннях цієї культури є приклади знахідок великої кількості глинняних ливарних матриць, які доводилося виготовляти у значній кількості²³.

У зв'язку з експериментами з виготовлення талькових ливарних матриць і виливання у них бронзових виробів з'явилася можливість перевіряти причини появи почерніння («нагар») на негативах і навколо них, що дуже помітно майже на всіх ливарних кам'яних матрицях з Північного Причорномор'я. В.Ф. Петрунь не мав сумнівів щодо їх виробничого характеру, але вважав, що «нагар» з'явився внаслідок змащування поверхні жиром або смолою²⁴. У нашему експерименті ливарні матриці нічим не змащувалися, але з'явилося почерніння негативів і площині навколо них, особливо на ливарних матрицях, що витримали 200—400

виливок (рис. 1, 2). Експериментальний нагрів талькових матриць до 1100 °С без заливання в них металу приводить до появи почервоніння, а не почорніння поверхні. Цей ефект потребує подальших досліджень. На наш погляд, почорніння є результатом змін у структурі та хімічному складі тальку під час нагрівання металом і проникнення в товщу каменя газів з металу. Характер почорніння, його товщина, можливо, залежить від кількості виливок в одній і тій самій ливарній матриці, що можна використати для розробки нового методу встановлення кількості таких виливок по слідах почорніння («нагару»). Створення еталонів для цього визначення можливе лише експериментальним шляхом. Установлення кількості виливок за допомогою нового методу для майстерень пізньобронзової доби Північного Причорномор'я значно підвищило би об'ективність оцінок обсягу їх виробництва.

Результати наших експериментів уперше засвідчили значну перспективність досліджень стосовно виробничих процесів бронзоливарного виробництва в стародавності, надійність та порівняно велику довготривалість хлорит-амфібол-талькових ливарних матриць, що використовували майстри сабатинівської культури²⁵.

¹ Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4. — С. 53—82; Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. — М.: Наука, 1966. — С. 44—46.

² Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1974. — С. 136—141.

³ Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978. — 254 с.

⁴ Мерперт Н.Я., Пряхин А.Д. Срубная проблема и лесостепь // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1979. — С. 9—14; Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Донская лесостепная срубная культура: становление, этапы развития // Задачи советской археологии в свете решений ХХIII съезда КПСС: Тез. докл. — М., 1987. — С. 208; Березанская С.С. Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины // Задачи советской археологии в свете решений ХХIII съезда КПСС: Тез. докл. — М., 1987. — С. 38.

⁵ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев, 1985. — С. 11—171; Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, И.И. Чередниченко и др. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 83—116.

⁶ Черных Е.Н. Металлургические провинции... — С. 53—82.

⁷ Пряхин А.Д., Сагайдак В.И. Металлообрабатывающая мастерская на поселении срубной культуры // СА. — 1975. — № 2. — С. 176.

⁸ Шарафутдинова И.Н. Указ. соч. — С. 105.

⁹ Черняков И.Т. Экспериментальные работы по изготовлению литейных форм и литья бронзовых изделий // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. — Киев, 1975. — Ч. 3. — С. 26—29.

¹⁰ Черняков И.Т. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — Киев, 1967.

¹¹ Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. — М., 1976. — С. 178.

¹² Черняков И.Т. Красномаяцкий клад литейщика // КС ОАМ. — Одесса. — 1965.

¹³ Петрунь В.Ф. Петрография и некоторые проблемы материала литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — Киев, 1967.

¹⁴ Шуман В. Мир камня. Горные породы и минералы. — М., 1986. — С. 42.

¹⁵ Технология керамики и оgneупоров. — 2-е изд. — М., 1954; Бочвар А.А. Металловедение. — М.; Л., 1940.

¹⁶ Черняков И.Т. Техника изготовления...

¹⁷ Черняков И.Т. Красномаяцкий клад...

¹⁸ Черняков И.Т. Техника изготовления...

¹⁹ Черных Е.Н. Горное дело... — С. 246. — Рис. 691.

²⁰ Бочкирев В.С. К истории металлообрабатывающего производства в эпоху поздней бронзы в Северо-Западном Причерноморье // Домашние промыслы и ремесла. — Л., 1970. — С. 7—10.

²¹ Бочвар В.С. Указ. соч. — С. 105—117.

²² Сыманович Э.А. Ингульский клад // СА. — 1966. — № 1. — С. 129. — Рис. 2, 13.

²³ Пряхин А.Д., Сагайдак В.И. Указ. соч. — С. 176.

²⁴ Петрунь В.Ф. Указ. соч. — С. 187.

²⁵ Шарафутдинова И.Н. Каменные литейные формы и производственный прогресс (по материалам Северного Причерноморья второй половины II — начала I тыс. до н. э. // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл. — Ереван, 1982; Шарафутдинова И.Н. Об изготовлении литейных форм эпохи бронзы в Северном Причерноморье // Археология, 1985. — № 49.

Одержано 08.03.1992

И.Т. Черняков, В.Ф. Елисеев

ОПЫТЫ ПО ИЗГОТОВЛЕНИЮ ЛИТЕЙНЫХ ФОРМ И ЛИТЬЯ БРОНЗОВЫХ ИЗДЕЛИЙ САБАТИНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье описываются экспериментальные работы по изготовлению матриц из камня и глины, литья в них бронзовых предметов с целью реконструкции полного процесса бронзолитейного производства, особенностей его технологии, трудоемкости, экономичности некоторых операций.

Основным результатом экспериментов стало установление долговечности и надежности тальковых литейных форм. Расчеты потенциального выпуска бронзовых изделий литейными мастерскими сабатиновской культуры необходимо увеличить в 10—20 раз. Красномаяцкая мастерская, например, могла изготовить 3300—6600 изделий, а Завадовская — 2400—4800. Использование трудоемких в изготовлении каменных литейных матриц было экономически выгодным в силу надежности и долговечности, что позволяло изготавливать в массовом количестве разнообразные однотипные бронзовые изделия, наибольший ассортимент которых представлен литейными матрицами Красномаяцкой мастерской.

I.T. Cherniakov, V.F. Yeliseyev

THE EXPERIMENTS ON MANUFACTURING THE MOULDS AND CASTING THE BRONZE WARES OF SABATINOVKA CULTURE

The article deals with the description of experiments on production of stone and clay matrixes and casting the bronze wares with them for the purpose of reconstructing the process of bronze-casting manufacturing, peculiarities of its technology, laborious and economizing operations.

The main result of the experiments was the defining of longevity and durability of the talcous moulds. The calculations of the potential manufacture of the bronze wares by the casting workshops of the Sabatinovka culture should be increased from 10 to 20 times. Krasnomayatskaya workshop, for instance, could have produced from 3300 to 6600 wares and Zavadovskaya one could have done from 2400 to 4800 wares. The usage of laborious in making stone mould matrixes was economically advantageous owing to their durability and longevity that was able to produce the bronze wares of the same type in the greatest number which was presented by the mould matrixes of the Krasnomayatskaya workshop.

В.М. Войнаровський

ДАВНЄ ЧИНБАРСТВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуті результати дослідження чинбарського спеціалізованого комплексу черняхівської культури III—IV ст. біля с. Добринівці.

Археологічні методи дослідження стародавньої історії не дають змоги реконструювати на сучасному етапі повний ланцюжок процесу формування етносу, звидаю, соціальних відносин, які є надзвичайно складними, мінливими. Найефективнішим є висвітлення за допомогою археологічних засобів рівня розвит-

© В.М. ВОЙНАРОВСЬКИЙ, 2003

ку стародавніх виробництв. Виробничий процес підлягає чітким і обов'язковим технологічним вимогам, які значною мірою виявляють і реконструюють методами сучасного аналізу стародавніх виробів, у тому числі і методами практичного моделювання технологічного процесу, та їх зіставленням з добре засвідченими стнографічними паралелями.

Через відсутність кінцевого продукту — шкіри — дослідники часто пессимістично ставляться до рівня розвитку чинбарства в різні періоди стародавньої історії. У чеській історіографії, наприклад, шкіряне виробництво зараховано до так званих непрогресивних ремесел¹. Причинами цього, крім органічних властивостей шкіри, є, на наш погляд, і такі. Це і недостатнє дослідження місця вичинення шкіри, які часто через потребу наближення до проточої води, частково і через санітарні причини, були розташовані за межами поселення, а виробничу периферію пам'яток досліджують менше. Вичинення шкіри потребує використання багатьох, але нескладних стаціонарних засобів: ям-чанів, робочих площадок, теплопристроїв тощо, які хоч і фіксуються археологічно, але інтерпретують як господарські, житлові, допоміжні засоби, а не чинбарські. До того ж, через недостатнє розуміння стародавнього технологічного ланцюжка вичинення шкіри, як правило, до технологічного процесу і дослідження не включають допоміжні засоби обробки: об'єкти з виробництва вугілля, дьогтю, золи, зольні та інші ями, вапнякові кар'єри, місця збагачення вапняку і його гашення, переробки (дроблення, мелення) кори дерев та її зберігання тощо. Неврахування багатьох ознак чинбарства породжує нерівномірні інтерпретації чинбарських артефактів та визначення рівня вичинення шкіри навіть в однакових умовах джерельного забезпечення та в рівноцінних культурах. Загалом це призводить до недооцінки шкіряного виробництва в системі економіки стародавніх суспільств, особливо якщо враховувати надзвичайно важливу роль і поширення шкіри та виробів з неї в усіх сферах життя і діяльності стародавнього населення.

Основою дослідження є багаторічні розкопки автором чинбарського співозданого комплексу черняхівської культури III—IV ст. н. е. біля с. Добринівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Для аналізу стародавнього чинбарства було заличено й матеріали великого чинбарського осередку XV—XVI ст. у розкопі «Перун» на середньовічному передмісті Львова (розкопки наші у співпраці)². Львівські матеріали з чіткими чинбарськими ознаками (дерев'яно-земляні зруби-чани для зоління шкур, діжки для дублення шкіри, лвоярусний горн для збагачення вапняку, ємності з гашенним вапном, площа для накопичення вапнякового каменю, шкіра, волос, шерсть, кістяний і металевий інструментарій), підтвердженні історичними даними, що дає змогу зіставити їх з археологічними ознаками обробки шкіри більш ранніх часів, упевненіше інтерпретувати останні як чинбарські. Взагалі археологічні матеріали розвиненого й пізнього середньовіччя (міст, селищ), де в ряді випадків знайдено достовірні об'єкти шкіряного виробництва (майстерні, чани), що супроводжуються знахідками шкіри, волосу, золи, вапна, кори, мають несоцінне значення як еталонні чинбарські артефакти для кореляції з подібним матеріалом більш раннього періоду.

У розкопі «Перун» (місце будівництва торгового комплексу з такою назвою в центрі Львова) площею понад 500 м² завдяки добрій консервації (берег допливу р. Полтви, перевозложеність ґрунту, велика глибина розкопу, значний вміст у шарах гною та відпрацьованих дубильних сумішей) збереглися дерево, деревна кора, вапно, волос, шерсть, шкіра та вироби з неї, інша органіка. Об'єкти, досліджені в шарі другої половини XV — початку XVI ст. (глибина 3,6—4 м від сучасної поверхні), складають унікальний чинбарський осередок середньовічного Львова (рис. 1, 2—5). Це двокамерний горн для випалу вапняку з керамічною трубою-соплом для нагнітання повітря, камери якого вщент наповнені деревним вугіллям та вапняком; ящик розміром 0,7 × 0,4 × 0,25 м з гашеним вапном; велика площа (50 м²), що лежить на похованому горизонті XIV ст., для складування (і гашення?) вапняку; 4 дерев'яно-земляні чани-зруби для вапнування шкур; 2 діжки (одна — подвійна, збережена повністю, заввишки 1,5 м і діаметром 0,7 м) з рештками дубника всередині — очевидно, для приготування і зберігання дубильного розчину. Біля горна виявлено скupчення вапняку, поруч чану № 4 — вапна. Серед знахідок на осередку — сотні шматків шкіри та десятки шкіряних виробів. Основним чинбарським артефактом у розкопі «Перун» є зруби-чани розміром (1,35—1,6) × (1,5—1,9) м з тесаних дощок, у 4—6 вінців кожний, до-

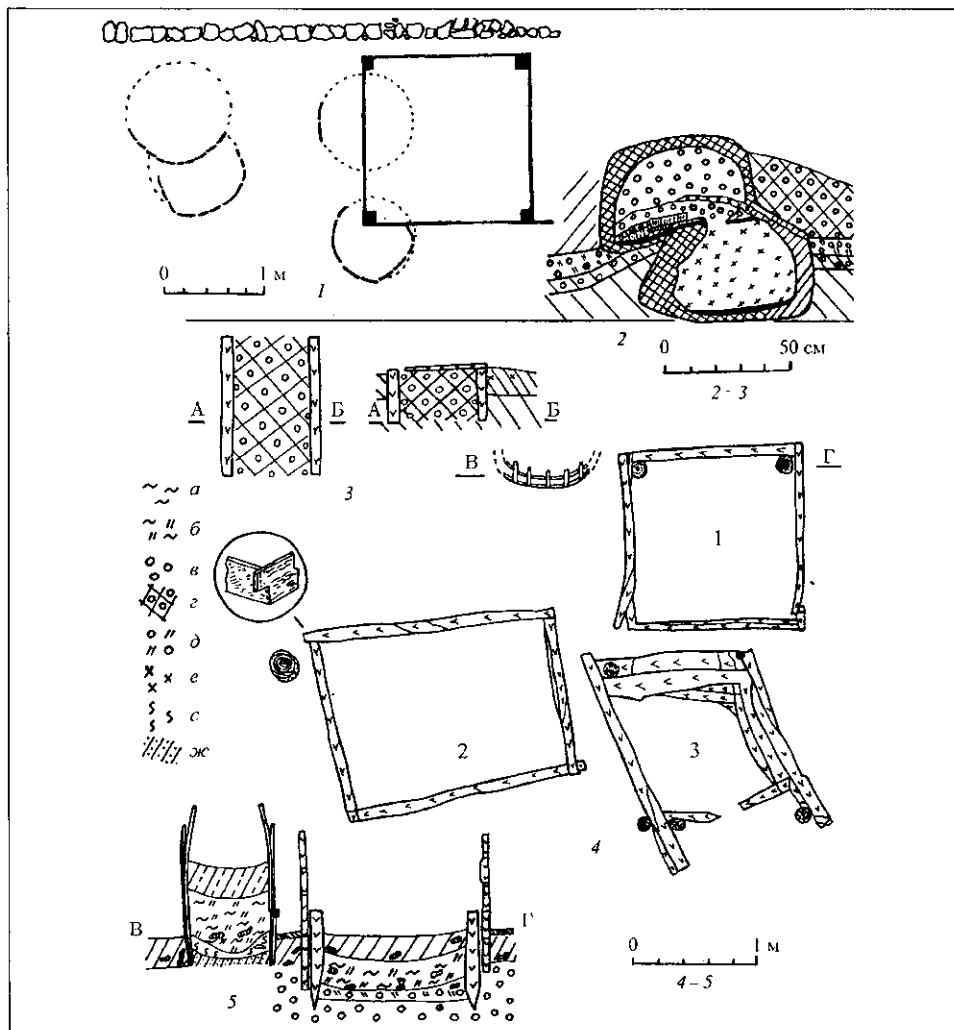

Рис. 1. Ознаки чинбарських осередків: 1 — чан та діжки як елементи чинбарського осередку XV—XVI ст. у розкопі «Арсенальний», Львів (за Р.С. Багрій); чинбарські об'єкти з розкопу «Перун», Львів: 2 — горн, 3 — ящик з вапном, 4 — чани 1—3, 5 — переріз діжки та чану 1; а — гній, б — перегінний, в — мергель, г — вапно, д — вапняковий осад з шерстю і волосом, е — деревне вугілля, є — повсті, жс — таніди

датково укріплені вертикально забитими стовпцями в кутах чана. Зруби змонтовані над ямами, що викопані в материковій мергелевій водонепроникній основі, їх нижня частина (1—2 дошки) іноді опущена в ґрунт. Дно чанів і долівка навколо них вкриті шаром вапнякових відкладень зі значними включеннями волосу. Біляста долівка виробничого місця чітко позначала рівень денної поверхні того часу.

У заповненні чанів виявлено й значні прошарки гною: шкіри перекладали гноєм, у ньому вони підпарювалися, пріли, розпушувалися³. Наявність вапна, гною, волосу — незаперечна ознака проведення тут саме чинбарських операцій, а не кужнірських робіт (видалення волосу та шерсті протипоказані в процесі обробки хутра).

Численні знахідки з досліджених об'єктів, стратиграфічні спостереження над їх заляганням, неперетинання об'єктів, добра збереженість свідчать про їх синхронність та існування в межах одного виробничого комплексу — чинбарського осередку. За речовими знахідками (кераміка, кахель, монети, скляний посуд і віконне скло, ножиці, ножі, перехрестя шаблі, стремена, остроги, пряжки, ключі, готичне шкіряне взуття та дендрохронологічний аналіз дерева зі стінок зрубів-чанів) осередок датовано кінцем XV — першою половиною XVI ст.

За матеріалами розкопу «Перун» та результатами кореляції з етнографічними даними можна реконструювати технологічний ланцюжок вчинення шкіри в умовах середньовічного Львова. Добутий поруч комплексу вапняк (виходи мергелевого вапняку є і в розкопі «Перун») через великий вміст у ньому глинистих консистенцій потрібно було попередньо випалити. Таке збагачення вапняку проводили на виробничому місці 1. Випал відбувався в горні, що складався з двох частин: опалюальної камери, де горіло деревне вугілля, та випалюальної камери, куди завантажували попередньо подрібнений вапняк. Через керамічне сопло в нижню камеру нагнітали повітря. Випалений вапняк треба було згасити. Можливо, гашення відбувалося на вапняковому майданчику площею 50 м² поблизу виробничого місця 1. Тут збагачений вапняк могли складати на купу й обливати водою (наземний спосіб гашення). Гашене вапно виявлено в дерев'яному ящику біля горна. Воно йшло на виготовлення вапнякового розчину («зольника», «золки»), потрібного для першої основної операції мокрої обробки шкіри — вапнування (зоління) у чані: шкура розпушувалася, волос, шерсть в абсолютній більшості випадали, шкуру підготовлювали для фізичної обробки — міздриння⁴. Вапнякового розчину потрібно було багато: один заклад шкур у чані пропускали в середньому через 12 зольників⁵. Під час виймання з чана важких мокрих шкір розчин частково виливався на долівку, сюди ж випускали і відправцовану золку, внаслідок чого долівка навколо чану — вапнякового кольору.

Найважливіша технологічна операція вчинення шкіри наступного етапу — дублення. З урахуванням того, що для дублення 100 кг сирої шкіри («голья») потрібно близько 450 кг дубової кори чи 380 кг вербової⁶, цей етап потребує великих зусиль і часу. Дубову кору (прошарки, лінзи) у розкопі «Перун» знаходили в шарах з XIV по XVIII ст., на виробничому осередку — в культурному шарі поблизу чанів і в діжках. Розчин дубової кори готували в чанах (закладену шкіру пересипали меленою корою і заливали теплою водою) або в діжках поблизу чана.

Наявність великої кількості кісток домашніх тварин, насамперед великих кісток кінцівок і черепів, виявлених у розкопі на чинбарському осередку і поруч з ним (в інших шарах кісток значно менше), пояснюється, очевидно, використанням у процесі обробки шкіри (віксування, лоювання — для водонепроникності) кісткового мозку, сала, жиру, лою, розкладених печінки, легень тощо⁷. окремі ребра та кінцівки невеликих тварин (епіфізна частина, залощена поверхня, загострене вістря чи робочий край) можна ідентифікувати як кістяні міздрильні ножі чи проколки, широко відомі в попередні часи (кістка не розмочається, не корозує, не пошкоджує шкіри)⁸.

Кожний етап вчинення шкіри закінчувався її промиванням у воді. Для цього потрібна проточна вода⁹. Таким резервуаром були, безперечно, р. Полтва (на відстані 100 м від комплексу), у заплаві якої («Лузі») розташувалися чинбарні, а також окремі струмки, що текли з Високого замку і впадали в Полтву поблизу, можливо, і спеціально викопаний рів («Row»). Щодо останнього в документі від 6 квітня 1448 р. «Підтвердження польського короля Казимира IV грамоти галицького князя Льва Даниловича, виданої на володіння дворищами, земельними ділянками та людьми з їх повинностями Миколаївській церкві у Львові» (храм знаходитьться в 100 м від розкопу, був, до речі, церквою цеху шевців і кушинірів), читаємо: «...Поміж вищеною рікою Полтвою і горбом, що зветься Холмець [у підніжжі його і велися розкопки]... або, інакше, в Лузі, зараз добраємо зробити рів, по нашему Row»¹⁰. Цей рів, можливо, і було виявлено в південній частині розкопу «Перун» (розкопи V, VI, I), де з глибини 4 м активно підступали ґрунтові води, ґрунт перетворився на багно, і подальші розкопки у цьому місці були сильно утруднені, а в східному секторі розкопу неможливі. Відомо, що в 1769 р. у Krakovі подібним ровом воду спрямовували з р. Рудави до двох чинбарських майстерень¹¹.

Та сама грамота 1448 р. свідчить і про заняття людей з «дворів», приписаних до храму Св. Миколи: «І в цих дворах [храму] Святого Миколи буде вільно всім всякого роду ремісникам і кожному зокрема займатись своїм ремеслом, саме кравцям, кушинірам, шевцям, ковалям, різникам і людям всіх видів ремесел...» (курсив наш. — В.В.). Ще більше конкретизує заняття ремісників цього району Львова (Краківське передмістя) «Хроніка Львова» Данила Зубрицького 1445 р.: серед оборонних веж Львова, які зобов'язані будувати і охороняти ремісничий цех, що розміщався поблизу, Краківська брама належала до кушинірів, вежа біля

церкви Св. Марії (Марії Сніжної, 50 м від розкопу) — до хутровиків та сідлярів, на розі домініканів (150 м від розкопу «Перун») — до римарів, Бернандинська (250 м) — до шевців¹², тобто чинбарський комплекс був в оточенні церков і веж, закріплених за цехами кушнірів, дубильників, римарів, хутровиків, сідлярів, шевців — ремісників, пов’язаних зі шкіряним виробництвом. А вже більш віддалена Галицька брама була закріплена за столярами, слюсарями, ковалями, бондарями, крамарями, кравцями тощо.

Відомо, що торг вичиненими шкірами (лосиними, лисичими, вовчими) у XVI ст. становив одну з поважних рубрик львівської торгівлі¹³.

Топографія комплексу в межах середньовічного Львова, об’єкти, засоби, рухомі артефакти з розкопу «Перун», історичні відомості та етнографічні паралелі дають підстави стверджувати про функціонування тут у XV — на початку XVI ст. великого спеціалізованого чинбарського осередку. Він пов’язаний з аналогічними об’єктами і шарами із закладених поблизу розкопів «Золотий Лев» (1992 р., чани-зруби, діжки, ями з корою) та «Арсенальний» (1979—1981 рр., чан-зруб, діжки) в єдиний шкіряно-виробничий комплекс середньовічного Львова¹⁴.

На основі чинбарського осередку в розкопі «Перун» можна виділити такі основні артефакти виробництва шкіри.

Виробничі умови (артефакти). Винесення об’єктів обробки шкіри за межі міських стін (у передмістя чи підгороддя) — через санітарні причини, необхідність наближення виробництва до проточної води, до місцевезнаходження вапняків, крейді, гіпсів (вапнування, знежирювання шкіри). Влаштування чанів для мокрої обробки шкур у місцях неглибокого залягання щільного водонепроникного материка (мергель, глини), який служив дном та стінками ям-чанів. Можливо, використання штучних гідротехнічних об’єктів (рів для відведення води).

Виробничі місця. Відкритого типу чи з легкими навісами над об’єктами, що диктувалося великими розмірами місць виробництва та необхідністю влаштування вільних від забудови робочих площаодок для механічних операцій.

Об’єкти. Дерев’яно-земляні чани для мокрої обробки шкіри: ґрунтована яма в середньому розміром 1,3 × 1,8 м, завглибшки 0,3—0,7 м, із твердим водонепроникним материковим дном і придонною частиною та невеликий дощатий зруб з однією нижчою стінкою — над ямою, частково (одна-две дошки) й опущений в яму. Висота, конструктивні особливості чану та глибина ями диктуються необхідністю вільної роботи зі шкірою. Дерев’яні діжки, іноді подвійні, опущені в ґрунт до материка, який відігравав роль дна діжки — для приготування дубильного розчину, можливо, і як ємність для дублення шкір. Горн для випалу вапняку — двоярусна глинобитна піч з керамічною трубою-соплом для нагрітання повітря. Відкрита велика площаодка для накопичення вапняку, напевно, і його гашення. Ємність (дерев’яний ящик) — для зберігання гашеного вапна. Конструкції типу тину (поруч чана 4), ймовірно, — для розвішування мокрих шкур та їх механічної обробки.

Інгредієнти та рештки обробки шкіри. В основному це камінь-вапняк, як правило, подрібнений (вапнякова площаодка, випалювальна камера горна, поруч горна).

Рухомі засоби та пристосування, інструменти. Це металеві шила, кістяні міздрильні ножі (ребра тварин) та проколки, залізні ножі, уламки коси (елемент «шафи» для волосозгонки і стоншення шкіри), молоток (для подрібнення вапняку, угачування шкіри), залишки кошика (перенесення й засипання в ємності меленої кори, вапна).

Нижче розглянуто характеристику виробничого комплексу черняхівської культури Добринівці-І. Насамперед видіlimо його особливості:

— комплекс знаходиться на відстані 200 м від основного масиву поселення, відокремлений від нього струмком з широкою заплавою (рис. 2, 3);

— через виробничий центр протікали два невеликих струмки, один з яких — спеціально розширений, можливо, був загачений для створення штучної водойми (спорудження загат для збору води практикувалося ще з енеолітичного часу¹⁵). Поблизу — три джерела, в основному з м’якою водою;

— материк у місці побудови споруд — водонепроникна оглеєна глина, в якій і викопували ями-чани;

— поруч з комплексом — виходи вапняку й гіпсу, у трьох місцях, включаючи й невеликий кар’єр, зафіксовано сліди їх видобування;

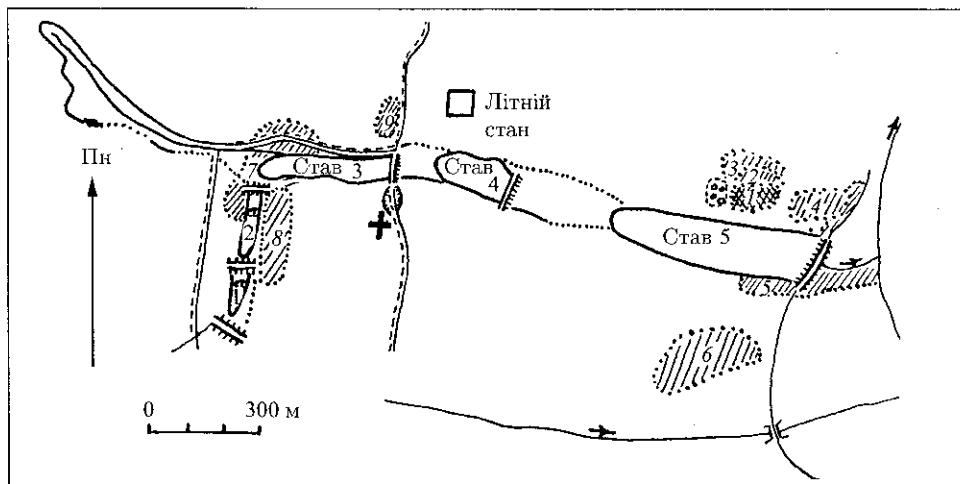

Рис. 2. Розташування чинбарського комплексу черняхівської культури Добринівці-І: 1 — комплекс; 5 — черняхівське поселення

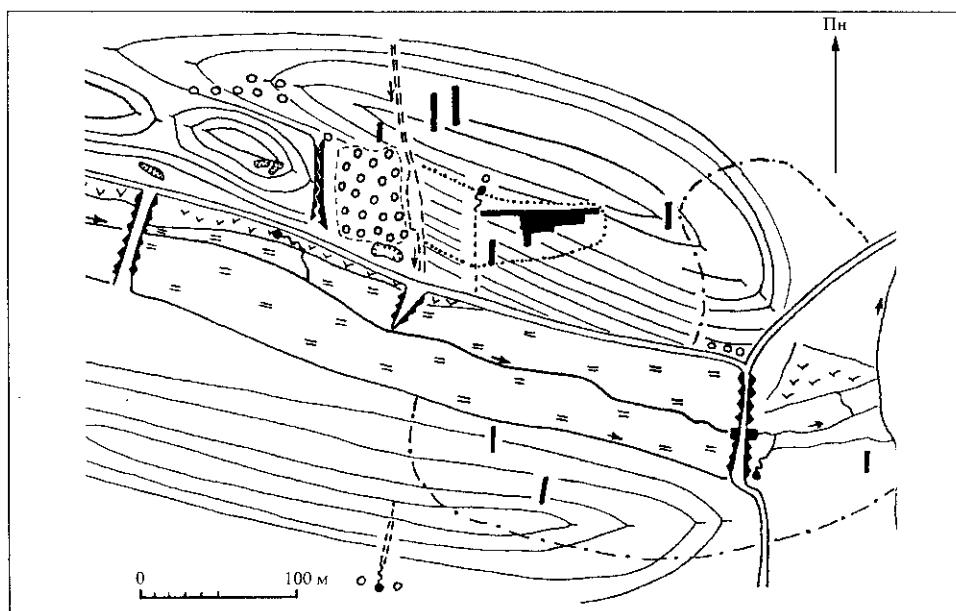

Рис. 3. Схематичний план поселення та виробничого комплексу Добринівці-І

— у 2 км від розкопу — широколистий ліс (дуб, бук, граб), до Дністра — 6—7 км;

— комплекс розміщався на ділянці, позбавленій споруд житлового та господарського призначення (спор. 4, 6 і 7 датуються кінцем ІІ — початком ІІІ ст. і безпосередньо підстилають черняхівський шар пам'ятки);

— виробничий комплекс — це 9 розкопаних споруд площею від 30 до 108 м², специфічної форми й конструкції: овальні в плані, іноді з виділеним входом — «сіннями» (спор. 3, 8, 12), заглиблені згідно з експозицією схилу на 1—3 м від стародавньої поверхні (рис. 4). Велика глибина споруд, материкова водонепроникна долівка та реконструйований тип виробництва заперечують можливість існування відкритих об'єктів. Опори стін та перекриття кріпили, очевидно, на верхньому краї котловану, і вони не виходили на материк, так що сліди їх губились у шарі чорнозему. Немає й ямок від внутрішніх опорних стовпів, що з урахуванням великих розмірів споруд та їх виробничого характеру свідчить про можливість існування конструкції особливого типу: полегшеної каркасної фор-

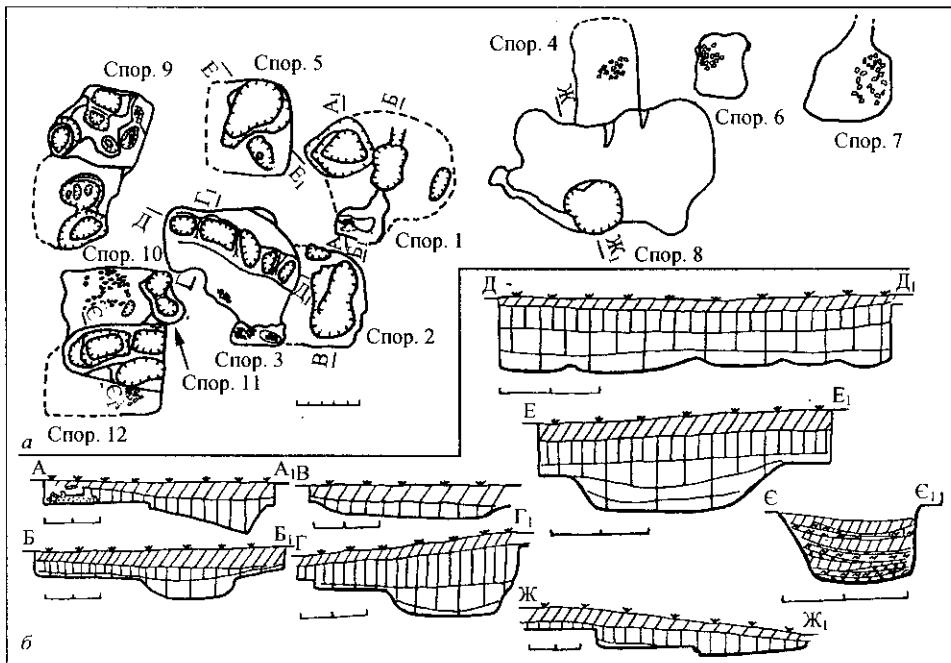

Рис. 4. Плани (а) та перерізи (б) чинбарських майстерень виробничого комплексу черняхівської культури Добринівці-І

ми — типу куреня, без центральних опорних стовпів, що вивільняло внутрішній простір винятково для виробничих потреб. Стіни, можливо, з гілок та очеретяних мат (знайдено обмазку з відбитками очерсту, гілок та жердин завтовшки 1—3 і 7—10 см), можна було розбирати та повторно використовувати (тип ША за З. Кобилінським)¹⁶ (рис. 5). Північна стіна спор. 10, наприклад, пізніше служила південною стіною спор. 9, збудованої відразу після закінчення функціонування спор. 10; глину з викопаних ям-чанів спор. 9 переміщували в заповнення старих чанів спор. 10 (про це свідчить материкове заповнення багатьох ям). Утрамбована долівка останньої та засипані глиною ями могли ще деякий час служити додатковою відкритою робочою площею для нових споруд, де власні долівки мали невелику площину. Те саме спостерігаємо і на прикладі спор. 11, 12, можливо, й спор. 1, 3, 5, 8, де виявлено материкове заповнення ям-чанів. Про тимчасову конструктивну особливість свідчить і те, що стіни цих споруд, на відміну від жител на поселеннях (завали глиняної обмазки, що формують площасти жител), майже не обмазували глиною: не виявлено якихось більш-менш суцільних завалів глиняної обмазки. До того ж, деякі споруди (1, 9, 11), очевидно, внутрішньо переплановували — розширяли в один бік, викопували нові ями, старі засипали глиною тощо;

— долівка в спорудах — зпівелььована горизонтально, її материкова частина могла служити робочою площею, на якій відбувалася механічна обробка шкіри (особливо спор. 1, 3, 8). Біля деяких споруд (1, 3, 10) ґрунт в окремих місцях однієї зі стін знято зовні до рівня материкової глини, можливо під додаткову відкриту робочу площацю;

— у долівці усіх будівель споруджено великі та малі 8-подібні, спарені в ряд по дві 8-подібні (спор. 3) чи спарені однією з ям в кут 8-подібні (спор. 11, 12) та одинарні округлі (спор. 1, 2, 8, 9, 11) ями розміром (3—6) × (2—3) м — великі та 2,5 × 1,5 м — малі, завглибшки 0,4—0,6 м від рівня долівки. Специфічними є й інші особливості конструкції ям;

— стінки ям — вертикальні чи ледь скошені всередину, лише з одного боку (завжди з боку материкової площаці) пологі, у цьому місці на краю ями фіксується розсікач — похилий материковий виступ трикутної у плані форми;

— дно ям легко заглиблене в центр (лінзоподібне), дно півкругів 8-подібних ям — на одному рівні (!) з материковою перемичкою-перегородкою заввишки

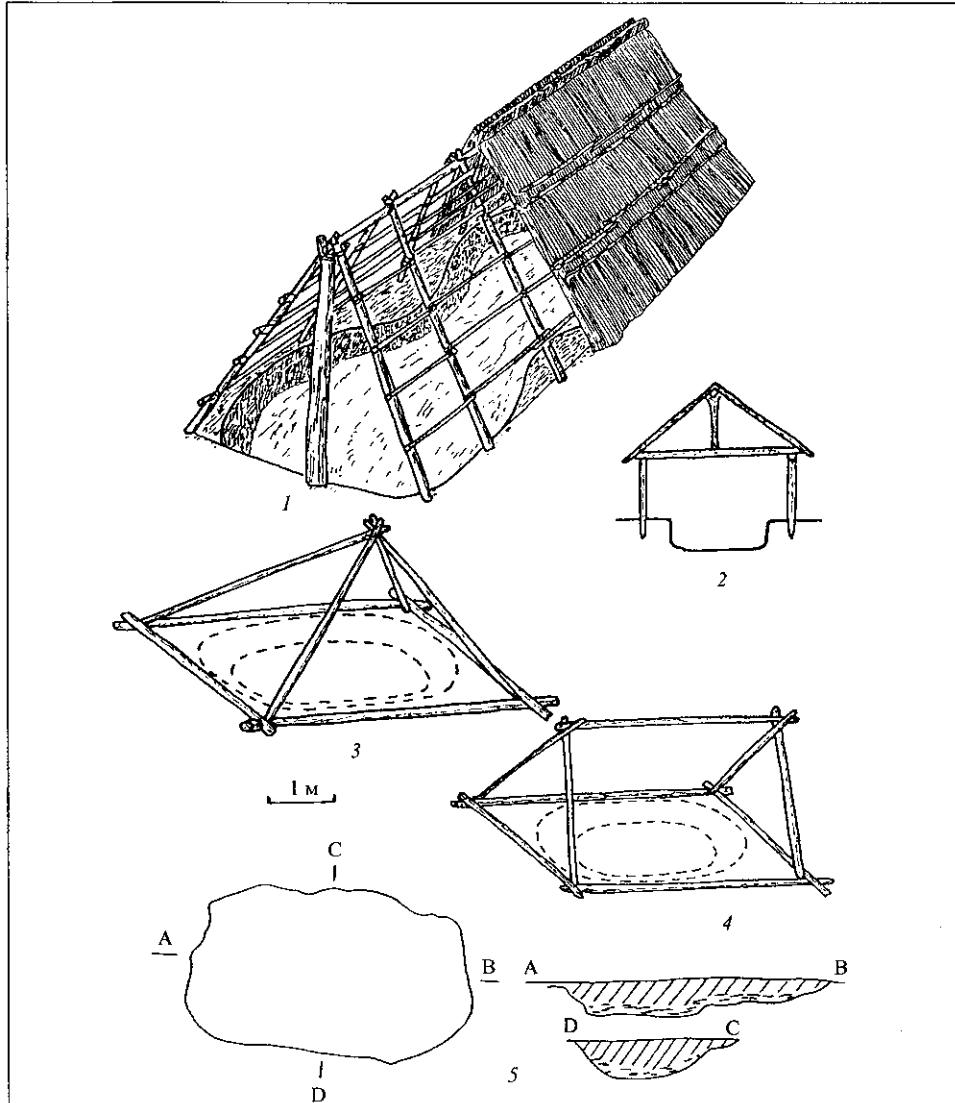

Рис. 5. Можливі типи перекриття чинбарських ям та майстерень: 1 — реконструкція перекриття 8-подібної ями-чана (за основу взято: I. Erdélyi, E. Szimonova, 1985); 2—5 — варіанти конструкцій, що прикривають заглиблені овальні об'єкти, за: Z. Kobylański, 1988)

10—15 см між ними. Дно окремих ям (спор. 3, 5, 10) для збільшення об'єму чана (без його загального поглиблення) спеціально поглиблене шляхом влаштування додаткових невеликих плитких ямок у дні;

— своєрідне і заповнення багатьох ям — материкова глина з вкрапленнями обмазки, попелу, кісток, дрібних фрагментів посуду: у разі викопування нових ям, як зазначалося, у цій самій чи в новій споруді поруч переміщували глину з нових ям у старі;

— на стінках деяких ям і поруч з ними (у напрямку робочої площасти) спостерігаються білі плями вапна (спор. 1, 2, 5, 11). На дні та стінках ям у спор. 5, 9 візуально прослідковуються коричневі танідні (рослинний дубник — розчин кори дерев) прошарки;

— великі ями у спор. 1 мають оригінальні довгі пологі (подібні до гірки) виходи зі слідами вапнякового розчину на них;

— великі 8-подібні ями у спор. 2, 3, 9—12 розміщено не впритул, а на деякій відстані від стіни котловану споруди — тут збережена сходинка-заплічник, рівень якої в основному відповідає рівнині робочої площасти споруди;

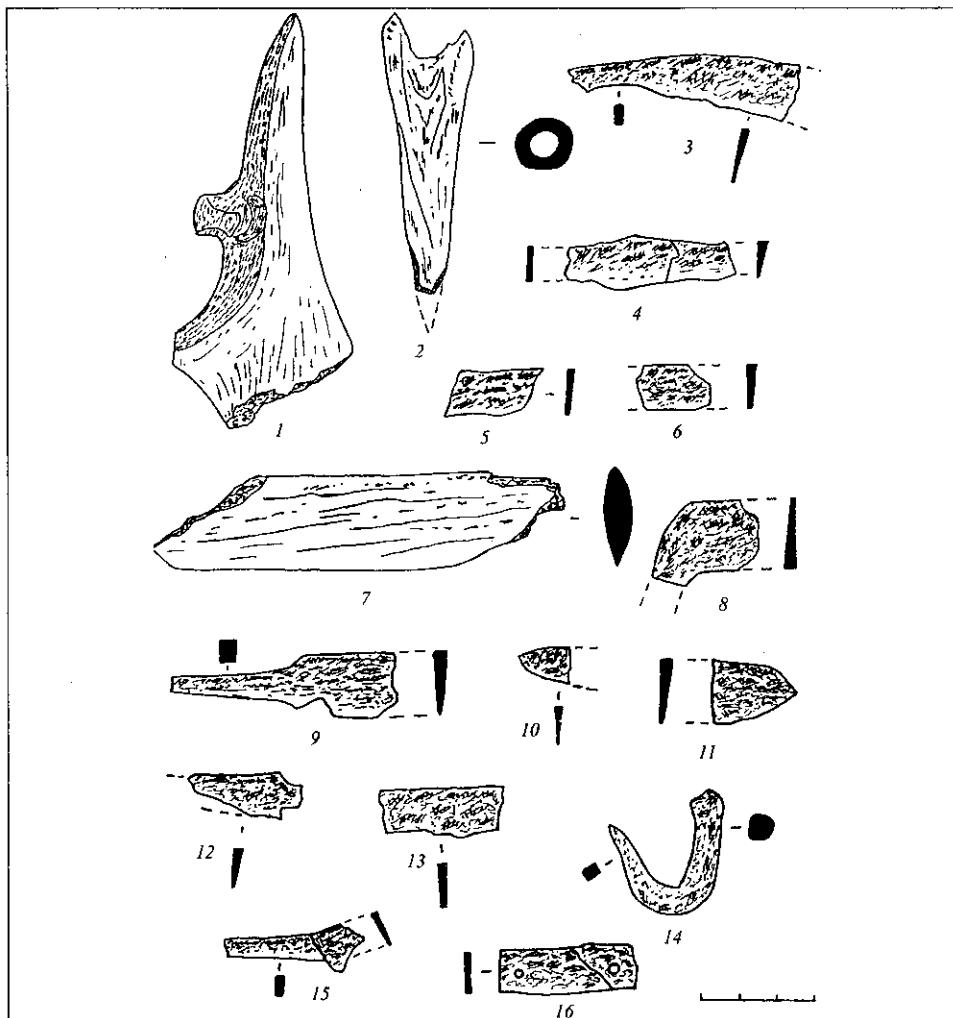

Рис. 6. Знахідки з Добринівців-І — можливі чинбарські знаряддя праці

— у спор. 12 виявлено унікальний для черняхівської культури об'єкт — яму для гашення вапна. Це велика ($5 \times 2,5$ м) материкова яма зі скосеними досередини стінками, сходинкою та ледь лінзоподібним дном. Заповнення ями — шари, що чергуються, материкової глини, вапна, прошарки вугілля, попелу, окремі кістки тварин. Шари вапна у вигляді білих смуг послідовно прослідковуються по всій висоті стінок ями;

— цікаві й особливості опалювальних пристройів у добринівських спорудах. Це вогнища з глинняним черенем, обкладені камінням (спор. 3, 11, 12). У спор. 3 виявлено слід від ще одного вогнища, у спор. 3, 9 (і це теж — специфіка споруд) знайдено великі фрагменти переносного глинняного череня вогнища. У спор. 1 досліджено глинобитну піч, товсті стінки якої добре акумулювали тепло. Піч було зведено на материковому останці з піщаною підсипкою зверху, яка й служила черенем: вогонь печі нагрівав пісок підсипки, гарячий пісок довго віддавав тепло, яке могли використовувати і для сушіння продукції. Знаходження поруч печі скupчення мушель молюсків (вапняк) свідчить про можливе їх випалювання в печі. Піч для випалювання черепашнику відома, наприклад, з давньоруського поселення Ліскове на Чернігівщині¹⁷;

— інвентар зі споруд, можливо, через недовгий термін функціонування та часту перебудову споруд, невеликий (рис. 6). До речі, брак інструментарію — характерна риса дослідження багатьох спеціалізованих комплексів і центрів¹⁸. Цікаво, що багато фрагментів залізних речей з об'єктів та шару в Добринівцях

важко ідентифікувати, тому що ці речі, безумовно, мали виробниче, а не добре всім відоме побутове призначення. Взагалі в спорудах, крім черняхівської кераміки, якогось побутового реманенту не виявлено. Зі знахідок — це уламки залізних ножів, ножів з дугастою спинкою, залізний гак, кістяні скребачки та проколки. Залізні (довготривалі) знаряддя праці тут домінують;

— у заповненні споруд, на долівці та в ямах знайдено велику кількість кісток домашніх тварин, особливо великих кісток кінцівок і черепів ВРХ, щелепи воли та коня. Багато кісток трощені, окремі великі кістки кінцівок — переламані навпіл.

Розташування досліджених об'єктів черняхівської культури на віддалі від поселення, великі їх розміри¹⁹, конструктивні особливості (діагностичні елементи): овальної форми, заглиблені, специфічні ями в долівці; особливості тепло-пристроїв, своєрідні індивідуальні знахідки безперечно свідчать про виробничий характер споруд. Це закриті виробничі місця — майстерні.

Групування майстерень на локально виділеній ділянці, у наближенні до проточної води, вапняку, гіпсу, велика їх кількість за однорідного щодо хронології матеріалу, відсутність тут будь-яких залишків споруд житлового чи господарського призначення дають змогу співвіднести їх з виробничим комплексом.

Усі вищезазначені особливості комплексу, а також близькі й віддалені у часі їх аналогії дають змогу стверджувати, що це — майстерні з виробництва шкір, які формували шкіряно-виробничий комплекс черняхівської культури III—IV ст. Добринівці-І.

Як видно, жодна з особливостей добринівських майстерень не заперечує процесу обробки в ній саме шкіри. Невід'ємним атрибутом приготування розчинів для вапнування, квашення, дублення, фарбування могли служити невеликі одинарні ями-чани. Для проведення довготривалих процесів мокрої обробки шкіри використовували великі та малі 8-подібні чани чи окремі одинарні ями. Восьми-подібні чани відповідають формі шкури тварини — широкі округлі боки й перехват по хребту. Площа малих чанів до 2 м², що відповідає розмірам шкір ДРХ чи свині, великих одинарних чи 8-подібних — 4—8, іноді до 10 м² (площа шкіри ВРХ — від 2,5 до 6 м²)²⁰. Особливістю ям-чанів є невелика їх глибина від верхнього рівня материка чи долівки — 0,4—0,8 м, оптимальна для роботи зі шкірою («на глибину руки»). Дно двох частин 8-подібної ями — на одному рівні, з невисоким підвищеннем-поріжком між ними. На цей перехват, очевидно, й укладали шкіру іхньою хребтовою частиною. Шкура в розчині тоді не плаває, а чітко фіксується на перемичці. Окрім етапів вичинення шкіри тривають тижнями, іноді й місяцями. Шкуру ж в чані треба регулярно підіймати й опускати, щоб розчили рівномірно насичував її поверхню. Оскільки підняті цілу шкуру, наприклад вола, неможливо (мокра вона важить близько центнера, а шкур в ямі одночасно десь кілька, іноді — до 10), почергово підпімали то один, то інший її бік.

Обов'язкова конструктивна деталь ями-чана: при вертикальних стінках із трьох сторін четверта — похила. Саме тут важкі мокрі шкіри витягували з чану, і стінка не обваливалася. Іноді (спор. 1) ця похила стінка нагадує дитячу гірку заввишки 1 м і завдовжки 1,5 м. Усі чани з боку робочої площини мають пологі обкатані шкурого трикутні останці-розсікачі, що теж полегшуvalо витягування шкур.

У добринівських майстернях ями-чани розміщали біля стін споруди, але не впритул до стіни, а на невеликій відстані. На наш погляд, на материковий заплічник під стіною опиралися кінці жердин, що складали настил над ямою, з якого працювали зі шкірами або який служив помостом для укладання на нього мокрих шкір, щоб вони обтікали. Саме таке використання пристінних останців підтверджують й етнографічні паралелі²¹ (рис. 7, а).

Поруч з чаном чи з групою ям-чанів розташовували робочу площину, де відбувалася механічна обробка шкіри. Локалізацію її щодо ям полегшує той факт, що пологі стінки ям-чанів завжди виходять у бік робочої площини. Це вирівняна материкова частина долівки з підвищеним вмістом знахідок чинбарського інструментарію та кісток тварин. Служила вона для розстелювання шкур, зняття з них шерсті, міздрі, для їх угачування, лощіння, вистругування, вигладжування.

Кісток тварин у чинбарських об'єктах дуже багато, особливо кісток черепа, щелеп, кінцівок. Пояснюються це, як зазначалося на прикладі розкопу «Перун»,

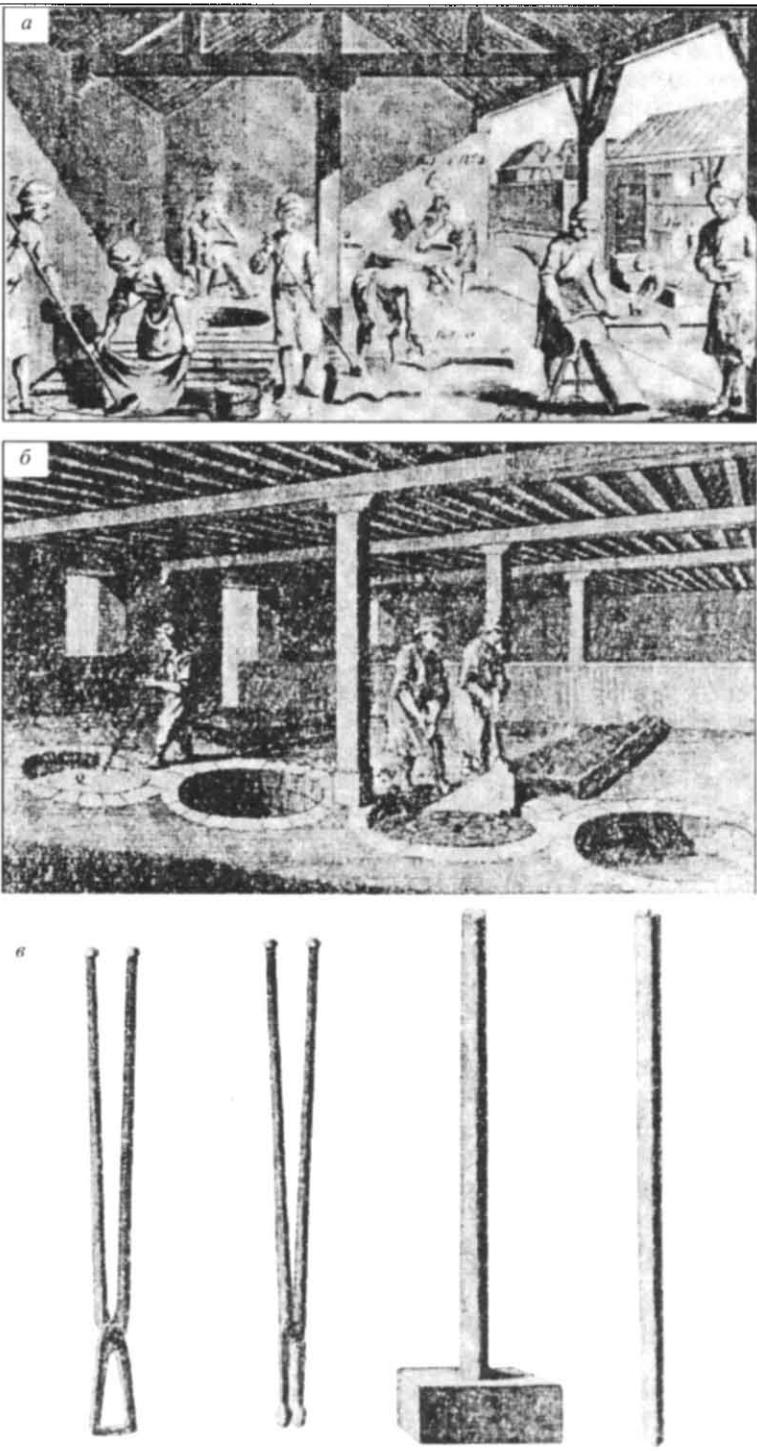

Рис. 7. Шкіряне виробництво, Франція XVIII ст. (Turgau, 1975): а — мокрий етап вичинення шкіри французькими білошкірниками; б — валнювання шкір в ямах-чанах; в — інструментарій для переведання й угачування шкіри

можливо, що в процесі вичинення шкіри широко використовували мозок, у тому числі й кістковий, жир, лій, сало, розкладену печінку, які втирали в шкіру — жиравали її для водовідштовхнення й пом'якшення. Крім того, грубі шкіри також просочували kleem з кісток, рогів і копит²²; з подрібнених кісток і ратиць

варили кісткову олію, якою жиравали шкіру²³; кістки й луска риби є основою отримання фосфорнокислого вапна²⁴. До того ж, аналіз виробів косторізних майстерень пізньоримського часу²⁵ свідчить про майже повну відсутність в їх номенклатурі чинбарських знарядь: на наш погляд, чинбари самі виготовляли цей нескладний інструментарій.

Кілька теплопристроїв чи велика глинобитна піч у добринівських спорудах були потрібні для опалення в майстерні, сушіння шкір, особливо восени і взимку (найкраща шкіра — з худоби осіннього забою)²⁶, підігрівання розчинів (низка операцій — лише в підігрітих розчинах)²⁷, прожарювання шкури²⁸. У глинобитній печі із спор. 1 черенем служила піщана підсипка. Гарячий пісок — хороший акумулятор тепла — використовували для сушіння шкір: ним їх пересипали, сушили, одночасно й знежириювали²⁹.

Іноді складовою чинбарні є материкові пристінні останці-прилавки (спор. 8): на них, можливо, зберігали інструментарій, складували інгредієнти розчинів чи шкіри.

Чинбарський характер комплексу підтверджують й залізні та кістяні знаряддя, знайдені в майстернях.

Плоскі великі камені на долівці (спор. 3) були призначені, можливо, для угачування шкіри чи дроблення кори: як зазначалося, для вичинення 100 кг сирої шкіри потрібно до 0,5 т (!) дубової кори. На наш погляд, кору (а не лише зерна) могли переробляти і в ступах та жорнах, широко поширеніх у черняхівській культурі³⁰.

Зі спор. 1 у Добринівцях походить і скupчення з-понад 100 мушель місцевих молюсків. Мушлі — концентрований вапняк для вапнування шкур³¹, м'ясо ж молюсків могли використовувати для лоювання шкіри.

Про шкіряне виробництво в Добринівцях-І свідчать і допоміжні артефакти. Це і розгалужена гідросистема, і наявність поруч виходів вапняку та гіпсу (гіпсний камінь — теж основа для отримання вапна)³², а поблизу в лісі — дуба, і сліди вапна й танідів у чахнах та на материкових долівках, і яма для гашення вапна (зажди вапно здебільшого використовували у шкіряному виробництві), а також наявність пластичних оглеснів водонепроникних глин (комплекс винесено на вищу ділянку, де, природно, материкові глини близче підступають до поверхні: глибина 0,2 м, у низинній частині схилу до материка 0,8—1 м), тобто і обсяг земляних робіт під час спорудження майстерень та ям-chanів тут менший, і височинне розташування уберігало комплекс від ґрунтових вод чи затоплення паводком.

Палеоекономічний аналіз добринівських майстерень у силу багатьох причин може бути лише поверховим, але і його висновки вражают³³. Виходячи з розмірів великих 8-подібних чанів у них одночасно обробляли до 10 великих шкур (спор. 3, 11, 12, до того ж, мали спарені 8-подібні чани). Така кількість підтверджується й пізньосередньовічними заборонами вичиняті в одному чані більше 10 шкір, інакше значно погіршується гатунок шкіри³⁴. За підрахунками встановлено, що для зоління 100 шкур використовували 1 гл (гектолітр) розчину³⁵, тобто 1 л на шкуру. Причому цей процес проходив у середньому у 8 зольниках, тобто 1 зольник — це 12,5 л розчину, що відповідає в середньому, з урахуванням втрат через просочування рідини в материк та випаровування, потребі зоління 10 шкур і навіть мінімальному обсягу чана. Повне вичинення 10 шкур продовжувалося у середньому 1 місяць. Майстерень же існувало одночасно не менше п'яти: розкопана частина складає лише половину площин комплексу, тут відсутні матеріали ранньої й фінальної фаз черняхівської культури, тобто комплекс був недовготривалим, а функціонування окремої майстерні — відносно довгим, тому що спорудження нової потребувало великого обсягу земляних та інших робіт. Враховуючи, що сезон обробки шкір тривав 7 місяців³⁶, отримуємо $10 \times 5 \times 7 = 350$ лише великих шкір (воля, корови, коня). І це за умови, що ями-чани були задіяні не цілій рік, а в майстернях функціонувало лише по одному чану. Кількість же вичинених тут малих шкір, як свідчать етнографічні дані³⁷, — учетверо-вп'ятеро більша, тобто це продуктивність середнього розміру чинбарні XVI—XVIII ст.³⁸.

Вироби зі шкіри відіграють надзвичайно велику роль у житті населення (життєво важливі заняття, як відомо, швидко перетворюються на ремесла)³⁹, і

значення шкіри як основного товару в зовнішній торгівлі в обмін на античний імпорт⁴⁰, яким багаті пам'ятки черняхівської культури, свідчить про можливість, навіть й економічну необхідність, саме товарного характеру шкіряного виробництва в черняхівському середовищі, спеціалізації чинбарства. Добринівські чинбарні і є об'єктами високопрофесійного спеціалізованого ремесла⁴¹.

На матеріалах з численних пам'яток Східної та Центральної Європи від кам'яної доби до пізнього середньовіччя ми виділили археологічні артефакти вичинення шкіри — основну ознаку давнього шкіряного виробництва. Донині в багатьох узагальнюючих працях стародавнє шкіряне виробництво охарактеризовано в основному через аналіз інструментарію для вичинення шкіри. Ми ж насамперед детально аналізували стаціонарні артефакти обробки шкіри (основні й допоміжні), оскільки вони — найменш розроблена ланка цього процесу⁴². Визначення функціонального призначення об'єктів проводили, як правило, після обов'язкової кореляції зі знахідками достовірно чинбарського інструментарію. Під час аналізу рухомих чинбарських артефактів ми детальніше розглянемо окремі знаряддя праці, особливо засоби й пристрой допоміжного характеру, які, на наш погляд, археологи часто інтерпретують довільно, а іноді й зовсім не фіксують.

Отже, наведемо низку археологічних ознак виробництва шкіри.

Стаціонарні артефакти

1. Сировинна база шкіряного виробництва. Проточна вода. Виходи вапняку, гіпсу, крейди, кар'єри та інші місця їх вибірки. Печі (горни) для випалу (збагачення) вапняку, випалювання мушель місцевих молюсків. Ями чи відкриті площаадки для випалу деревного вугілля, потрібного для збагачення вапняку, — так звані вуглярки⁴³. Ями (місця) для гашення вапна і його зберігання. Ями (місця) виготовлення поташу (сади) як миючого (знежирювального) засобу. Пластичні чи жорсткі водонепроникні глини, суглинки, що складають материк і в яких викопували ями-чани для мокрої обробки шкір. Кам'яні площаадки для подрібнення кори, вапняку, крейди, гіпсу. Ями з запасом деревного вугілля, золи, кори. Ями для викорювання дъогтю, витоплення смоли («майдани»). Ями з вогнищем для прожарювання і сушіння шкір. Можливо, і зольники доби бронзи—раннього заліза та, спорадично, більш пізнього часу. Останньому артефакту як можливій ознаці давнього шкіряного виробництва ми присвятили окрему працю⁴⁴. Тут наводимо лише короткий висновок дослідження: зольники — це місця накопичення й випалу золи (імовірно, і поташу) як миючого (вилуговувального) засобу й складника розчинів для зоління шкіри.

2. Виробничі артефакти. Ями-чани для мокрої обробки шкір (зоління, квашення, дублення): одинарні, 8-подібні, спарені 8-подібні, овальні чи круглі в плані, у профілі — циліндричні, зрізано-конічні, з невисоким (до 20 см) круговим розширенням стінок над дном; площею від 2 до 14 м², невеликої глибини (0,4—0,8 м), з рівним чи ледь прогнутим дном, додатково поглибленою частиною дна, дно обох півкругів 8-подібної ями, як правило, на одному рівні, півкруги 8-подібної ями з'єднуються по дну невисоким (0,1—0,2 м) материковим поріжцем завширшки 0,1—0,25 м; вертикальними чи ледь похилими стінками, при трьох вертикальних стінках одна майже завжди нижча — похила чи дуже похила (для полегшення виймання важких мокрих шкір), з цією самою метою — підтригуттої форми материкові уступи-розсікачі в одній із стінок ями чи в місці з'єднання півкругів 8-подібної ями, похила стінка ями завжди виходить у бік робочої площаадки; стінки та дно ям-чанів у легших материках — підмазані глиною чи обкладені камінням, можливо вистелені старими вичиненими шкірами, що добре утримують розчини; вапно, що використовували для розпушування шкури, «цементує» стінки ям-чанів, підвищує їх міцність; дно і стінки ям-чанів — темно-коричневого (таніди) чи білуватого (вапно) кольору; на дні ями-чана — шар золи, вапна, іноді — з волосом та шерстю, поруч чана — прошарки з відпрацьованих зольних чи дубильних сумішей; у майстерні яму-чан(-и) розміщували на невеликій відстані від стіни: на заплічик під стіною та протилежний край ями опирались кінці жердин настилу, з якого працювали зі шкірами; заповнення ям-чанів

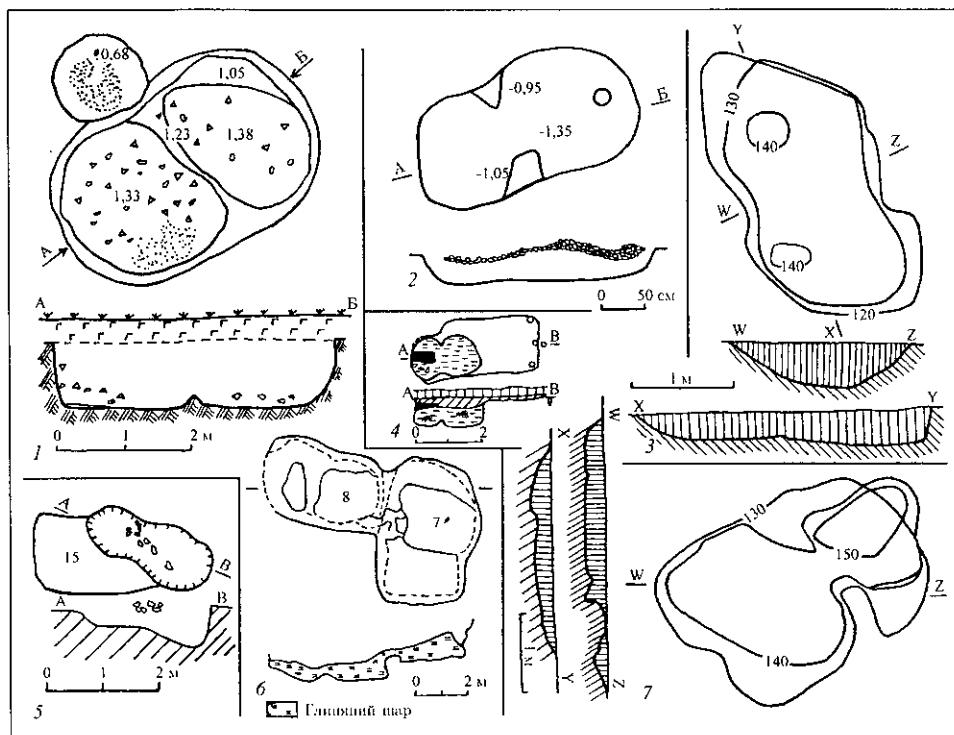

Рис. 8. Восьмиподібні ями-чани з пам'яток різного часу: 1 — Черепин, за: Л.І. Крушельницька, 1993; 2, 6 — Ракобути I Ріпків II, за: В.Д. Баран, 1981; 3, 7 — Іголомя, за: Н. Dobrzanska, 1990; 4 — Гарнкув, за: Н. Machaewski, 1992; 5 — Победім, за: V. Vendtova, 1970

часто однорідне, материкове (у них переміщали глину, вийняту під час викопування нових чанів) (рис. 8).

Зруби-чани. Велика кількість ям-чанів у спорудах з ознаками чинбарства та поруч з ними, часто ями стратиграфічно перерізаються (не всі ці ями функціонували одночасно); часто групи ям-чанів (комплекси) виносили на вищі ділянки, де материкові глини більше підступають до поверхні; перекриття ям-чанів поза спорудами — легке (шолом), археологічно маловловиме. Робоча площа — знівелевана горизонтально, утрамбована, часто — материкова частина долівки чинбарні чи ділянка поруч споруди, на якій відбувалася механічна обробка шкір, з підвищеним вмістом кісток тварин і чинбарського інструментарію; іноді в робочій площа зберігаються неглибокі плитки ямки з похилим дном — слід утоплення нижнього кінця колоди («кобили»), яку встановлювали під кутом до долівки і на якій проводили окремі операції механічної обробки шкіри; іноді — в краї площа вертикально забиті кістяні проколки — розпиначі (фіксатори) шкіри. Майстерні (чинбарні) — з ямами-чанами, робочою площею, спеціальним теплопристроєм.

3. Поховання «чинбарів». Аналіз похованального обряду може, на наш погляд, суттєво доповнити такі аспекти чинбарського процесу у стародавніх суспільств, як диференціація шкіряного виробництва, його спеціалізація, соціальний статус виробника тощо. Якщо інструментарій для роботи зі шкірою виступає не диференційовано (чинбарський окремо, шевський — окремо, до того ж, вкупні із засобами для інших простих виробництв — ткацтва, деревообробки), а в одних і тих самих похованнях і кількість таких могил на некрополі велика, це може свідчити про домашній неспеціалізований рівень шкіряного виробництва й шевства; якщо чинбарські артефакти трапляються лише в жіночих чи лише в чоловічих похованнях — це свідчить про статевий поділ праці у виробництві шкіри; якщо вони рівномірно є і в дитячих похованнях, до того ж, різні категорії чинбарського інструментарію трапляються в різних похованнях (скребачки — у жіночих, струги, скobelі — у чоловічих тощо), — це свідчить про статево-віко-

вий поділ праці в рамках сім'ї. Якщо ж такі артефакти є лише в поодиноких похованнях на могильнику, а номенклатура цих знарядь велика, цей факт може свідчити про спеціалізований рівень виробництва шкіри (виробнича спеціалізація); коли чинбарський і шевський інструментарій виступають окремо в поодиноких похованнях — про рівень професійної спеціалізації.

За В.Н. Федосовою, використовуючи аналіз мікроелементного складу кісткової тканини похованого, можна виділити могили чинбарів на некрополях: реміснича діяльність, яка супроводжується контактом із різного роду хімічними сполуками (фарбниками, дубильними речовинами, металами тощо), призводить до накопичення в організмі людини, у тому числі в кістковій тканині, специфічних хімічних елементів і сполук⁴⁵ (для чинбарства — вапнякових і танідних). На нашу думку, це дуже перспективний метод доповнення даних про стародавнє виробництво, але їх треба обов'язково корелювати з рухомим інвентарем могил: з вапном чи фарбами, наприклад, мають справу в кількох різних виробничих процесах — заливоробному, будівництві, скловиробництві, чинбарстві, ткацтві; шкіряний одяг померлого чи попона зі шкіри, якою його накрили в похованальній ямі, у процесі їхнього розпаду можуть змінити мікроелементний склад кісткової тканини тощо.

Рухомі артефакти

1. Інгредієнти — складники процесу шкіряного виробництва. Вапняк. Вапно. Зола (попіл). Поташ (сода). Гіпс. Крейда. Пісок. Глина. Сіль використовували для консервації шкур, їх травлення, як присадку до квасу (квашення або бучення шкір)⁴⁶. Кора дерев (дуба, верби, вільхи, ялини тощо), іноді й жолуді, листя, коріння рослин. Кістки тварин (велика кількість, насамперед кістки черепа й кінцівок) як результат добування мозку, у тому числі кісткового, використання його (а також сала, жиру, лою, розкладених внутрішніх органів тварин) для обробки шкіри. Мушлі молюсків — як результат використання м'яса молюсків для лоювання шкіри. Шкарапулупу яєць, жовток і білок використовували для надання шкірі водовідштовхнення, близку. Кісточки ягід плодів кущів та дерев — як фарбники. Гній (у ньому шкури пріють, розпушуються). Дьоготь, смола, олія, жир, у тому числі риб'ячий, — для жирування шкіри (водовідштовхнення, пом'якшення, близку). Тирса — для чищення шкір⁴⁷.

2. Інструментарій та пристосування шкіряного виробництва (рис. 7, 9—11). Ножі для зняття шкури, її обрізання (кістяні, металеві, кремінні). Для луплення шкури використовували й так звані тупики — лопаткоподібні з тупим робочим краєм вироби з тазових кісток чи лопатки тварини.

Проколки («проколки», «стрижні», «кочедики») кістяні, рогові, кремінні. Як правило, кістяну проколку виготовляли із трубчастих метакарпальних і тибіальних кісток дрібних тварин; її довжина 8—15 см, вона має загострений і зашліфований кінець (жало) і широку, здебільшого епіфізу, верхню частину⁴⁸. На наш погляд, велика кількість екземплярів (іноді до 20) проколок в окремих спорудах, де є й стаціонарні артефакти виробництва шкіри, повністю заперечує використання проколок як знарядь для нанесення орнаменту на посуд⁴⁹: у спор. 12 VIII ст. поселення Чорнівка-1 ми знайшли 15 кістяних проколок⁵⁰, але в ранніх фазах культури Луки-Райковецької орнаментування посуду майже відсутнє; ще більшою мірою це стосується празької культури V—VII ст., на поселеннях якої проколки — звичайна річ, і абсолютно — знахідки багатьох проколок на пам'ятках докерамічних культур. Той самий факт (велика кількість) заперечує і загальне використання проколок для нанесення контуру рисунку чи викройки на дерево чи шкіру⁵¹. Про відсутність масового використання проколок як штирів, які вставляли у шви стін для розвішування на них побутових речей, одягу тощо⁵², свідчить непрактичність такого способу й численні знахідки проколок за межами споруд, на відкритих робочих площацях, в ямах, культурному шарі. Не практично використовувати проколки (короткі, з широким епіфізом) як кочедики для плетіння чи як шила. Існування широкої (епіфіз) верхньої частини проколки, часто із врізом-упором, що відділяє голівку виробу, занадто малу для утримування в руці чи прив'язування рукоятки⁵³ та слідами від шнура під епіфізом чи

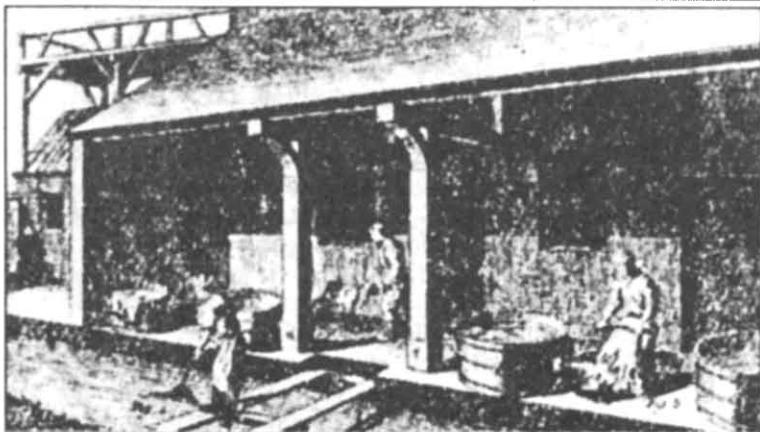

Рис. 9. Ручні операції і знаряддя вичинення шкіри у французькому чинбарстві XVIII ст. (Turnau, 1975)

отвором в широкій частині⁵⁴ (очевидно, для протягування шнура-роздяжки шкіри), знахідки проколок, вертикально забитих у долівку, а також кореляція їх з іншими чинбарськими артефактами беззаперечно свідчать про загальне використання кістяних проколок як фіксаторів розстеленої на долівці (робочій поверхні) шкіри або, ймовірніше, як упорів, на які зав'язували шнури-роздяжки шкіри. Універсальність форми кістяної проколки з пам'яток різних територій та часу свідчить про спорідненість їх основного (єдиного?) функціонального призначення — обробка шкіри. Напряму підтверджують саме таке призначення кістяної «проколки» й етнографічні дані⁵⁵. Шила для пробивання отворів у шкірі для її фіксації на робочій поверхні та пошиття виробів зі шкіри. Ножі міздрові (для чищення міздри). Скобелі (для зняття волосу, шерсті, міздри, стоншення шкіри) — кістяні, залізні, з прямим чи ввігнутим лезом та двома рукоятками на кінцях, поставленими горизонтально чи іноді піднятими вгору. Лезо звичайної коси — для волосозгінки, міздріння, стоншення шкіри⁵⁶. Фрагмент леза коси, забитої в колоду гострим краєм вгору, як елемент «шафи» — для стоншення шкіри, яку протягували зверху по лезу. Лощила («гладильники», для вирівнювання, загладжування й лощіння полотнищ шкіри, загладжування швів на шкіряних виробах) — кістяні (ребра із зашліфованим кінцем⁵⁷, «ковзани», астрагали⁵⁸), кам'яні (типу розтирача зернотерки чи гострильного каменя), праскоподібні, у вигляді наждачного круга з отвором по центру⁵⁹, керамічні («праски»), скляні, металеві — ви-

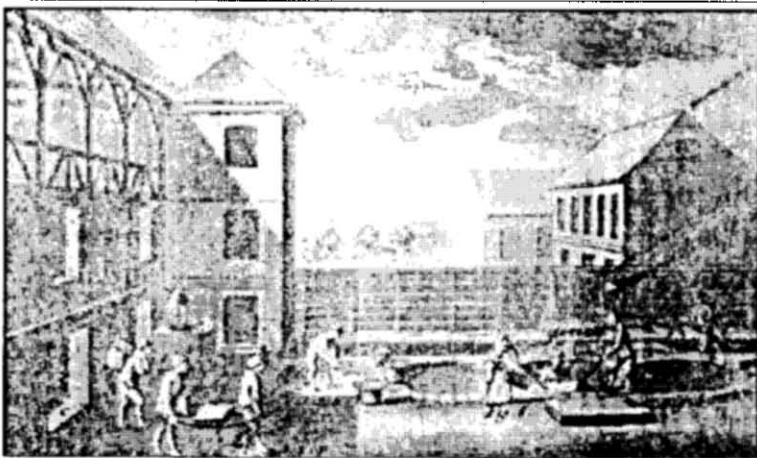

Рис. 10. Вапнування шкір в ямах-чанах на подвір'ї французької чинбарської мануфактури XVIII ст. та знаряддя і пристосування для вичинення шкіри (Turnau, 1975)

довжені чи округлі, із затертим від лощиння робочим краєм. Кам'яні лощила з річкової гальки (як і скребачки з ребра тварини) застосовували і для лощиння посуду⁶⁰. Проте заполірована їх поверхня має глибокі й безсистемні борозенки від тертя об крупні зернини піску чи жорстви, лощила ж для шкіри — із гладенькою лискучою поверхнісю, кам'яні лощила для посуду менших розмірів, не мають високого упору для руки, лощила з ребра часто мають посередині робочої частини леза зашліфовану виймку від лощиння вінчиків та ручок посуду⁶¹, трапляються вони в основному в місцях виробництва посуду⁶² чи в похованнях⁶³ і винятково в одиничних чи кількох (до 4 шт.) екземплярах. Лощила для шкір великого розміру, із значно більшими робочими поверхнями (співрозмірно заложуваних поверхонь шкіри) знаходять повсюдно, в окремих об'єктах — до 20 шт., часто вони чітко корелюються з іншими чинбарськими ознаками. Багато кам'яних і кістяних лощил знаходять на пам'ятках культур, наприклад Луки-Райковецької, де лощений посуд відеутній абсолютно.

Кліші («щипці», для перекладання шкір в ямі-чані, виймання шкір з чану). Гаки (для витягання шкір з ями) — залізні, з довгою рукояткою і вигнутим під

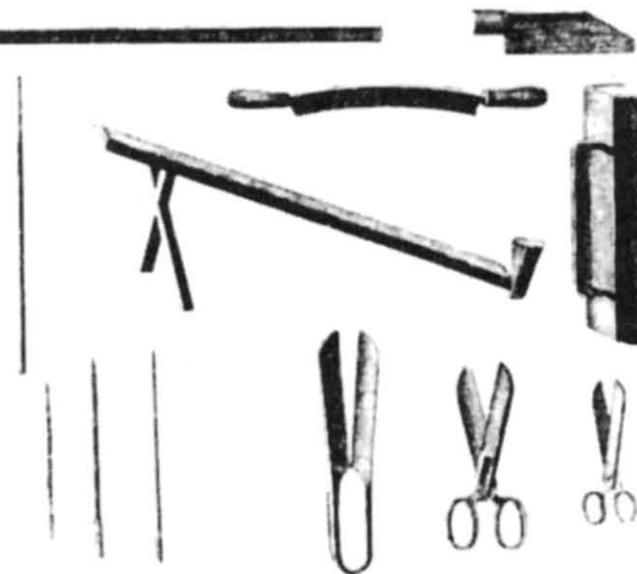

Рис. 11. Майстерня «угорської» вичинки шкіри та інструментарій у Франції XVIII ст. (I. Turnau, 1975)

прямим кутом коротким кінцем-зацепом. Розминачі («м'ялки», «кожум'ялки», «розвильники», «підставки») для розм'якшення, розтягнення, стонення шкіряних ременів. Сиром'ятний постав («круг», «м'яло», для виминання шкіри і надання їй міцності та еластичності) — пристрій, що складався з дерев'яного стовпа, вкопаного вертикально, на якому закріплено один чи два дерев'яні колеса (круги), між якими закручено шкіру, яка під дією коліс намотується на кілки чи стовп (виминається)⁶⁴. Угачувачі шкіри («бити», «молотки») — для розм'якшення й вирівнювання шкіри.

«Ключ» кушнірський («ключка», «гак», для остаточного розминання і стонення невеликих шкір) — залізний чи дерев'яний прут завдовжки 0,4—0,7 м з одним чи двома відгинутими в протилежні сторони гачками і рукояткою з однієї сторони та кільцем для підвішування стремена чи шнура з петлею для ноги⁶⁵. «Ключування» шкіри відбувається таким чином. Овчину, закріплена в залізному кільці чи на гаку, забитих в стінку, майстер притримує лівою рукою за її нижній край. Праву руку з ключем (права нога в петлі-стрімені) притискає до місця на шкірі, яке хоче розправити, тягне ключ донизу ногою, уминаючи шкіру гачком ключа. Цей прийом повторюють багато разів, повертаючи ключ у протилежний бік, а овчину — на всі боки, міняючи праву руку і ногу з лівими. Так сковзанням по овчині з певним натиском кушніри виминали шкіру.

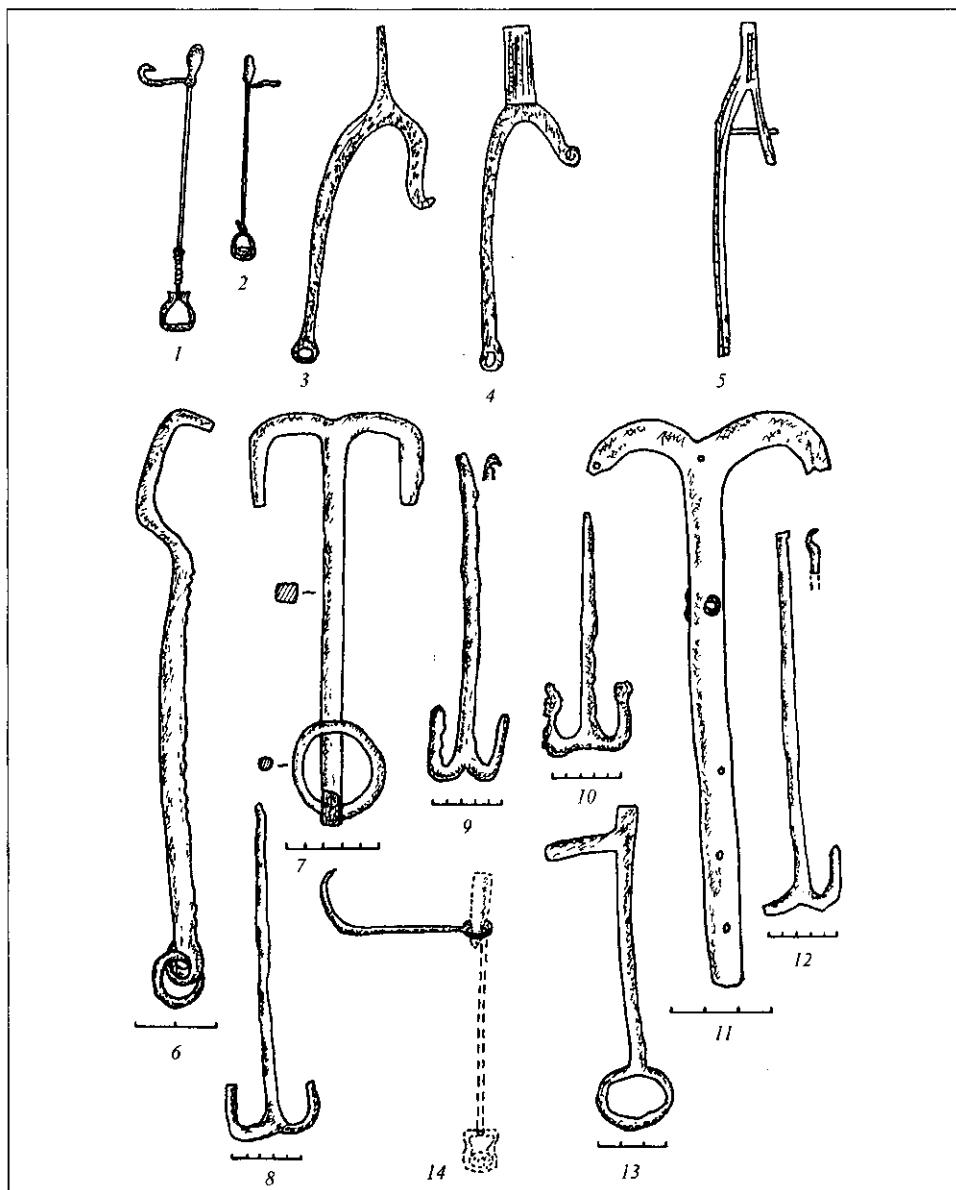

Рис. 12. Чинбарський інструментарій: 1—5 — кушнірські «ключі» для вичинки шкіри, 6—13 — археологічні знахідки, визначені як дверні ключі, 14 — можливе використання як кушнірського «ключа» предмета, інтерпретованого як «ключ для відпирання дверного засувка» (реконструкція автора)

На наш погляд, «ключі для відмикання дверних засувів» (тип 1 за Б.А. Колчиним)⁶⁶, особливо екземпляри завдовжки понад 20 см, насамперед якореподібні (Т-подібні), з товстого (1 см і більше) круглого чи 4-гранного в перерізі залізного прута, а також бронзові можуть бути елементом кушнірського «ключа» («ключі»)⁶⁷ (рис. 12).

Штампи кістяні (для тиснення по шкірі та шкіряних виробах) — на лопатках чи трубчастих кістках тварин. «Рашпілі» кістяні (для зачищення й стоншення шкіри та обробки поверхонь шкіряних виробів) — трубчасті кістки великих тварин, підтесані до 4-гранної форми і з рядами косих насічок по кожній грані або широкі ребра з насічками по поперечному зрізу чи вздовж ребра. Ножі шевські (для розкроювання шкіри, її обрізання тощо). Це основний інструмент шевця, але для ранніх періодів шкіряного виробництва він, як і інші шевські артефакти, трапляється в комплексах з чинбарськими ознаками. У період розвиненого середньовіччя швець часто сам вичиняв шкіру для власного ремесла, тому

основні шевські знаряддя ми залишаємо до рухомих артефактів виробництва шкіри. Мітчики (для розкроювання шкіри) — невеличкі січкоподібні (трапецієподібні) зализні знаряддя, вкладені в рукоятку. Колодки, правила, шаблони шевські (для пошиття взуття). Шила, голки, цвяхи шевські. Ступи з товкачами для товчення кори — дерев'яні, кам'яні, керамічні, металеві⁶⁸. Жорнові камені як елемент ручного чи водяного млина — для мелення кори. Камені гострильні («бруски») — для гостріння металевих і кістяних шкіряних виробничих знарядь. Кошки з боковими ручками — для перенесення кори, інших складників⁶⁹. Діжки, кадоби, ночни-довбанки — для приготування чинбарських розчинів, зоління, квашення, дублення шкір. «Кобила» — дерев'яна напівкругла лава на опорі, на якій міздрювали й стонували шкіру⁷⁰.

Інший інструментарій (кушнірський, лимарський) та засоби для виконання допоміжних робіт у шкіряному виробництві — олійниці (пустотіла колода для збивання олії, потрібної під час жирування шкіри), посуд для дистиляції дерева (керамічні сита, лійки), молотки для дроблення кори, правидла (рамки для розтягнення дрібних шкірок) тощо.

3. Сировина (продукт виробництва) та відходи. Шкіра — шматки, шкіряні вироби. Обрізки шкіри. Ламані й трощені кістки як відходи процесу добування кісткового мозку. Зпрацьовані та поламані знаряддя праці чинбара, напівфабрикати для їхнього виготовлення, браковані вироби. Волос, шерсть, щетина. Мушлі молюсків, шкарадупа яєць — відходи лоювання й жирування шкіри. Відпрацьовані чинбарські суміші — у вигляді прошарків і плям навколо чанів, на робочих площацках, у культурному шарі.

Кілька слів про методику вичленення та інтерпретації об'єктів, пов'язаних із шкіряним виробництвом. Об'єкти вичленення шкір, як правило, знаходяться на периферії поселень, за межами городищ, у передмістях міст, поблизу проточної води, у місцях, де близько до поверхні підступають материкові водонепроникні глини та суглинки, часто оглеєні. Шкіряне виробництво потребує розгалуженої ресурсної зони, тому поблизу нерідко фіксуються стародавні місця вибірки вапняку, крейди та гіпсу, печі й ями для збагачення вапняку і його гашення, місця випалу золи, деревного вугілля, поташу, витопу смоли й дьогтю, кам'яні вимостки для дроблення кори, крейди.

У межах житлово-господарського комплексу мокру вичинку шкіри проводили в ямах поруч зі спорудами чи в ямах у господарських приміщеннях, механічну — у дворі, хліві, рідше — у житлі. Цьому є чіткі етнографічні відповідники⁷¹. Необхідність проведення мокрих етапів вичленення у великих резервуарах, їх довготривалість, сморід від шкір, що пріють, квасяться, дубляться чи фарбууються, суперечать можливості проведення цих ланок обробки шкір у спорудах житлового призначення: будівля з ямою-чаном (-ами) та чинбарським інструментарієм, навіть з опалювальним пристроєм, материковими «прилавками» тощо є або власне чинбарською майстернею, або господарською спорудою з влаштованим у ній чинбарським місцем (але не житлом).

Асортимент інструментарію для обробки шкір є значно більший, ніж це прийнято вважати. Слід детально фіксувати всі кістяні, рогові та кам'яні предмети зі слідами спрацьованості, щелепи тварин, фрагменти посуду із затертими краями. Остаточну відповідь на питання про функцію цих предметів можуть дати трасологічний та інші аналізи.

Кореляції із шкіряним виробництвом слід піддавати й залишки та скучення мінеральних й органічних речовин — складників процесу вичленення шкіри: шкарадупу яєць, мушлі молюсків, пісок, глини, кори, кісточки плодів тощо.

Подальшого вдосконалення потребує й термінологічний апарат шкіряного виробництва, загальні категорії товарного продукування об'єктів і центрів, ремесла, обігу. Недосконалою є й методика палеоекономічного аналізу виробничого експорту, зіставлення його з даними поховань чинбарів, визначення ступеня спеціалізації чинбарства за археологічними артефактами, особливо персхідних її форм.

Виробництво шкіри було надзвичайно важливою галуззю стародавньої економіки. Його справжній рівень та значення у поступі первісних та середньовічних суспільств можна визначити зусиллями багатьох гуманітарних та природничих дисциплін.

¹ Vencel S. K розкопам та їхнім артефактам // Archeologicke rozhledy. — 1980. — XXXII, № 5. — S. 522.

² Войнаровський В. Шкіряне виробництво на Галицьких землях у IX—XV ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Тези доп. — Київ; Галич, 1998. — С. 37—40; Терський С. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) // Галич і Галицька земля ... — С. 61—64.

³ Turnau I. Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI—XVIII wieku. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. — S. 45.

⁴ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. — СПб., 1895. — Т. XVa. — С. 567; Энциклопедия промышленных знаний. Обработка волокнистых веществ. — СПб., 1912. Т. 8. — С. 689—720.

⁵ Горинь Г.Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок ХХ століття). — К., 1986. — С. 32.

⁶ Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1984. — С. 147.

⁷ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона ... — С. 569; Потапов Л.П. Очерки по истории Шории. — М.; Л., 1936. — С. 100—101; Turnau I. Op. cit. — S. 78, 111, 112; Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. — Л., 1983. — С. 138; Шрамко Б.А. Зазн. праця. — С. 152; Горинь Г.Й. Зазн. праця. — С. 32—34.

⁸ Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных городах Северного Причерноморья. — М., 1986. — С. 56.

⁹ Горинь Г.Й. Зазн. праця. — С. 32.

¹⁰ Історія Львова у документах і матеріалах — К., 1986. — С. 25.

¹¹ Turnau I. Op. cit. — S. 37.

¹² Історія Львова ... — С. 23.

¹³ Грушевський М. Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV—XVII вв. Господарство польського магната на Задніпров'ї. — К., 1917. — С. 24.

¹⁴ Войнаровський В. Зазн. праця. — С. 40.

¹⁵ Засєць І.І., Жураковський Б.С. Забезпечення водою трипільських поселень // Археологія. — 1997. — 3. — С. 135—139.

¹⁶ Kobiinski Z. Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyiku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Jodz, 1988. — S. 110—111. — Ryc. 10, 61.

¹⁷ Шекун О.В. П'ятнадцятий сезон робіт в давньоруському поселенні «Ліскове» // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 136.

¹⁸ Godłowski K. Hutnictwo i kowalstwo zelaza na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich // Archeologia Polski. — 1965. — T. X, zeszyt 1. — S. 254.

¹⁹ Kobiinski Z. Op. cit. — S. 180.

²⁰ Шрамко Б.А. Зазн. праця. — С. 149.

²¹ Turnau I. Op. cit. — S. 32, 56. — Ryc. 2.

²² Turnau I. Op. cit. — S. 78.

²³ Turnau I. Op. cit. — S. 78.

²⁴ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. — СПб., 1894. — Т. XII. — С. 826.

²⁵ Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.

²⁶ Горинь Г.Й. Зазн. праця. — С. 31.

²⁷ Szuchewich W. Huculsyzna. — Krakyw, 1902. — T. 1. — S. 301; Turnau I. Op. cit. — S. 43.

²⁸ Turnau I. Op. cit. — Ryc. 24.

²⁹ Ibid. — S. 94—95.

³⁰ Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В. и др. Славянє Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев, 1990. — С. 163. — Рис. 81.

³¹ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона... — Т. XII. — С. 826.

³² Там же.

³³ Войнаровський В. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // Зап. НТШ. — 1998. — Т. 235. — С. 299.

³⁴ Turnau I. Op. cit. — S. 75.

³⁵ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона... — Т. XVa. — С. 569.

³⁶ Горинь Г.Й. Зазн. праця. — С. 31.

³⁷ Turnau I. Op. cit. — S. 76.

³⁸ Ibid.

³⁹ Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе — М., 1985. — С. 28.

⁴⁰ Войнаровський В. Чинбарство... — С. 298.

- ⁴¹ Там же. — С. 298—303.
- ⁴² Войнаровський В.М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 58—71.
- ⁴³ Бидзіля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.—III в. н. э.). — Киев, 1983. — С. 124—125; Pleiner R. Základy slovanského železářského hutnictví v Českých zemích. — Praha, 1958. — S. 65—68.
- ⁴⁴ Войнаровський В. Ще раз про зольники епохи пізньої бронзи — ранньозалізного часу: спроба реінтерпретації (у друці). — С. 104—111.
- ⁴⁵ Федосова В.Н. О возможностях использования антропологических данных для палеосоциальных реконструкций // РА. — 1995. — 2. — С. 104—111.
- ⁴⁶ Turnau I. Op. cit. — S. 39, 40, 58, 96.
- ⁴⁷ Ibid. — S. 88.
- ⁴⁸ Кильеников В.В. Функциональное назначение орудий труда с Мостищенского городища скіфского времени // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья. II: Тез. докл. — Запорожье, 1994. — С. 75.
- ⁴⁹ Блаватская Т.В. Греческое общество II тысячелетия до н. э. и его культура. — М., 1976. — С. 85.
- ⁵⁰ Войнаровський В. Чинбарські комплекси поселення Чорнівка-І на Буковині // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у II половині першого — на початку другого тисячоліття н. е.: Тези доп. — Чернівці, 1994. — С. 26.
- ⁵¹ Петерс Б.Г., Чухина Е.В. Костяные изделия из раскопок Патрея 1985—1989 гг. // РА. — 1995. — 2. — С. 156.
- ⁵² Петерс Б.Г. Косторезное дело... — С. 56.
- ⁵³ Збенович В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — Киев, 1980. — С. 94. — Рис. 63, 11—13, 15, 16.
- ⁵⁴ Banner J. The neolithic settlement on the Kremenyak Hill at Csoka (Иока). The excavations of F.Mora in the years 1907 to 1913 // Acta archeologica. — 1968. — Т. XII. — Fasciculi 1—4. — Fig. XLIII, 31, 40, 43, 44; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. — Минск, 1975. — С. 53. — Рис. 15, 1, 15.
- ⁵⁵ Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология... — С. 137.
- ⁵⁶ Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie. Materiały etnograficzne, część I. Kultura materialna. — Kraków, 1928. — S. 272, fig.226; Turnau I. Op cit. — S. 49.
- ⁵⁷ Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) // МИА. — 1957. — 54. — С. 210—212. — Рис. 94.
- ⁵⁸ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1991. — С. 42.
- ⁵⁹ Turnau I. Op. cit. — Рис. 17, 36.
- ⁶⁰ Щегельський І.І. Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е. — II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1986. — 54. — С. 13—26. — Рис. 1—3.
- ⁶¹ Семенов С.А. Первобытная техника ... — Рис. 100, 4.
- ⁶² Сымонович Э.А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке // КСИА. — 1966. — 107. — С. 118—145. — Рис. 55.
- ⁶³ Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — 139. — С. 91. — Рис. 10, 1—3.
- ⁶⁴ Turnau I. Polskie skorupictwo. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk; Łódź, 1983. — Рис. 101; Горинь Г.Й. Шкіряні промисли... С. 33—34.
- ⁶⁵ Szuchewich W. Huculszyzna... — С. 301—302. — Рис. 173; Turnau I. Garbarstwo... — Рис. 27; Горинь Г.Й. Зазн. праця. — С. 35—36; Шендрик К.І. Кушнірські інструменти з городища на Княжій горі // Археологія. — 1970. — 23. — С. 221—224. — Рис. 1.
- ⁶⁶ Колчин Б.А. Техника обработки металла в Древней Руси. — М., 1953. — С. 126—136. — Рис. 66; Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) // МИА. — 1959. — 65. — Рис. 71, 72; Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 161, рис. 3; Соловьова В.М. Засувний замок древньоруського житла // Археологія. — 1952. — 7. — С. 182—188. — Табл. 1, 2.
- ⁶⁷ Войнаровський В. Ключі та «ключі» як археологічний артефакт та елемент шкірви-робництва (у друці).
- ⁶⁸ Turnau I. Garbarstwo... — Рис. 17, 29.
- ⁶⁹ Ibid. — Рис. 14, 9.
- ⁷⁰ Ibid. — Рис. 6, 7.
- ⁷¹ Ibid. — S. 28, 32. — Рис. 1, 2.

Одержано 10.09.2001

B.N. Войнаровский

ДРЕВНЕЕ КОЖЕВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена одному из наиболее распространенных в древности и одновременно недостаточно уловимому археологически типу производства — кожевничеству. Основу работы составляют артефакты производства кожи, выделенные автором на материале кожевнических специализированных комплексов черняховской культуры Добрыновцы-І на Буковине и «Перун» в предместье позднесредневекового Львова. Приведены результаты палеоэкономического анализа исследуемых комплексов, реконструирована технологическая цепочка древнего кожевоизводства, описан многочисленный ряд археологических артефактов кожевничества (стационарных и движимых), даны рекомендации по усовершенствованию методики поиска и интерпретации объектов и центров древнего кожевничества.

V.N. Voinarovskiy

ANCIENT TANNING INDUSTRY ON THE TERRITORY OF THE UKRAINE

The article deals with one of the most widespread at the ancient period and at the same time not enough perceptible by archaeological sources type of manufacturing - the tanning industry. The leather artifacts singled out by the author from among the material of specified tanning assemblages of Cherniakhivs'ka culture such as Dobrynovtsy-І in the region of Bukovina, and «Perun» in the suburb of late medieval Lvov are in the center of attention in this paper. The author presents results of the paleoeconomical analysis of the assemblages under study, makes reconstruction of the technological chain of the ancient tanning industry, shows numerous archaeological leather artifacts (stationary and portable), and adduces recommendations for improvement of methodology of searching and interpretation of objects and sites of the ancient tanning industry.

Нові відкриття і знахідки

В.Б. Панковський

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ «ЗУБЧАСТИХ ЛОПАТОК»

Розмаїтість методів функціонального аналізу — необхідна умова успішного вивчення матеріального комплексу археологічних культур. Серед цих методів важливе місце займає експериментально-трасологічний. Виходячи з цього у статті розглянуто одну з гіпотез про призначення лопаток із зубцями по краю суглобної западини. Вони не лише знаряддями праці, а й продуктом давнього косторізного виробництва, яке набуло доволі самобутнього розвитку в Північному Причорномор'ї у другій половині II тис. до н. е.

Тривалий час не викликало заперечень хіба що заражування зубчастих лопаток до знарядь праці. А ось з'язок з конкретним виробництвом та окремим робочим процесом був незрозумілій. Огляд існуючих поглядів зробив В.В. Отрощенко в спеціальній статті¹. Більшість із них є припущеннями, не підкріпленими, на жаль, ні даними вивчення слідів, ні експериментом. Окремо стоять трасологічні визначення М.П. Грязнова². Згідно з ними, зубчасті лопатки є знаряддями для обробки поверхні кераміки. Невелика серія предметів, що їх вивчив дослідник (4 екз.), не може сама по собі примусити ставитися до цього висновку з недовірою. Проте нам невідомі критерії, якими користувався М.П. Грязнов, оцінюючи сліди, які він спостерігав у мікроскоп. До того ж, результати трасологічного дослідження знарядь гончарства та поверхні посудин доби палеометалів не дають певних аналогій до зубчастих лопаток³.

О.В. Бодянський, а згодом і О.О. Кривцова-Гракова припускали причетність зразків із Волоського та Сабатинівки до шкіряного виробництва⁴. Дається взнаки обмеженість техніко-морфологічного методу, тому дослідники звертають увагу на видні простим оком сліди спрацьовування кістки⁵. Звичайно, впливали відомі на той час досліди М.П. Грязнова та С.А. Семенова, який розробляв генеральні ознаки спрацьованості знарядь. За аналогією були також принципово правильними висновки, яких дійшли раніш археологи Поволжя щодо тупиків із щелеп тварин⁶. До думки О.В. Бодянського та О.О. Кривцової-Гракової приєднались інші вчені⁷, а В.В. Отрощенко, спираючись на власні спостереження робочих поверхонь, дійшов висновку, що більшість зубчастих лопаток використовували для вичинки шкір, решта, можливо, — для первинної обробки кераміки⁸. Через те що ці знаряддя часто трапляються під час розкопок, С.М. Ляшко пропонує вважати їх скребачками⁹. Остаточно розв'язати це питання були покликані досліди іншого методичного гатунку.

Функціональна типологія матеріалів доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я передбачала трасологічний аналіз усіх наявних свідоцтв виробничої діяльності, а отже, і зубчастих лопаток¹⁰. Г.Ф. Коробкова провела дослідження екземплярів зі Степового, Новорозанівки I, Чикалівки, Новоселиці, Ташилка I, Кобильні. Дослідники цих пам'яток упроваджують назву нового функціонального типу, тобто виробу, що має стійку єдність ознак спрацьовування, які повторюються та відображують конкретну операцію або процес праці¹¹. Це «штамп для тиснення шкіри» — визначення, що вже є сталим в літературі¹².

Разом з тим виникають нові запитання. Адже поява терміна не супроводжуvalась описом слідів і роз'ясненнями щодо траекторії та кінематики рухів зна-

ряддя; була відсутня характеристика властивостей матеріалу, що підлягав обробці. Отже, треба було обґрунтувати якраз головні складові цього функціонального типу. В етнографії «тиснення» означає процес прикрашання шкіряних виробів об'ємним візерунком. За існуючими даними, техніка та спеціалізовані знаряддя цього виробництва не залишають місця пристроям, подібним до зубчастих лопаток¹³. Тут наявна низка протиріч. І саме тому, мабуть, С.М. Ляшко констатувала у двох узагальнювальних працях, що роль цих знарядь у шкіряному виробництві залишається ще до кінця не з'ясованою¹⁴.

Наведу інші міркування у порядку просування до головної гіпотези.

Територія розповсюдження об'єктів, що нас цікавлять, — простір між нижньою течією Дунаю та середньою течією Сіверського Дінця. За неповними підрахунками автора, звідси походять понад 250 екземплярів з 63 поселень. Ці пам'ятки розташовані в західній та контактній зонах спільноти культур валикової кераміки (СКВК) за Є.М. Чернихом і відповідають її ранній фазі (рис. 1). Поодинокі знахідки зроблені на поселеннях фінального щабля культури Вітенберг і Тей фаз IV—V, зокрема в Отопені¹⁵.

Нині можна скласти велими показний перелік спільноти кістяних виробів для низки КВК степової та лісостепової зон від Карпат до Алтаю¹⁶. Навіть завчасно не відкидаючи усіх відомих пояснень функцій зубчастих лопаток, з огляду на певну обмеженість їхнього поширення в межах СКВК, треба відповісти на запитання: чи є ці знаряддя свідченнями якоїсь специфічної виробничої діяльності носіїв КВК Північного Причорномор'я?

З цією метою автор вивчив серію знахідок із поселень Іллічівка (7 екз., розкопки Т.О. Шаповалова)¹⁷, Безименне II, Широка Балка II (8 і 2 екз., розкопки В.М. Горбова, А.М. Усачука)¹⁸, Глибоке Озеро II (1 екз., розкопки Я.П. Гершковича), Маяки (1 екз., розкопки М.Л. Швецова). Були застосовані бінокулярний мікроскоп «МБС-9» ($\times 8,4$ —98) та бінокулярний металографічний мікроскоп

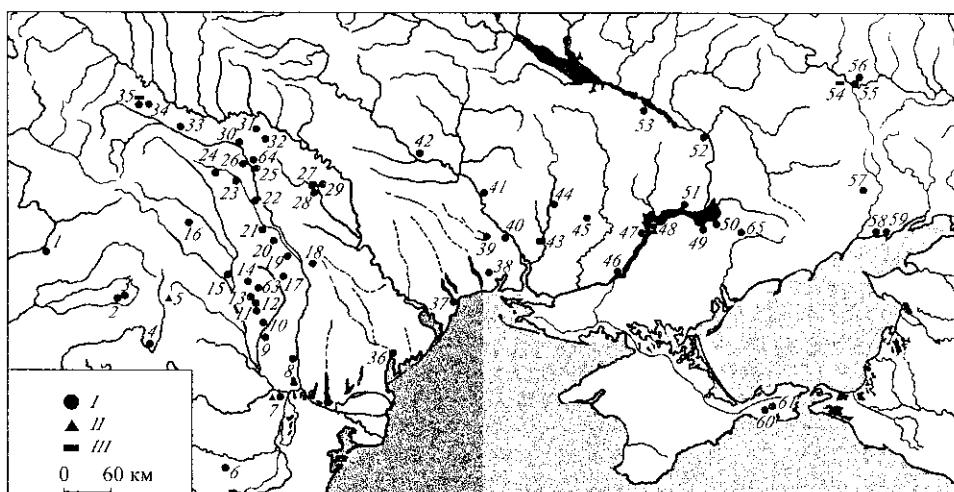

Рис. 1. Пам'ятки, на яких знайдено зубчасті знаряддя: I — з лопаток; II — з III (копитних) фаланг; III — з трубчастої кістки; 1 — Анахіда; 2 — Симонешти; 3 — Ніколені; 4 — Ротбав; 5 — Жигодін; 6 — Лупшану; 7 — Брейліца; 8 — Кавадінешти; 9 — Гирбовець; 10 — Бирлад; 11 — Теведерешти; 12 — Лікітішени; 13 — Бербоаса; 14 — Велені; 15 — Ітешти; 16 — Тирпешти; 17 — Танаку; 18 — Ніспорени; 19 — Русеній Ной; 20 — Вала Лупулуй; 21 — Ларга Жижия; 22 — Андріешени; 23 — Трушешти; 24 — Корлетеши; 25 — Костешти VIII; 26 — Ріпіцені; 27 — Кобильня; 28 — Старі Рошієтичі; 29 — Гіндешти; 30 — Слобідка-Ширеуци; 31 — Корестоуци I; 32 — Грінауци IV; 33 — Магала; 34 — Острозвець; 35 — Стецівка; 36 — Новоселиця; 37 — Сухий Лиман; 38 — Анатоліївка; 39 — Степове; 40 — Суха Балка; 41 — Тащлик I; 42 — Сабатинівка; 43 — Пересадівка; 44 — Новорозанівка I; 45 — Володимиривка I; 46 — Дремайлівка; 47 — Михайлівка (урочище Криниці); 48 — Ушкалка; 49 — Златополь; 50 — Скельки; 51 — Вищетарасівка I; 52 — Волоське; 53 — Чикалівка; 54 — Маяки; 55 — Іллічівка; 56 — Глибоке Озеро II; 57 — Миколаївка; 58 — Безіменне II; 59 — Широка Балка II; 60 — Кірове; 61 — Сазонівка; 62 — Отопені (не локалізовано); 63 — Хоройата; 64 — Котюжани; 65 — хут. Шевченка (Чингул).

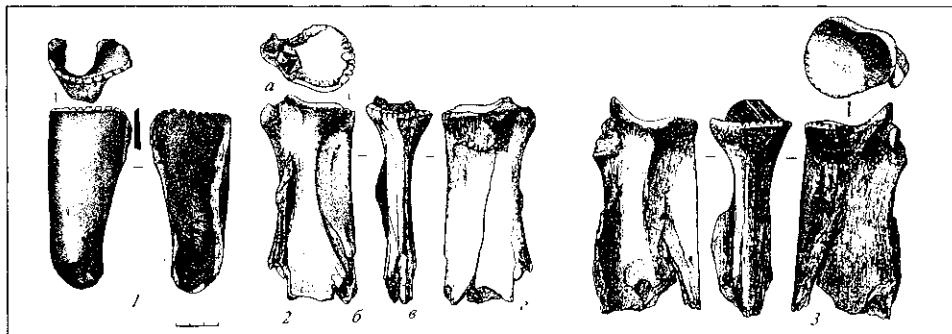

Рис. 2. Зубчасті знаряддя: 1 — Маяки; 2 — Іллічівка; 3 — Безіменне II

«МЕТАМ-РІ» із збільшенням у 50 і 80 разів. Була використана добре розроблена в науці методика трасологічного аналізу, удосконалення якої постійно триває¹⁹.

Основна робоча поверхня усіх трасологічно досліджених знарядь — край суглобної западини з нарізаними зубцями. Тут трапляються видимі без збільшення ознаки спрацьовування. Це — залошність зовнішнього боку зубців, щорсткість, завальцовування, руйнування їхніх верхівок, а також стерти прилеглі ділянки без нарізки, на що вже звертали увагу дослідники²⁰.

За різних збільшень вдалося зафіксувати такі блоки слідів спрацьовування: пришліфування, заполірування та лінійні сліди. Пришліфування визначено за змінюванням анатомічної форми, пластичних і структурних властивостей кістки²¹. Ділянка пришліфування чітко окреслена, має вигляд похилої грани на зовнішній поверхні зубців. Ширина грани в кожного знаряддя різна, звичайно не перевищує 5—7 мм. Проте ця грань завжди має вигляд суцільної — за збігом крайніх точок на сусідніх зубцях, інтенсивністю спрацьовування, однаковим кутом нахилу. Зубці на одних зразках майже цілком знівельовані (Іллічівка, рис. 2, 2). Інших пришліфування ледь торкається (Глибоке Озеро II). За мікроскопічними спостереженнями, пришліфовання, яке видно простим оком, вкривають різні об’ємні сліди та заполірування. Крізь них пропадають елементи компактного шару та губчастої речовини кістки. Ці ознаки свідчать про абразивну дію, під час якої утворився той блок слідів, опис якого наведено вище.

Межі поширення найінтенсивнішого заполірування збігаються з краями ділянки пришліфування. Окремі плями знаходяться дещо нижче, в основному на каудальному краї суглобного кута. У цих місцях переважає поверхнева залошність. Полірування яскраве, блискуче; воно охоплює майже всі елементи рельєфу кісткової тканини, але не проникає у западини губчастої речовини.

Лінійні сліди поділяються на чотири групи. Перша — найбільш великий, у вигляді неглибоких, але широких борознистих подряпин. Друга — криволінійні, зігнуті борозни, які чимось нагадують відбитки травинок або волокнистої мотузочки, що пристала до сирої глини. Сліди цих груп мають поперечний, поздовжній та діагональний напрямок відносно верхнього краю зубців, часто перетинаються. Сліди третьої групи — це більш глибокі вузькі та довгі подряпини. Вони прямі, подекуди двійчасті; спрямовані поперек або діагонально. Між слідами I—3 груп, частково вкриваючи їхні краї, розташовуються численні лінійні сліди четвертої групи — тонкі дрібні подряпини поздовжнього та діагонального напрямку. Місцями вони утворюють «пучки».

Характер пришліфування, заполірування та об’ємні особливості (топографія) лінійних слідів залежать, зокрема, від властивостей матеріалу, що обробляється²². Звичайно, цей матеріал мав достатні абразивні якості для того, щоб утворити ділянку пришліфування. Проте наявність інтенсивного заполірування, різнофактурних об’ємних слідів, часто із складною непрямолінійною формою та порівняно плавним окресленням, свідчать про те, що робочий процес проходив з невеликим питомим тиском та диспергуванням малих часток²³. Усі ці ознаки притаманні кістяним знаряддям для обробки шкіри²⁴. Втім картина спрацьовування, що прослідковується на робочих поверхнях зубчастих лопаток, відрізняється від тієї, що дають струги з ребер, скребачки з лопаток, туники із щелеп тварин²⁵. Відмінність полягає у характері лінійних слідів.

Зубчастими лопатками навряд чи обробляли суху і тверду шкіру. У такому разі ознаки абразивної дії були б помітні на рівні лінійних слідів — чітких, численних та односпрямованих. Цілком своєрідні сліди виникають під час видалення підшкірного шару та волосу з вологих шкір²⁶.

У нашому випадку сировина мала і абразивні, і полірувальні якості, а також деяку здатність сковзатися по робочій поверхні знаряддя, залишаючи покручені борозни і, взагалі, сліди різної спрямованості. На кожному знарядді, яке було піддано трасологічному аналізу, будь-який з блоків слідів переважає. Відмінна також міра пришліфування. Отже, у різних картинах спрацьовування відображаються не лише наведені властивості матеріалу, а й зміна цих властивостей під час його обробки.

Щоб уточнити кінематику робочих рухів, ще раз зверну увагу на основні риси 1—3 груп лінійних слідів. По-перше, вони розташовані «врозсип» та різні за геометрією. По-друге, у крайніх точках кожний окремий слід (особливо групи 3) має однакову інтенсивність, поступово стончується. До такого стану кістки спричинилися додаткові агенти спрацьовування, що рухалися між робочою поверхнею та шкірою. На мою думку, це відбувалося під час зворотно-поступальних рухів по двох-трьох основних трасекторіях, але в одній площині, якою є ділянка пришліфування.

Якби робоча поверхня була рівною анатомічно, або, принаймні, тяжіла до такої, тоді поява великої правильної грані на *активному знарядді* цілком припустима²⁷. Хоча край суглобної западини є дугою, проте зона пришліфування чітко обмежена, суцільна; робочі зусилля розподілялися рівномірно та одноманітно; трасекторії пролягали у стійкій площині. Отже, треба надалі розглядати можливість того, що зубчаста лопатка під час роботи була відносно нерухомою.

Край зламів та пласкі ділянки майже всіх досліджених знарядь вкриті заlossenістю, яка, за рідкісним винятком, не має чітких лінійних слідів. Щоправда, вона надто інтенсивна для того, щоб вважати її заlossenістю від рук працюючого. Окремі виступні частини зламів тіла лопатки та її ості заlossenі до зиебарвлення, але, знов-таки, без регулярних і чітких лінійних слідів. Така спрацьованість з'явилася, найімовірніше, унаслідок постійного дотику шкіри. На екземплярі з Іллічівки заlossenість є лише на медіальному боці тіла лопатки (рис. 2, 2, 2). Отже, під час роботи корпус знаряддя не було укріплено в стіні будівлі або вкопано в землю, він був відкритим. У зв'язку з цим слід пригадати зразки із зубцями на сплющенні частині тіла лопатки (Кірове, Кавадінсьти, Лутшану, Русеній Ной)²⁸.

В археології доби середньої — пізньої бронзи відомі деякі знаряддя із зубцями, у тому числі з лопаток, які можна попередньо пов'язувати з обробкою сировини тваринного походження²⁹. Функцію зубчастих лопаток можна встановити, залучивши порівняльні дані етнографії, технології шкіряного і хутрового виробництва.

Сутність обробки шкур складають: 1) підготовчі операції, 2) вичинення і 3) оздоблення. Перша і третя стадії — найбільш інструменталізовані. Серед підготовчих операцій слід зазначити видалення міздрі та волосся. Вичинення — це комплекс хімічних процесів³⁰. Саме оздоблення являє особливу строкатість за-собів і знарядь. Серед них і зубчасті прилади з металу, деревини, кістки. Ручні зубчасті м'ялки застосовуються для обробки шкур марала, лося, оленя, коня, великої рогатої худоби (ВРХ), шкіряних овчин та ін. Шкуру при цьому кладуть у розстил або на дерев'яну колоду. Інші різновиди — зубчасті важільні та складені пристрой, призначені для розминання шкір або ременів³¹. В усіх випадках принцип дії — стискання і стискання-роздягування.

Значне поширення мав спеціалізований інструмент «ключка», тобто залізний гак із зубцями. Ним багато разів проводили по зволожений овчині, один край якої був закріплений, а інший тримали в руці³². Легко помітити, що робота ключкою відмінна від розминання і за положенням сировини та знаряддя, і за принципом дії — зустрічне стискання з роздягуванням. Головне завдання такої обробки хутрових і шубних овчин або козлин — зберегти міцність зв'язку вовни із шкіряною тканиною, але зробити напівфабрикат еластичним. Це досягається саме розбивкою. У процесі розбивання волокна розділяються, шкірна тканина розпушується і стає м'якою та пластичною. Водночас її підчищають. Відбувається розтягування шкури у довжину і ширину³³.

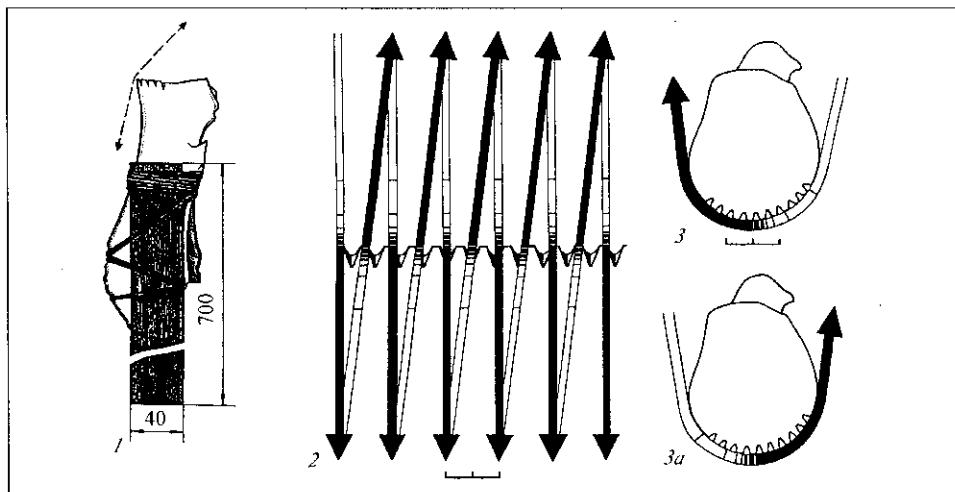

Рис. 3. Експериментальне дослідження: 1 — дослідне знаряддя, штрихові стрілки — трасекторії рухів овчини; 2—3а — трасекторія та кінематика рухів овчини, сувільна чорна смуга — кінцеве пересування безпосередньо ділянки, що обробляється

Отже, беручи до уваги вищезазначені фактори (складний та своєрідний характер мікро- і макрослідів, що свідчать про обробку шкіряної тканини; зворотно-поступальну кінематику рухів; відносно нерухоме положення знаряддя), а також дані про технологію кустарного і промислового виробництва, вважаю, що за допомогою зубчастої лопатки розбивали шкуру дрібної рогатої худоби. Це головна гіпотеза, а її перевірка здійснена методом експерименту³⁴. Дослідницьке завдання: шляхом фізичного моделювання робочої операції перевірити результати трасологічного дослідження й отримати інформацію про способи роботи знаряддям і якісно-кількісну характеристику цього процесу.

Експеримент 1. Дослідне знаряддя складалося з двох основних елементів — кістяного виробу та дерев'яного держака. За сировину для першого з них правила частина тіла лівої лопатки від молодої особини ВРХ — суглобний кут із суглобною западиною, а також ділянка ості з акроміоном. Усе це разом становить 1/3 загальної довжини лопатки тварини. По краю суглобної западини сталевим лезом були нарізані зубці. Ця операція зайнняла 35 хв. За морфологічними ознаками дослідний екземпляр відповідав давнім зразкам. Держак, 700 мм завдовжки та діаметром 40 мм, було поставлено вертикально. До його верхівки прядивом прив'язано виріб з кістки. При цьому суглобний кут із суглобною западиною були спрямовані догори, а держак зручно лягав ліворуч від ості лопатки (рис. 3, 1).

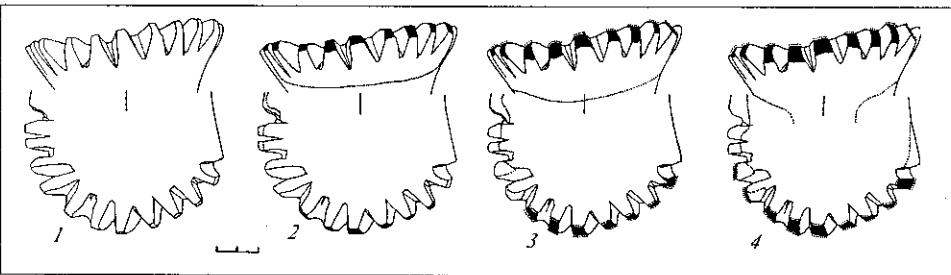
Експериментальний об'єкт — овчина площею 52 дм². Підготовчі операції проводили з урахуванням традиційних рецептів і сучасних технологічних схем³⁵. Експеримент відбувався в лабораторних умовах. Була зроблена графічна фіксація морфології дослідного знаряддя до утилізації та змін макрослідів на різних стадіях його використання і отримані зображення робочих поверхонь у вигляді філогенетичного ряду³⁶. Проводився облік хронометражу якісних змін: а) експериментального об'єкта; б) поверхні дослідного знаряддя на основі трасологічного методу.

Експериментальний об'єкт (овчину, зволожену з боку шкіри) обробляли навпремінно, зважаючи на доцільність, у три способи.

1. Рухи впоперек ряду зубців з діагональним пересуванням. Відстань між руками, що тримають шкіру, — близько 200 мм, ділянка матеріалу, що безпосередньо обробляється, — 80—100 мм (рис. 3, 2).

2. Рухи вздовж ряду зубців. Відстань між руками — близько 150 мм, ділянка матеріалу, що безпосередньо обробляється, — 80—100 мм (рис. 3, 3, 3а).

3. Периферійні ділянки обробляли захоплюванням зубців крізь шкуру пальцями або притискуванням безпосередньо частини, що оброблялася, до зубців. Рухи — уздовж ряду зубців.

Rис. 4. Змінювання макрослідів на дослідному знарядді: 1 — перед роботою; 2 — через півгодини; 3 — через 3 год; 4 — через 6 год. Чорні ділянки — пришліфування, пунктир — межі заполірування та залощеності

Зволожена шкура легко пересувається, зайва волога віджимається. При цьому відбувається розпушування шкірної тканини, вона стає м'якою, еластичною. Утворюється невелика кількість м'якої пухнастої стружки. Починаючи з перших хвилин роботи, стають помітними макросліди спрацьовування — пришліфування. Що далі, то абразивні якості овчини зменшуються. Виникає заполірування та завальцовування гострих країв зубців (рис. 4, 1—4). Під час пришліфування руйнуються тонкий шар компакти і губчаста речовина. Шкура і додаткові (проміжні) агенти спрацьовування — вовна, стружка, дрібні тверді забруднення, частки кістки — сприяють появі лінійних слідів. На жаль, через те що шар компакти в лопатки молодої особини був недостатньо потужним, на ділянці пришліфування домінували пустоти губчастої речовини. Тому лінійні сліди виявилися переважно пунктирними, нечіткими. На цілковиту обробку овчини було витрачено 6,5 год сумарного часу.

Експеримент 2. Дослідне знаряддя таке саме, як і в попередньому випадку. Кістяний виріб цього разу було виготовлено з лівої лопатки більш дорослої особини ВРХ. Шар компакти по краях суглобної западини був товщій. Експериментальний об'єкт — овчина площею 60 дм². Процедура експерименту, кінематика рухів, увесь хід досліду залишалися без змін. Зважаючи на досвід, на обробку цієї овчини було витрачено близько 6 год сумарного часу.

Цей експеримент виявився вдалим. Характер змінювання анатомічної форми, блоки пришліфування, заполірування та лінійних слідів у загальних рисах збігалися з тими, що є на археологічних об'єктах (рис. 5, а—г). Лінійні сліди 1—3 груп виникали постійно, але саме в той час, коли відбувалось розбивання кожної нової ділянки зволоженої шкіри. Надалі посилювалась інтенсивність полірування, більш виразними ставали сліди 4-ї групи. Отже, остаточний вигляд робочої поверхні знаряддя на макро- і мікрорівні є підсумком постійного чергування, по-перше, кінематики рухів та, по-друге, станів матеріалу, що обробляється. Кількість зубців, їхні розміри, відстань зубців і дбale або недбале нарізування не впливають суттєво на ефективність знаряддя і, про всякий випадок, не означають різниці функцій давніх знарядь.

За сумою експериментально-трасологічних даних є рація вважати зубчасті лопатки частинами стаціонарних знарядь або верстатів і називати їх розбильниками (полісонами). Аналогії: енеолітичний кущнірський верстат із кременевими вкладишами і його етнографічна паралель — «косиця»³⁷, а також розбильники з лопаток, що С.А. Семенов виділив з матеріалів Костьонок I³⁸.

У світлі викладеного стають зрозумілими деякі моменти, пов'язані з обробкою кістки за доби пізньої бронзи. До речі, оцінка ступеня доступності виготовлення розбильників коливалася від домашнього виробництва до ремісничої стадії, а сама нарізка зубців була названа найскладнішою операцією, що потребує спеціальних навичок та знарядь (С.М. Ляшко)³⁹.

Цей продукт косторізного діла, відповідно до технологічних рівнів характеристики, за А.П. Бородовським, є результатом часткового використання анатомічної форми сировини в конструкції виробу⁴⁰. Поздовжня тріщина на тілі лопатки, що повторюється на багатьох екземплярах (рис. 2, 2, 3), з'являлася під час розколювання з боку основи, і це підтверджується експериментально. Ви-

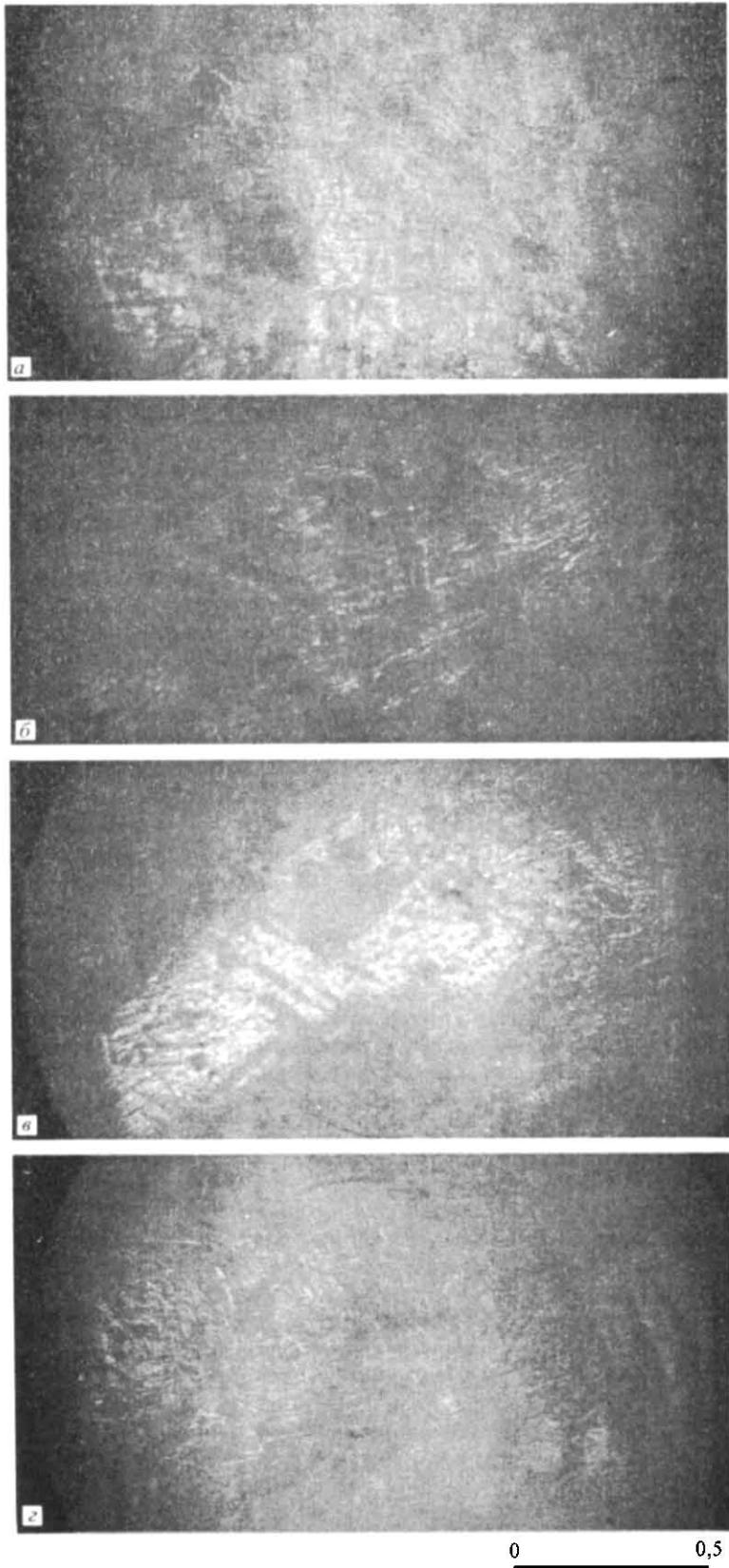

Рис. 5. Мікрофотографії робочих поверхонь: а — Маяки; б — Безіменне II; в — Іллічівка; г — дослідне знаряддя

варювати сировину недоцільно, оскільки слабко насищена жиром пласка кістка стає при цьому крихкою. Понад 90 % із врахованих знарядь зроблені з лопаток ВРХ, не більше 10 % — з лопаток коня, хоча без спеціального визначення неможливо поки що стверджувати, що серед них немає кісток будь-яких інших видів копитних. Наприклад, повідомляється про лопатки оленя та молодої свині⁴¹. Попередньо можна зазначити, що серед лопаток ВРХ децпо переважають праві. Кількість зубців на відомих зразках — від 5 до 22, але частіше — від 10 до 15. Зубці всіх досліджених знарядь нарізані металевим лезом. До того ж ті ділянки кістки, що треба було видалити, іноді відколювали, хитаючи лезо в одному з прорізів. Для виготовлення дослідних знарядь використовувався стальний ніж. При подальших дослідах було застосовано коротке, оправлене в дерев'яну ручку лезо з латуні — матеріалу, що близчий за своїми фізичними ознаками до бронзи — основного сплаву тієї далекої епохи. Швидкість та ефективність нарізування суттєво не змінилися, хоча інструмент врешті затупився.

Зігнутий, пригострений край суглобової западини є сам по собі «природним знаряддям». Підсилити тертя можна через нарізання зубців. Компактний шар тут не дуже твердий і потужний, губчаста речовина пухка, лежить близько до поверхні. Ця обставина значно полегшує обробку. Відомі інші випадки використання у давнину пригострених країв кісток для нарізки зубців. Так, знаряддя зі Стецівки — це плеснева (?) кістка коня. Зубці нарізано по краю суглобової поверхні⁴². На поселеннях культури Ноа Бреїліца і Жигодін знайдені III (копитні) фаланги коня з зубцями. Враховуючи припущення про стаціонарний характер розбильників, вважаю, що дані вироби закріплювали крізь проміжок між зубцями або за допомогою виїмки, що є на знарядді з Бреїліци⁴³. Унікальним є виріб з Маяків; в його конструкції використано поперечний злам плечової кістки ВРХ (рис. 2, 1). Г.І. Мелюкова повідомляє про знаряддя на так званих очноямкових кістках⁴⁴. Можливо, йдеться про тазові кістки, які також мають округлу суглобову западину.

Щиро дякую доценту кафедри фізичного матеріалознавства ДонНТУ В.Г. Конареву за велику допомогу під час проведення трасологічних дослідів і фотофіксації слідів, а також колегам Я.П. Гершковичу та М.Л. Швецову за надану можливість опрацювати неопубліковані речі з їхніх розкопок і використати отриману інформацію в цій статті.

¹ Отрощенко В.В. Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 77—80.

² Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии // МИА. — 1961. — № 96. — С. 22, 24; Отрощенко В.В. Зазн. праця. — С. 79.

³ Семенов С.А. Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) // МИА. — 1957. — № 54. — С. 215, 217—219. — Рис. 99, 100; Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978. — С. 213, 215, 222—223; Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 68—70. — Рис. 16; Беседин В.И. Гончарное производство // Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996. — Кн. 2. — С. 158—174; Чубатенко И.А. Региональные особенности технологии обработки поверхности керамики некоторых срібних поселений фінального бронзового века // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 49—53.

⁴ Бодянський О.В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. // АП. — 1952. — 4. — С. 175; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. — 1955. — № 46. — С. 131.

⁵ Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. — 1948. — Вып. 17. — С. 123—124; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье... — С. 130—131.

⁶ Дів. напр.: Tallgren A.M. Zur osteuropäische Archäologie // FUF. — 1929. — Bd. 20. — S. 23, Abb. 6.

⁷ Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре // СА. — 1968. — № 3. — С. 30; Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы). — Киев, 1970. — С. 39.

⁸ Отрощенко В.В. Зазн. праця. — С. 79.

⁹ Ляшко С.Н. Обработка кожи в Северном Причерноморье в эпоху бронзы // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 54.

¹⁰ Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987. — С. 26—27; Коробкова Г.Ф. Экспериментально-трасологические разработки как комплексное исследование в археологии // Экспериментально-трасологические исследования в археологии. — СПб., 1994. — С. 12—14; Коробкова Г.Ф. Функционально-производственные стимулы конвергентных явлений (общее и особенное в металлургическом комплексе и металлообрабатывающем инструментарии бронзового века) // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конф. — СПб., 1995. — С. 13—18.

¹¹ Коробкова Г.Ф. Экспериментально-трасологические разработки... — С. 12.

¹² Шарапутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев, 1982. — С. 136; Шарапутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарапутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — С. 99; Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев, 1985. — С. 86; Тощев Г.Н., Черняков И.Т. Культовые зольники сабатиновской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 128; Левицкий О.Г., Савва Е.Н. Некоторые аспекты развития хозяйственных систем эпохи средней и поздней бронзы в Молдове // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. — Кишинев, 1991. — С. 57; Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 154—155.

¹³ Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства. — М., 1972. — С. 261; Флерова В.Е. Домашние промыслы в Саркеле — Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 286; Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: Искусство и ремесло: По материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб., 2001. — С. 86. Звертаю увагу читачів на подібну проблему ситуацію стосовно так званих кісток з нарізками (Семенов С.А. Указ. соч. — С. 226—227), яку розглянуто в працях В.Є. Фльорової.

¹⁴ Ляшко С.Н. Косторезное производство ... — С. 155; Ляшко С.Н. Кожевенное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 168.

¹⁵ Morintz S. Contribuția arheologică la istoria Tracilor Timpurii. — București, 1978. — Vol. 1. — P. 74, fig. 45, 4; Sava E. Die Rolle der «östlichen» und «westlichen» Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut—Dnestr—Zwischenstromgebiets) // PAS. — 1998. — 12. — S. 276.

¹⁶ Шарапутдинова И.Н. Степное Поднепровье ... — С. 146; Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). — Кишинев, 1986. — С. 186; Панковский В.Б. Культуры валиковой керамики по данным сопоставления костяных орудий // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. науч. конф. — Самара, 2001. — С. 307—313.

¹⁷ Шановалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. — Киев, 1976. — С. 165. — Рис. 7, 18.

¹⁸ Усачук А.Н. Новые данные о костяных орудиях ремесленного производства срубной культуры // Научно-практический семинар «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе»: Тез. докл. — Донецк, 1989. — С. 126; Усачук А.Н. Костяные орудия кожевенного производства срубных поселений Северо-Восточного Приазовья // Срубная культурно-историческая область: Материалы III Рыковских чтений. — Саратов, 1994. — С. 65.

¹⁹ Семенов С.А. Указ. соч. — С. 5—43; Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ... — С. 8—11, 17—34; Коробкова Г.Ф. Экспериментально-трасологические разработки ... — С. 3—20; Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1996. — Ч. 1. — 80 с.

²⁰ Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье ... — С. 131; Лесков А.М. Указ. соч. — С. 39; Отрощенко В.В. Зазн. праця. — С. 79; Усачук А.Н. Новые данные о костяных орудиях ... — С. 126; Ляшко С.Н. Обработка кожи ... — С. 54.

²¹ Семенов С.А. Указ. соч. — С. 21.

²² Там же. — С. 11, 22.

²³ Там же. — С. 22.

²⁴ Там же. — С. 20, 22, 225—226; Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968. — С. 160—162. — Рис. 52, В; 53, Б, В; Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // МИА. — 1969. — № 158. — С. 28, 36, 40, 45. — Табл. VII, 2; Кильников В.В. Орудия труда Лукьянновского поселения эпохи поздней бронзы //

Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж, 1989. — С. 122—123. — Рис. 1, 12.

²⁵ Там же.

²⁶ Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке... — С. 161—162. — Рис. 53, Б, В; Килейников В.В. Указ. соч. — С. 122—123.

²⁷ У такий спосіб ішло спрацювання знарядь із п'ясткових та пlessнових кісток коня — так званих ковзанів (Панковский В.Б., Усачук А.Н. Костяные «коньки» поселения Безыменное-II // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 33—37).

²⁸ Отрошенко В.В. Зазн. праця. — С. 79. — Рис. 1, 1; Florescu A.C. Repertoriul culturii Nouă — Coslogezi din România. Așezări și necropole // CCDJ. — 1991. — 9. — S. 45, fig. 115, 1, 2, 3.

²⁹ Смирнова Г.І. Підсумки досліджень верхніх шарів Невиського поселення // МДАПВ. — К., 1959. — Вип. 2. — С. 88—89; рис. 1, 2; Točík A. Parohová a kostena industria maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku // SZ AU SAV. — 1959. — Č. 3. — S. 32—33, tabl. V, 1—3; Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы). — Алма-Ата, 1992. — С. 165—166. — Рис. 133; Усачук А.Н. Костяные орудия поселения Ляпичев Хутор // Изучение древних культур и цивилизаций: Материалы к пленуму. — СПб., 1994. — С. 77.

³⁰ Коробкова Г.Ф. Технология обработки шкур и выделки кожи в каменном веке // Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. Мезолит — энеолит. — Л., 1983. — С. 135—140; Батыянова Е.П., Вайнштейн С.И. Обработка кожи и меха // Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — Вып. 3. — С. 91—96; Фирсова Н.М., Шарганов В.Н. Выделка овчин и меха. — Киев, 1996. — С. 72—96, 163—168.

³¹ Вайнштейн С.И. Указ. соч. — С. 257—259; Сельскому учителю о народных художественных ремеслах Сибири и Дальнего Востока. — М., 1983. — С. 169, 233. — Рис. 177, в; Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы... — С. 86.

³² Шендрік Н. І. Кушнірські інструменти з городища на Княжій горі // Археологія. — 1970. — 23. — С. 221—224; Рогудеев В.В. Об одном типе костяных орудий кожевенного производства // ДА. — 1998. — № 1. — С. 60—63.

³³ Фирсова Н.М., Шарганов В.Н. Указ. соч. — С. 93.

³⁴ Питання функцій експерименту в археології та його процедури див.: Семенов С.А. Первобытная техника... — С. 5—6; Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы... — С. 27—46; Коробкова Г.Ф. Экспериментально-траасологические разработки... — С. 3—20.

³⁵ Фирсова Н.М., Шарганов В.Н. Указ. соч. — С. 69—96, 121—125.

³⁶ Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы... — С. 30.

³⁷ Скакун Н.М. Нові дані про розвиток виробництва в епоху снеоліту на території Болгарії // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 38. — Рис. 6; Скакун Н.Н. Прогресс техники в эпоху энеолита на Юго-Востоке Европы (по материалам земледельческих культур Болгарии) // АВ. — 1999. — № 6. — С. 295, 297. — Рис. 5, Б, В.

³⁸ Семенов С.А. Первобытная техника... — С. 203. — Рис. 90, 1—3; Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке ... — С. 185. — Рис. 57, А, Б.

³⁹ Ляшико С.Н. Обработка кожи в Северном Причерноморье... — С. 56; Панковский В.Б. Понятие «косторезное производство» и оценка развития специализации в позднем бронзовом веке // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: Материалы междунар. науч. конф. — Саратов, 2000. — С. 135—139.

⁴⁰ Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.) — Новосибирск, 1997. — С. 37, 44.

⁴¹ Отрошенко В.В. Зазн. праця. — С. 77, 79.

⁴² Крушельницкая Л.И. Культура Ноа // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — Киев, 1990. — С. 103. — Рис. 31, 9.

⁴³ Florescu A.C. Op. cit. — Fig. 115, 6.

⁴⁴ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 24.

В.Б. Панковский

О НАЗНАЧЕНИИ «ЗУБЧАТЫХ ЛОПАТОК»

В статье рассматривается авторская гипотеза о назначении лопаток с зубцами по краю суставной впадины. Их находки связаны с поселениями культур западной и контактной зон общности культур валиковой керамики эпохи поздней бронзы. Историография вопроса свидетельствует, что для его успешного решения следует использовать весь комплекс методов

функционального анализа, но отдать предпочтение экспериментально-трасологическому методу. Автор исследовал под микроскопами 19 орудий из поселений Ильичевка, Безыменное-II, Широкая Балка-II, Глубокое Озеро-II, Маяки. Выделены блоки следов, подтверждающие вывод Г.Ф. Коробковой о связи этих орудий с обработкой кожи. При этом на основании сравнительных данных этнографии и технологии кожевенного и мехового производства предполагается, что зубчатые лопатки представляют собой части стационарных орудий для разбивки овчин. Верификация трасологических данных и гипотезы проведена экспериментально. Автор предлагает использовать термин «разбильники» взамен принятого в литературе определения «штампы для тиснения кожи». Уточнение функций данных археологических объектов позволяет по-новому оценивать содержание и смысл процесса их изготовления.

V.B.Pankovskiy

AS TO THE FUNCTIONAL PURPOSE OF THE «COGGED SCAPULAS»

The article deals with the author's hypothesis regarding the propose of the scapulas with cog at the edge of the articulate socket. Their discovery is connected with the settlements of the western and marginal zones of the cultural and historical community referred to as cultures of "Pottery decorated with applied multiflange (Mnogovalikovoy keramiki)" dating to the late Bronze Age. Judging by historiography of the problem, it is necessary to use the whole complex of methods of functional analysis in order to solve it successfully, but experimental tracing method of analysis is preferable. The author carried out a microscopic examination of 19 tools from the settlements of Il'ichiovka, Bezimennoe -II, Shirokaya Balka -II, Glubokoye Ozero -II, Mayaki. The clusters of traces were marked out to corroborate the conclusion G.F. Kolobkova had come to regarding the connection of these tools with leather processing. Moreover, on the grounds of comparative data of ethnography and technology of tanning and furriery manufacture it is supposed that «cogged scapulas» are parts of stationary tools for pegging out sheepskins. The author suggests a new term «razbil'niki» (the tools for pegging out sheepskins) instead of the term established in the modern scientific literature «the punches for decoration of leather». Getting more specific information regarding the function of such archaeological artifacts permits re-estimating the process of their manufacture.

М.В. Станко

ДЕКІЛЬКА АНТИЧНИХ ГРАФІТІ З ТІРИ

У статті описано 10 давньогрецьких графіті з елліністичного горизонту Центрального розкопу Тіри.

Вивчення епіграфічних матеріалів з історії античної Тіри розпочалось у XIX ст., значно раніше, ніж було локалізовано і проведено тут перші розкопки. Увагу перших дослідників (І.О. Стемпковського, П.В. Беккера, Ф.К. Бруна, П.О. Бурачкова, В.Н. Юр'євича) привертали насамперед монетні знахідки та лапідарні написи¹. Щоправда, у повідомленнях того часу Н.П. Кондакова, О.О. Кочубинського, Ф.І. Кнауера, Ф.О. Струве та інших дослідників згадуються знахідки уламків античної кераміки і теракот, наконечників стріл, металеві вироби, намиста, випадково знайдені поховання античного часу тощо². Після локалізації міста і початку перших розкопок у 1900 р. з'явилися відомості і про графіті.

Е.Р. Штерн серед іншого матеріалу з цих розкопок вперше опублікував графіті на уламку червонолакової тарілки, яке він вважав складовою частиною грецького імені ΔΑΜΟΥ — Ἀλκί·δαμος, Ἀρχί·δαμος, Ἐρμό·δαμος, Σώ·δαμος, Χερσί·δαμος³. Про знахідки грецьких графіті в розкопах 1912 р. у надрукованому

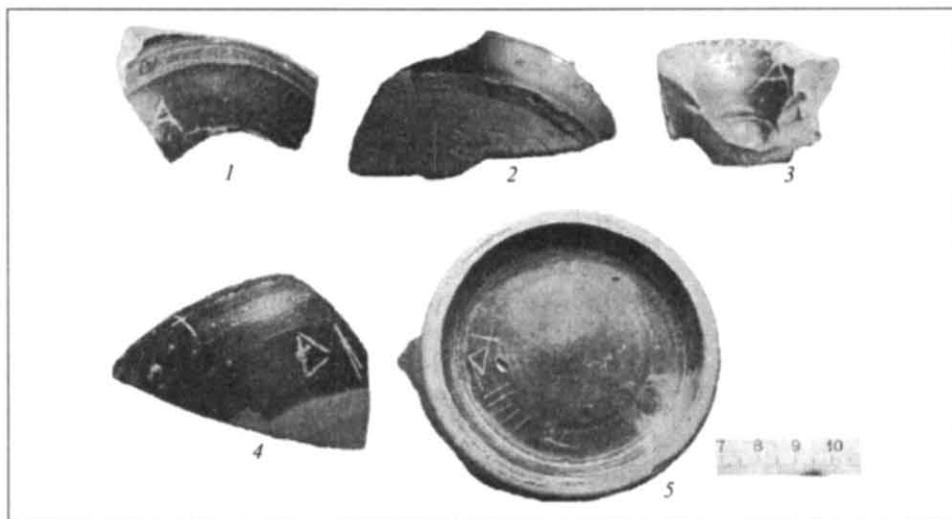

Рис. 1. Графіті на уламках чорнолакового посуду

звіті Е.Р. Штерн не повідомляє⁴. У подальшому археологічні роботи в Тірі проводила румунська експедиція. Дослідники вилучили велику серію графіті, яка й була опублікована Г. Авакяном. Нині це одна з найбільших науково оброблених збірок графіті античної Тірі⁵. Після Другої світової війни розкопки в Тірі подовжила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.Д. Дмитрова. В опублікованих звітах експедиції двічі згадуються графіті на уламках амфор з елліністичних горизонтів, у тому числі — оброблена амфорна стінка з написом, який «складається з кілька разів повторених грецьких букв Ν, Ι та інших знаків»⁶. Про знахідки графіті та дипінти в Тірі згадує А.І. Фурманська, яка продовжила розкопки після Л.Д. Дмитрова⁷.

Колекцію графіті, які знайдені в різні часи в Тірі та зберігаються в Білгород-Дністровському музеї, опублікував І.Д. Головко⁸. Декілька грецьких графіті з римських горизонтів згадані Н.О. Сон у контексті аналізу грецьких культів перших століть н. е.⁹. окремі графіті і дипінти з розкопок різних років опубліковані Т.Л. Самойловою¹⁰ та В. Кожокару¹¹.

Проте загалом графіті з Тіри ще не стали об'єктом самостійного наукового дослідження. Насамперед, на нашу думку, бажано було б скласти каталог античних графіті з цього міста і провести їх джерелознавчий аналіз. До майбутнього каталогу ми пропонуємо 10 графіті з розкопок І.Б. Клеймана, що зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України і з дозволу автора розкопок підготовлені до публікації¹².

Більшість із цих графіті були зібрани в різні роки під час зачисток вулиці та будинку в центральному розкопі, які раніше було відкрито А.І. Фурманською. Графіті виконані на уламках амфор і чорнолакових посудин IV—III ст. до н. е., їх знайдено серед різноманітних матеріалів переважно елліністичного часу.

1. OAM 85735 (рис. 1, 2; 2, 7). Фрагмент dna чорнолакового кілка V—IV ст. до н. е. з графіті [...]φαιστο[...]. Це, імовірно, присвята Гефесту [Η]φαιστο[ν] — (чаша) Гефеста. Проте можливо розглядати цей напис і як теофорне ім'я власника, наприклад [Η]φαιστό[πονος]. В обох випадках згадується ім'я Гефеста, що свідчить, хоч і не виразно, про існування його культу в античній Тірі. На жаль, культ бога Гефеста поки що не підтверджений жодною знахідкою в Нижньому Подністров'ї. Це графіті є першим у Тірі, в якому згадано ім'я бога Гефеста або похідне від його імені.

2. OAM 86757 (рис. 1, 4; 2, 9). Уламок стінки чорнолакової чаши IV—III ст. до н. е. з чітко накресленим із зовнішнього боку графіті ΔΙ[Ι] («Зевсу») або ΔΙ[ΟΣ] («чаша Зевса»). Швидше за все, це присвята Зевсу. Такі присвяти відомі у святилищі Зевса в Істрії¹³. Утім донині в Тірі не відомо святилище Зевса. Проте такі свя-

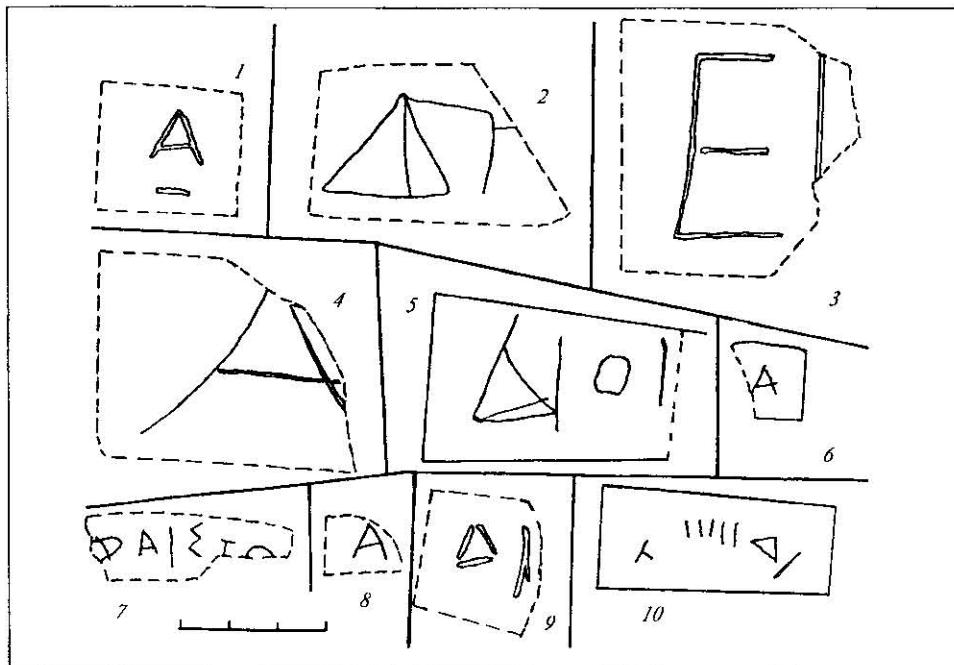

Рис. 2. Графічне зображення графіті

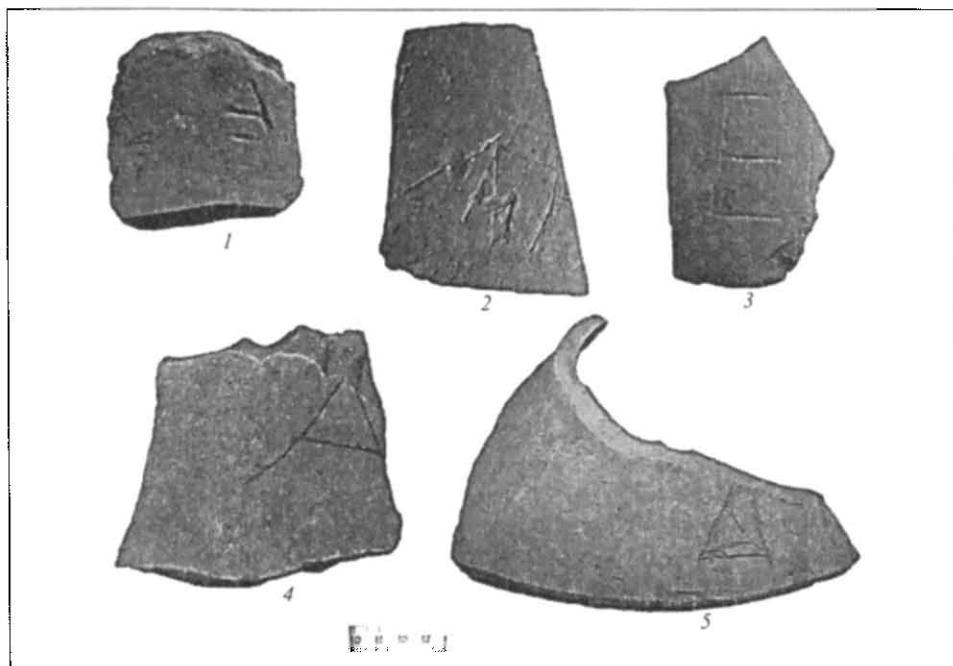

Рис. 3. Графіті на уламках амфор

тилиця досліджені на інших античних пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я¹⁴.

3. ОАМ 85937 (рис. 1, 3; 2, 8). Фрагмент дна чорнолакового канфара другої половини IV ст. до н. е. з графіті А[...]. Імовірно, це ім'я божества або людини¹⁵.

4. ОАМ 87989 (рис. 1, 1; 2, 6). Фрагмент дна чорнолакового рибного блюда другої половини IV ст. до н. е. з графіті [...]А. Можна тлумачити як закінчення імені.

5. ОАМ 88065 (рис. 2, 4; 3, 4). Уламок стінки амфори IV ст. до н. е. з чітко

прокресленим графіті А[...]. Переважна кількість таких графіті на амфорах — це комерційні або побутові написи¹⁶.

6. ОАМ 88061 (рис. 2, 3; 3, 3). Уламок гераклейської сіроглиняної амфори з графіті ЕІ[...], знайдений серед матеріалу IV—I ст. до н. е. Друга літера знаходиться на зламі, але видно напевне, що це йота. Однозначно інтерпретувати ці графіті неможливо. Тут часто трапляється еци у значенні власності [«Я (тобто амфора) належу ...»]. Проте найвірогідніше це цифра 20 — еікас, а може бути й ім'я, яке нам поки що невідоме¹⁷.

7. ОАМ 87877/1 (рис. 2, 2; 3, 2). Фрагмент стінки амфори IV ст. до н. е. з графіті, в якому чітко читається Δ, у дельту частково вписана Π (пі), а від неї — горизонтальна риска, можливо, від іти. Ймовірно, це — недбала монограма.

8. ОАМ 88935 (рис. 2, 1; 3, 1). Уламок товстостінної червоноглиняної амфори IV ст. до н. е. з охайно прокресленою по сирій глині літерою Α та горизонтальною рискою під нею. Ймовірно, мітка гончара.

9. ОАМ 87876 (рис. 2, 5; 3, 5). Уламок плеча родоської світлоглиняної амфори з неохайно надряганим графіті ΔΙΟΙ. Враховуючи, що Ο та Ι прокреслені на невеликій відстані одна від одної, у той час як Δ — разом, цей напис можна розбити на дві частини. Перша — може бути цифровою позначкою і відповідає 11¹⁸. Οι[νος] може означати „вино”. Існують й інші варіанти, наприклад: початок слова δι-οι[νόματ] — напиватися вином. Однозначне рішення в цьому випадку наявряд чи можливе.

10. ОАМ 87159 (рис. 1, 5; 2, 10). Дно чорнолакової чаші зі штампованим орнаментом (третя четверть IV ст. до н. е.) із прокресленим по колу графіті Τ |||||Δ|. Певно, цей напис належить до групи побутових, а саме — цифрове позначення. До речі, графіті такого типу в Тірі знайдено досить багато¹⁹. Можна запропонувати таке вкрай гіпотетичне тлумачення: Τ[άλαντον] — чаша для зважування, ||||| — 5; Δ| — 11.

Переглянута нами невелика частка графіті з центрального розкопу в цілому не випадає за межі типового для Тіри археологічного комплексу елліністичного горизонту. Найбільший інтерес становлять два перших графіті. На наш погляд, перші — це присвята Гефесту, а другі — Зевсу. Культ Гефеста взагалі поки що не відомий на античних пам'ятках Нижнього Подністров'я²⁰. Якщо наше тлумачення є вірним, тоді в майбутньому можна очікувати знахідки, пов'язані з культом Гефеста. Щодо культу Зевса раніше було лише знайдено чотири графіті з його ім'ям, але з іншим написом (Σωτηρί). Їх можна вважати посвяченням на честь як Зевса-Рятівника, так і Геракла, який теж міг мати епіклесис Рятівника²⁰. Культ Геракла, як і культ Зевса-Рятівника, був широко розповсюджений по всьому Північному Причорномор'ю. Тому І.Д. Головко, на наш погляд, правильно сумнівався, з відправлennям якого з цих двох культів були пов'язані знайдені графіті.

Знахідка нових графіті, а також теракоти, яка зображує Зевса²², дають нам підставу вважати, що Зевс-Рятівник шанувався в Тірі. Враховуючи, що культ Зевса шанувався в давньогрецьких містах Північно-Західного Причорномор'я, заснованих вихідцями з Мілсту (Березань, Ольвія, Ніконій та ін.), у ряду інших більш популярних богів, можна припустити, що в Тірі ми зіткнулися з аналогічною ситуацією. До того ж увагу привертає спостереження Н.М. Секерської, що в Ніконії більшість графіті належать Зевсу²³. Тірі і ніконійці жили не тільки поряд на протилежних берегах Дністра, а й генетично були пов'язані з однією метрополією (Мілетом). Тому ймовірним є припущення, що культ Зевса однаково шанувався і в Ніконії, і в Тірі.

Розглянуті в публікації нові епіграфічні матеріали дають змогу продовжувати розкривати суспільне та духовне життя одного з найцікавіших давньогрецьких міст Північно-Західного Причорномор'я — Тіри.

Автор щиро вдячний Анні Станіславовні Русєвій за допомогу у написанні цієї статті.

¹ Стемпковский И.А. Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном. — СПб., 1826. — С. 19—23; Беккер П.В. Тирас и тириты // ЗООИД. — Т. 2. — С. 416—469; Брун Ф.К. О местоположении Тиракса // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 47—66; Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на Северном береге Черного моря. — Одесса, 1884. — Ч. 1. — С. 83—94; Юрьевич В.Н. Монеты города Тира, хранящиеся в музее Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1889. — Т. 15. — С. 1—12.

² Кондаков Н.П. О некоторых мелких предметах древности, найденных в Аккермане в 1867 г. // Тр. II АС. — 1876. — Т. 1. — С. 20—24; Кочубинский А.А. Тира (Тиракс) — Белгород — Аккерман и его лапидарная надпись от 1454 г. // ЗООИД. — 1901. — Т. 23. — С. 82—87, 95—96; Кнауэр Ф.И. Список археологических предметов, найденных в разных местах Аккерманского уезда // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1892. — Кн. 6. — С. 12—13; Струве Ф.А. Археологические заметки по поводу посещения Аккермана и его окрестностей в летнее время 1866 г. // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 605—611.

³ Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. — 1901. — Т. 23. — С. 61.

⁴ Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 года // ЗООИД. — 1913. — Т. 31. — С. 92—101.

⁵ Avakian Gr. Știri nouă din Tyras. II Graffiti // Extras din Cronica numismatică și archeologie. — 1927. — Т. VII. — Р. 1—35; Avakian Gr. Știri nouă din Tyras // Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sec. din Basarabia. — 1931. — № 3. — Р. 105—114.

⁶ Дмитров Л. Білгород-Дністровська археологічна експедиція // АП АН УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 48; Дмитров Л. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 pp. // АП АН УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 118.

⁷ Фурманська А.І. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП АН УРСР. — 1962. — Т. 11. — С. 132—133.

⁸ Головко И.Д. Несколько граффити Белгород-Днестровского музея // КС ОГАМ 1961 г. — Одесса, 1963. — С. 110—113.

⁹ Сон Н.А. Греческие культуры Тиры первых веков нашей эры // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья — Киев: Наук. думка, 1980. — С. 126, 132 и др.; Сон Н.А. Тира римского времени. — Киев, 1993. — С. 116 и др.

¹⁰ Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. — Киев, 1988. — С. 70—79; Самойлова Т.Л., Кошокару В. Новые данные о культурах и культовых античных постройках в Тире // Северное Причерноморье в античное время. — Киев, 2002. — С. 111.

¹¹ Cojocaru I. Achilleus in Tyras // TYCHE — 2000 — Bd. 15. — Р. 55—62.

¹² Автор висловлює іширу подяку І.Б. Клейману за надану можливість опублікувати графіті з його розкопок.

¹³ Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IV^eS.P.) // Histria, 1978. — 4. — №. — 527, 533.

¹⁴ Русаяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 55.

¹⁵ Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953. — С. 90.

¹⁶ Там же. — С. 15—16.

¹⁷ Самойлова Т.Л. Указ. соч. — С. 70.

¹⁸ Соломоник Э.И. Граффити из хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — № 341.

¹⁹ Avakian G. Știri nouă din Tyras // Cronica numismatica și archeologica. — 1927. — Т. VII. — Р. 15—21.

²⁰ Самойлова Т.Л. Указ. соч. — С. 78—81; Сон Н.А. Тира ... — С. 108—109.

²¹ Головко И.Д. Указ. соч. — С. 110—111; Avakian Gr. Știri nouă din Tyras. II Graffiti // Extras ... — Р. 5. — № 16—18.

²² Самойлова Т.Л. Указ. соч. — С. 79; Сон Н.А. Греческие культуры Тиры ... — С. 135; Сон Н.А.. Тира ... — С. 109; Клейман И.Б. Статуэтки из Тиры // Археология СССР: САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — С. 26. — Табл. II, 4.

²³ Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. — Киев, 1989. — С. 110.

Одержано 26.02.2003

M.V. Stanko

НЕСКОЛЬКО АНТИЧНЫХ ГРАФФИТИ ИЗ ТИРЫ

Заметка посвящена публикации древнегреческих граффити из раскопок Тирской экспедиции 70-х годов XX ст. Большинство из них найдено при расчистке улицы возле дома, открытого ранее А.И. Фурманской, в горизонте эллинистического времени. Публикуемые граффити в целом подтверждают установленные ранее выводы о доминировании в Тире бытовых граффити. Впервые выявлен культ Гефеста и подтвержден культ Зевса.

M.V. Stanko

SOME ANCIENT GRAFFITI FROM TYRAS

This article is devoted to publication of the Ancient Greek graffiti from Tyras, which were found by Tyras archaeological expedition in 1970^{ies}. Most of them were discovered in the process of cleaning a street near the building that had been earlier discovered by A.I. Furmanskaia in the Hellenistic layer. In the whole, the published graffiti corroborate previous conclusions regarding predominance of graffiti connected with everyday life in Tyras. Moreover, the existence of cult of Zeus in Tyras was confirmed, while the cult of Hephaestus was revealed there for the first time.

На допомогу вчителю

Н.С. Абашина

В.В. Хвойка — ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПРИДНІПРОВ'Я

В.В. Хвойка збагатив археологічну науку України, відкривши цілий ряд нових культур. Його наукова спадщина значна і важлива. Наукові праці В.В. Хвойки донині привертають увагу спеціалістів. Матеріали, здобуті під час досліджень досі є цінним джерелом для вчених, які висвітлюють стародавню історію півдня Східної Європи.

Вікентій (Вікенс, Чеслав) Хвойка народився 8 лютого 1850 р. у Північній Чехії в с. Семіні, де на р. Ельбі його батько мав невеликий маєток. Цей маєток межував з королівськими володіннями, і В.В. Хвойка підлітком любив з батьком полювати в королівських лісах. Рід Хвойка був старовинного дворянського походження, але після Білогорської битви (8 листопада 1620 р.), коли їх маєтність, серед інших, була спалена, усі родові документи загинули, і наступні покоління вели життя звичайних фермерів. Батьки Вікентія В'ячеславовича мали велике молочне господарство. Дитинство його пройшло у великій родині — він був старшим сином у сім'ї, в якій було ще 8 дітей. Спогади юності у нього були пов'язані з австро-prusькою війною, події якої він болісно переживав. Початкову освіту В.В. Хвойка отримав у сільській Семінській школі, по закінченні якої вступив до комерційного училища в м. Хрудимі.

Що спонукало його покинути батьківщину, В.В. Хвойка не любив говорити, але в 1876 р. разом з кількома приятелями він переїхав в Росію і оселився в Києві. В.В. Хвойка став викладати німецьку мову і малювання, а деякий час — навіть фехтування. Проте педагогічна діяльність не задовольнила його, за першої нагоди він зайнівся сільським господарством, скориставшись пропозицією знайомої йому родини Дефорен, яка надала йому свою дачу в с. Петрушках неподалік Києва. Тут В.В. Хвойка успішно культивував чеське просо «росичку» для поширення його в Росії, а також зайнівся хмільництвом. Він запропонував практичні шпалери, що значно спрощували догляд і збирання хмелю. Свій досвід В.В. Хвойка узагальнив у працях «Росичка» (1885) і «Хмелеводство и уход за ним» (1891). На сільськогосподарських виставках у Ромнах (1884) і Харкові (1887) він отримав бронзові медалі. На всесвітній виставці 1889 р. в Парижі В.В. Хвойка здобув диплом, срібну медаль та був обраний членом Французької національної сільськогосподарської, промислової і комерційної академії. На жаль, пожежа знищила приміщення, в якому працював В.В. Хвойка. Згоріли всі креслення, моделі, малюнки і плани.

Невдовзі випадок надав змогу Вікентію В'ячеславовичу обрати собі новий вид діяльності. Коли розбирали згарище, у землі були знайдені уламки скляних браслетів великої доби. Зацікавившися знахідкою, В.В. Хвойка ретельно почистив речі і нашив на картон. Вони започаткували його колекцію. З того часу почався новий період у житті В.В. Хвойки. Проте нова діяльність не стала цілком випадковою. Захоплюватися стародавньою історією і старожитностями В.В. Хвойка почав ще в юності, коли жив і працював у Празі (1864—1876). Він навідував одного антиквара, де й зустрічався з любителями старожитностей. Саме з тих

часів приятельські стосунки пов'язували В.В. Хвойку з чеськими археологами, про що свідчать листи, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

В.В. Хвойка почав вивчати територію Києва, оглядати дніпровські дюни, де нерідко знаходив речі, що мали археологічну цінність. Маючи чудову пам'ять, він зайнявся самоосвітою. Читав книжки з археології, історії первісної культури, стародавньої історії. Він цілком віддався новій справі, вбачаючи в цьому можливість продуктивно працювати.

Успіх сприяв В.В.Хвойці з перших років його археологічних досліджень. У серпні 1893 р. він зробив визначне відкриття: у садибах на Кирилівській вулиці (№ 59, 61) у Києві виявив велику стоянку кам'яного віку. Про відкриття В.В. Хвойка повідомив професорів В.Б. Антоновича і П.Я. Армашевського, які взяли участь в її дослідженні. В.В. Хвойка вперше підійшов до пам'ятки кам'яного віку як до історичного джерела. Площа, розкопана протягом 1893—1902 рр., становила близько 10 тис. м². Було виділено кілька культурних шарів. В.В. Хвойка розробив новий метод розкопок — культурні залишки залишаються у тому стані, в якому вони були знайдені, розчищаються з усіх боків, при цьому звертається велика увага на їх горизонтальне розташування. Оскільки не було зможи забезпечити цілість західок до закінчення розкопок, В.В. Хвойка фіксував їх розташування у шарі. Втім дослідник недооцінював значення докладної польової фіксації, обмежуючись лише невеликими нотатками та незначною кількістю вертикальних розрізів і планів.

Відкриття цієї пам'ятки змусило дещо змінити погляди на доісторичне минале Східної Європи. Це була друга пам'ятка, що свідчила про співіснування мамонта і людини в Південно-Східній Європі (першою була Гінцівська стоянка на Полтавщині, виявлена в 1873 р.), але в науковому відношенні вона зайняла перше місце. Особливий інтерес становила знахідка бивня мамонта, орнаментованого різьбленим. Розкопки стали широко відомими в наукових колах, як вітчизняних, так і зарубіжних, і принесли визнання досліднику.

В.В. Хвойка був переконаний в існуванні пам'яток на території Києва, аналогічних Кирилівській стоянці, і робив спроби відшукати їх. Восени 1903 р. В.В. Хвойка фіксує рештки зруйнованої стоянки кам'яного віку на схилах Батієвої гори в Протасовому яру (Київ). Ще одну стоянку він відкрив в околицях с. Селище на правому березі Дніпра поблизу Канева.

Спілкування з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем під час розкопок Кирилівської стоянки істотно вплинуло на В.В. Хвойку. На той час В.Б. Антонович був не лише професором історії і завідувачем Археологічного музею і Нумізматичного кабінету Київського університету. Він був також головою «Товариства Нестора Літописця», членом Львівського наукового товариства ім. Т. Шевченка й організатором багатьох археологічних з'їздів. В.Б. Антоновича вважали ідейним натхненником київської історико-археологічної школи, до якої входили такі визначні вчені, як Д. Багалій, М. Біляшівський, Х. Вовк, В. Ляскоронський, Д. Щербаківський, М. Грушевський та ін.

Саме на останні десятиліття XIX ст., коли археологічні матеріали були проголошені одним з найважливіших джерел для пізнання минулого країни, припадає розгортання археологічних досліджень і переведення їх на науковий ґрунт. Значним кроком уперед, порівняно з приватним колекціонуванням, було створення товариств, які ставили за мету зберігати і досліджувати старовинні пам'ятки. Одним з таких об'єднань було і Київське товариство старожитностей і мистецтв, започатковане в 1894 р. 19 вересня 1897 р. В.В. Хвойка був прийнятий до цього товариства. Він брав активну участь у підготовці і проведенні археологічних виставок в 1897 і 1899 рр., експонати яких стали основою археологічного відділу новоствореного Київського Художньо-промислового і Наукового Музею. Музей було відкрито в 1899 р., директором призначено М.Ф. Біляшівського. На посаді хранителя (кустоса) археологічного відділу цього музею В.В. Хвойка працював до кінця життя.

Перші роки існування музею були досить тяжкими. Незважаючи на ново-збудоване приміщення (нині в ньому розташовано Національний художній музей України) вологість у будинку була настільки великою, що стіни вкривалися

пліснявою. В.В. Хвойка шуткував, що висушив приміщення музею своїми легенями. Він започаткував Інвентарну книгу, до якої записував усі набутки музею. Останній запис зроблений ним 5 червня 1914 р. У вересні цю роботу продовжила його учениця В.Є. Козловська, яка записала, зокрема, і колекції самого В.В. Хвойки, заповідані музею. Помер В.В. Хвойка 20 жовтня (2 листопада) 1914 р. Похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Під час дослідження Кирилівської стоянки в 1893 р. В.В. Хвойка звернув увагу на фрагменти кераміки, що траплялися у великій кількості у верхніх шарах нагірного плато. Розвідкові розкопки показали, що від Флорівської гори до Кирилівського монастиря тягнеться культурний шар, що складався з уламків кераміки, розписаних чорною та червоною фарбою, кісток тварин і знарядь праці, виготовлених з кісток, рогу і кременю. На тій самій Кирилівській вулиці В.В. Хвойка відкрив заглиблені житла нового культурного типу енеолітичної доби.

Дослідження В.В. Хвойкою відкритої на Кирилівських висотах нової культури почалося в березні 1897 р. нижче по Дніпру в околицях сіл Трипілля, Верем'я та Жуківці. Тут дослідник разом із землянками відкрив новий вид пам'яток, що належав до тієї самої культури, — площадки, що складалися з обпаленої глиненої маси. Нова культура отримала назву трипільської, і В.В. Хвойка досліджував її майже до 1909 р. В.В. Хвойка дав характеристику знайдених старожитностей, описав їх особливості, визначив час виникнення і місце серед інших пам'яток Східної Європи. В.В. Хвойка був цілком переконаний у місцевому походженні цієї землеробської культури.

Незважаючи на те, що у вивчені пам'яток трипільської культури роботи В.В. Хвойки не були позбавлені недоліків, результати його досліджень мали величезне значення. Відкриття В.В. Хвойкою пам'яток трипільської культури привернуло увагу вчених. Доповіді про дослідження культури були заслухані на XI, XIII і XIV археологічних з'їздах, на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, на XII Міжнародному з'їзду доistorичної антропології та археології в Паризі, на конгресі у Флоренції. Зі сторінок газет не сходили повідомлення, замітки, публікації, статті, присвячені трипільським старожитностям.

Кожний польовий сезон В.В. Хвойка досліджував десятки курганів — доби бронзи, скіфського та давньоруського часу, кочовиків XII—XIV ст. Значним був внесок В.В. Хвойки у вивчення пам'яток раннього залізного віку. Він провів дослідження на городищах скіфського часу — Шарпівському, Пастирському і Мотронінському на Черкащині, Новобудківському на Сумщині. У 1898 та 1901 рр. В.В. Хвойка першим провів розкопки на Пастирському городищі. Були досліджені укріплення та житла скіфського часу, а також виявлена значна кількість прикрас (фібули, браслети, підвіски тощо) ранньосередньовічного часу (VII—VIII ст.).

У 1899—1901 рр. В.В. Хвойка почав вивчати поля поховань. На той час пам'ятки цього типу були добре знані в Центральній Європі, де їх пов'язували зі слов'янським етносом, і зовсім невідомі в Росії. Перші у Придніпров'ї розкопки полів поховань В.В. Хвойка провів у 1899 р. у Ромашках на Київщині. Знахідки людських кісток, посудин з перепаленими кістками та стародавніх речей на глинищі зумовили негайний огляд місяця і проведення розкопок. Дослідження ділянок між давньоруськими курганами дало змогу відкрити три поховання, що супроводжувалися гончарним посудом і бронзовими фібулами римського часу. У 1901 р. В.В. Хвойка продовжив розкопки могильника, дослідивши ще чотири тіlopокладення і тілоспалення. Восени 1899 р. В.В. Хвойка приїхав до с. Зарубинці поблизу Києва. До цього спричинили неодноразові повідомлення його мешканців про знахідки стародавніх поховань, які супроводжувалися посудом, бронзовими фібулами та іншими речами, на території кар'єру для видобутку каменю. Незважаючи на вкрай несприятливі погодні умови, ученому все ж удавалося розкрити кілька безкурганних тіlopокладень і тілоспалень межі нової ери. У наступному 1900 р. В.В. Хвойка досліджував поле поховань поблизу с. Черняхів південніше Києва, де розкопав 251 поховання III—IV ст. н. е. У похованнях серед іншого було знайдено своєрідний гончарний посуд.

Саме з цих досліджень термін «поля поховань» у вітчизняній археологічній літературі пов'язується з певною групою пам'яток, що вперше були виявлені у вигляді могильників без наземних ознак. Пізніше цей термін трансформувався

в зарубинецьку та черняхівську культури, що послідовно заступають одна одну. Відкриття цих старожитностей знаменує собою початок принципово нового етапу у вивченні проблеми походження слов'ян, пов'язаного з пошуками витоків слов'янських культур серед старожитностей межі першої половини I тис. н. е.

Значну увагу надавав В.В. Хвойка давньоруським пам'яткам. Ще досліджуючи Кирилівську стоянку, він звернув увагу на те, що в прилеглій місцевості розташовані рештки городища та численні «слов'янські» кургани. Деякі з них він розкопав, зазначивши, що в них містилися речі арабського походження, зокрема монети. У 1894 р. В.В. Хвойка на Замковій горі (Киселівка) виявив залишки давньоруських ремісничих майстерень — косторізної, металообробної та ювелірної. У літку 1898 р. він досліджував літописний Витачів, визначив межі городища, вивчав могильник і житла, де збереглися глинобитні печі. У серпні 1899 р. поблизу Китаєва (околиця Києва) для учасників XI Археологічного з'їзду В.В. Хвойкою і В.А. Городцовим було проведено дослідження кількох давньоруських курганів. У 1902 р. за дорученням Археологічної комісії В.В. Хвойка обстежив городища в с. Старі Безрадичі на Київщині, де виявив залишки давньоруських жителів і поховань. У 1909 р. В.В. Хвойка обстежив давньоруські пам'ятки на території Вишгорода, Байгорода та Липовецького повіту.

У 1907 р. В.В. Хвойка розпочав розкопки на території стародавнього київського дитинця, у садибі лікаря М.М. Петровського на вул. Володимирській, 2 (нині садиба Національного музею історії України). Поштовхом до дослідження були рештки давньої кладки, виявлені на схилі гори. Результати цих досліджень були не менш яскравими, ніж усі попередні роботи вченого. Тут В.В. Хвойка виявив рештки язичницького капища у вигляді фундаменту спілтичної форми, що був складений на глині з каменів сірого пісковику. Не менш цінними є відкриті там же рештки кам'яного палацу X—XI ст., оздобленого фресками та мозаїками, і залишки давньоруських майстерень. Звертає на себе увагу запрестольний хрест грецької роботи X ст., покритий срібною пластиною з медальйонами, що зберігали святі мощі. Хрест цей знаходився в братській могилі киян, які загинули в битві з монголо-татарами.

Результати розкопок привернули увагу як учених, так і широкого загалу. Археологічна комісія не могла залишитись осторонь. На жаль, В.В. Хвойка був відсторонений, а для керівництва розкопками в 1908 р. були направлені Д.В. Мілєєв і Б.В. Фармаковський. Розкопки вони проводили на державних землях, зокрема, Д.В. Мілєєв досліджував рештки Десятинної церкви. В.В. Хвойка продовжив розкопки на приватних землях. На XIV Археологічному з'їзді, що відбувся того самого року в Чернігові, було заслухано звіт про їх результати. Місце розкопок оглянули Н.П. Кондаков, Д.В. Айналов, П.С. Уварова, О.О. Бобринський. З'їзд виніс подяку В.В. Хвойці й запропонував просити уряд придбати садибу у власність держави для проведення подальших досліджень на цій території. Тривала й нудна бюрократична вогтузня з цього питання продовжувалася до 1913 р. Трагічна смерть Д.В. Мілєєва в 1914 р. поставила крапку на вивченні стародавнього Києва.

Незважаючи на всю складність і неоднозначність стосунків В.В. Хвойки з Імператорським Археологічною комісією, її голова О.О. Бобринський за потреби звертався до нього. Так, він писав В.В. Хвойці, що 27 серпня 1911 р. Овруч відвідає цар і дуже хотів би побачити розкопки. О.О. Бобринський надіслав відкритий лист, і В.В. Хвойка розкопав 23 кургани в Коростені та 2 — за 7 км від Овруча, поблизу двох відомих літописних деревлянських міст. Під час цих розкопок В.В. Хвойка відкрив ще одну стоянку кам'яного віку — Іскорость, що знаходилася на березі р. Уж на території м. Коростеня. За домовленістю між болгарськими і сербськими вченими і Російським археологічним інститутом в Константинополі було прийнято рішення про початок спільних археологічних досліджень Балканського півострова. Директор цього інституту академік Ф.Ф. Успенський запросив В.В. Хвойку представляти Росію. З цією метою В.В. Хвойка в 1911 р. відвідав Константинополь. На жаль, політична ситуація на Балканах стала на заваді реалізації цих планів.

На запрошення військово-історичного товариства В.В. Хвойка, незважаючи на сухоти, останні роки свого життя (1910—1914) присвятив дослідженням стародавнього Білгорода, форпосту великої князівського Києва. Тут він виявив

рештки одноапсидної церкви та триапсидного храму XII ст., прикрашеного фресками, серед яких була і золота, що до того часу ще не траплялося в залишках стародавніх храмів. Значну увагу дослідник приділив вивченю давньоруських білгородських укріплень — валів. У них уперше були виявлені зрубні конструкції зі стіною із сирцевої кладки. Важливими були розкопки жителі і ремісничих майстерень. Тут було знайдено велику кількість полив'яних плиток X—XII ст. Уважне їх вивчення і зіставлення з матеріалами, отриманими в майстернях на Київському дитинці, дало змогу дослідникові реконструювати технологічні прийоми їх виготовлення. Під час розкопок Білгородку неодноразово відвідували вчені, представники громадськості, учні і викладачі багатьох навчальних закладів. Часто запрошуvalи вченого провести екскурсії і в неділю. Він ніколи не відмовляв.

Велика і багатогранна праця В.В. Хвойки в галузі археології викликала повагу до вченого. Його обирають членом численних наукових товариств: Московського археологічного товариства, Російського археологічного товариства, Російського археологічного інституту в Константинополі, Російського військово-історичного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Одеського товариства історії і старожитностей, Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, почесним членом Оренбурзької, Віленської, Саратовської вчених архівних комісій.

В.В. Хвойка не лише збагатив археологічну науку відкриттям цілого ряду нових археологічних культур, а й на основі своїх археологічних досліджень намагався відтворити стародавню історію Середнього Придніпров'я. Він розробив періодизацію старожитностей Придніпров'я, яка ґрутувалася на обряді трупоспалення, що, на думку В.В. Хвойки, зафікований у цьому регіоні безперервно від кінця неоліту до запровадження християнства. Дослідник виділив сім періодів, кожному з яких відповідав певний тип археологічних пам'яток.

У монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913) В.В. Хвойка подає історико-типологічний огляд старожитностей регіону від кам'яного віку до велиокняжої доби. В.В. Хвойка вважав, якщо не брати до уваги довізні та запозичені вироби і розглядати винятково речі місцевого характеру, можна побачити, з одного боку, сталість способів домобудівництва, осілий спосіб життя і пов'язані з ним заняття, які наклали відбиток на основні риси культури, обряд трупоспалення, що простежується від VIII—XII ст. у глибину віків, з іншого — безперервні і послідовні зміни місцевої культури, що зберігають між окремими етапами безпосередній зв'язок.

В.В. Хвойка підкреслював, що вивчення доісторичних пам'яток Придніпров'я свідчить про нерівномірність культурного розвитку населення. Можна констатувати зупинки у розвитку і навіть занепад культури, що зумовлено багатьма чинниками, серед яких — різноетнічні впливи, які часом дуже яскраво прикрашали в цілому просту місцеву культуру. Так, III—IV ст. н. е. були періодом найвищого впливу римської провінційної культури. Пізніше події в Подунав'ї та Велике переселення народів привели до ізоляції середньодніпровського населення від джерел культурного впливу, що спричинило занепад культури. Поклавши в основу своєї концепції принцип автохтонізму, в усіх своїх працях В.В. Хвойка обстоював висновок, що в Середньому Придніпров'ї з доісторичних часів мешкало населення, одним з ростків якого в подальшому є південно-східна гілка слов'янського народу.

В.В. Хвойка не належав до дипломованих учених. Своїми знаннями він зобов'язаний лише собі, своїй спостережливості та тій інтуїції, що притаманна лише талановитим людям. Він окреслив загальний вигляд стародавнього життя Середнього Придніпров'я, давши змогу наступним дослідникам розробляти деталі. Усі положення запропонованої концепції, які й досі не втратили своєї наукової вартості, випливають безпосередньо з практичного досвіду невтомного дослідника старожитностей Придніпров'я — Вікентія В'ячеславовича Хвойки. Величезний матеріал, отриманий В.В. Хвойкою в результаті 20-річних досліджень Середнього Подніпров'я і нині займає належне місце в експозиції Національного музею історії України.

Одержано 26.10.2002

ДО ЮВІЛЕЮ ГАЛИНИ ТИХОНІВНИ КОВПАНЕНКО

Нинішній рік — ювілейний для Галини Тихонівни Ковпаненко, видатного дослідника пам'яток раннього залізного віку України.

Життєвий і творчий шляхи Галини Тихонівни (а вони практично нероздільні) відрізняються надзвичайною цілеспрямованістю, умінням реалізувати намічені цілі. Очевидно, це пояснюються генетичними властивостями її характеру, відповідним домашнім вихованням, а також тією нелегкою школою життя, яка формувала багато кращих рис образу її покоління.

Галина Тихонівна народилася 31 серпня 1923 р. у родині інтелігенції в м. Нікополь Дніпропетровської обл., де напередодні війни закінчила середню школу. Маті і батько — заслужені вчителі УРСР. Свій трудовий шлях вона почала як завідувач бібліотеки станиці Фастівецької на Кубані, куди була евакуйована разом з родиною.

© С.А. СКОРИЙ, 2003

У період окупації помер батько, і подальший життєвий шлях її багато в чому довелося обирати самостійно.

Після звільнення Кубані Галина Тітенко (таке прізвище вона мала до заміжжя) вступила до Краснодарського педагогічного інституту на історичний факультет і вже на 1-му курсі захопилася археологією. Певною мірою цьому сприяв викладач Н.В. Анфімов, чудовий знавець старожитностей Кубані, згодом відомий археолог і професор Кубанського державного університету.

Після закінчення 1-го курсу педінституту восени 1944 р. Г. Тітенко перевелася на 2-й курс історичного факультету Київського державного університету. У період навчання сформувалися її наукові інтереси — дослідження пам'яток скіфської епохи, які стали пріоритетними в усій подальшій творчій діяльності. Ці роки були періодом активного нагромадження теоретичних і практичних знань. Потрапивши на початку своєї польової діяльності, якщо так можна висловитися, до рук дуже гарних учителів (1945 р. — Нікопольська експедиція під керівництвом Б.М. Гракова; 1946—1947 рр. — Тясминська експедиція під керівництвом І.В. Фабриціус), Галина Тітенко до закінчення університету (1948) мала серйозні навички польової роботи на пам'ятках скіфської епохи в степу і лісостепу. Її дипломна робота «Побут скіфів» у числі кращих була опублікована в збірнику студентських наукових праць.

Доброю ілюстрацією до усього викладеної може бути цитата з листа директора Інституту археології академіка П.П. Єфименка до Президії АН УРСР від 16 квітня 1948 р. із проханням затвердити на посаді молодшого наукового співробітника Г.Т. Тітенко, оскільки вона, ще будучи студенткою і боручи участь в експедиціях Інституту, «зарекомендовала себе як перспективний роботник и по нашей просьбе была направлена на работу в Институт археологии». Дуже примітна деталь: Галина Тітенко, ще навчаючись в університеті (закінчила його 25 березня), з 3 лютого 1948 р. уже була зарахована на посаду молодшого наукового співробітника відділу скіфо- античної археології інституту.

Кінець 40-х — початок 50-х років для молодого археолога виявилися роками подальшого поглиблення знань з історії передскіфського та скіфського періодів лісостепових областей України, насамперед шляхом участі в польових роботах. Діапазон їх широкий: 1948 р. — роботи на Немирівському городищі в Побужжі (Південно-Подільська експедиція під керівництвом М.І. Артамонова), початок 50-х років — дослідження разом із С.С. Березанською пам'яток білогрудівської культури Уманщини.

Одночасно йшов пошук теми для дисертаційного дослідження. У 1953 р. Галина Тітенко почала працювати над дуже актуальною і мало вивченою темою «Пам'ятки скіфського часу в бассейні р. Ворскла», яка визначила її наукові інтереси щонайменше на десятиліття і, безумовно, стала етапною в її науковій долі. Роки роботи над дисертацією ознаменувалися не тільки активними науковими пошуками, польовими дослідженнями (у 1953, 1955 рр. Галина Тітенко керує Ворсклинським загоном Середньодніпровської експедиції, закріма досліджує найважливіші поселення бондаріхінської культури поблизу сіл Хухра і Ницаха), а й істотними змінами в особистому житті. У 1956 р. вона стала дружиною Григорія Сергійовича Ковпаненка, чудової людини і талановитого художника, з яким прожила в щасливому шлюбі 35 років. З того часу її праці виходять під прізвищем Ковпаненко.

У 1963 р. на кафедрі археології й етнографії історичного факультету Московського державного університету Галина Тихонівна успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Про значення цієї роботи дуже лаконічно, але ємко написано у відгуку її наукового керівника, завідувача відділом археології раннього залізного віку Інституту археології АН України, фундатора української школи скіфознавства, професора О.І. Тереножкіна: «Г.Т. Ковпаненко удалось вяснити раннє совершенство неізвестные особенности предскіфського періоду в бассейні Ворсклы и доказать, что Ворсклинская локальная групша культуры скіфского времени сформировалась в результате переселения части населения из Дніпровского Правобережья приблизительно в конце VIII — начале VII вв. до н. с.»

У 1967 р. була опублікована перша її монографія «Племена скіфського часу на Ворсклі» (в основу були покладені матеріали дисертаційного дослідження), яка викликала широкий резонанс серед фахівців, що займаються історією лісостепових племен скіфського періоду, а через рік Галина Тихонівна дісталася посаду старшого наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку.

Ще до виходу книги Галина Ковпаненко за рекомендацією О.І. Тереножкіна починає польові роботи в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі, де її приваблюють насам-

перед малодосліджені старожитності скіфської доби Поросся. У 1965—1968 рр. під керівництвом Г. Ковпаненка були здійснені масштабні розкопки на Трахтемирівському городищі — найбільшому (понад 600 га) укріпленному поселенні скіфської спохі в зазначеному регіоні. Широкими площами була вивчена практично вся територія внутрішнього укріплення, відкриті десятки житлових і господарських споруджень, культові приміщення, отримано великий речовий матеріал. Без перебільшення можна стверджувати, що Трахтемирівське городище — найбільш повно вивчене поселення скіфського часу на Правобережжі.

Через незалежні від Г. Ковпаненка причини вона змушені була перервати на 6 років (1969—1972, 1974—1975) польові роботи в українському лісостепу й очолити велику новобудівну Південно-Бузьку (Очаківську) експедицію, що досліджувала курганні старожитності різних епох у Миколаївській обл. Нібито компенсацією за «моральну втрату» виявилося для Галини Тихонівни сенсаційне відкриття в 1974 р. у кургані Соколова Могила унікального поховання знатної сарматської жінки, очевидно жриці (згодом цьому пам'ятнику була присвячена монографія «Сарматське погребені I в. н. э. на Южном Буге»). Цей самий рік пам'ятний дослідниці і здобуттям ученої звання «старший науковий співробітник». Деякою мірою результати робіт Південно-Бузької експедиції відображені в збірнику «Кургани на Южном Буге» (1978).

Керуючи великою степовою експедицією, що віднімала надзвичайно багато часу і сил, Галина Тихонівна ніколи не зраджувала своїм пристрастям до лісостепової археології. У 1973 р. була перерва в роботах на Південному Бузі, і її удалось на один польовий сезон «вирватися» у лісостеп. У підсумку було досліджено найцікавіший могильник скіфського часу в с. Медвін у Поросі. З того самого року, розкопуючи степові пам'ятки і готовуючи до них звіти і публікації, вона паралельно обробляє матеріали курганних старожитностей ранньоскіфського часу Поросся і видас їх пізніше (1981) у книзі «Кургани ранньоскіфського времена в бассейні р. Рось».

Повернення до лісостепу відбулося в 1976 р., і наступне десятиліття було наповнено інтенсивною польовою роботою. У 1978—1979 рр. Г.Т. Ковпаненко керує новобудовою експедицією (у зоні спорудження Могильов-Подільської ГЕС), яка розкопує поселення передскіфського часу в с. Комарів, у 1980—1981 рр. проводить розкопки курганів періоду скіфської архаїки біля с. Жаботин, чудово дослідивши при цьому (з позиції методики) курган Червона Могила в с. Флярківка зі спаленою шагроподібною конструкцією. У 1982—1986 рр. Галина Тихонівна очолює Правобережну Лісостепову експедицію, що здійснює археологічні розвідки і розкопки в Київській і Черкаській областях у зоні будів-

ництва газопроводу «Уренгой—Помарі—Ужгород».

Автору цих рядків пощастило у 1980-х роках працювати поруч з Галиною Тихонівною, не одну сотню кілометрів проїхати разом в експедиційній машині, не один десяток кілометрів пройти пішки, проводячи численні археологічні розвідки. Мене завжди заражали її енергія і душевна молодість, старанність і скрупульозність у веденні археологічних робіт.

У 1983—1986 рр. Г.Т. Ковпаненко керувала узагальнюючою темою, присвячено вивченням старожитностей скіфського часу в Правобережному Лісостепу, результати якого видані в 1989 р. у монографії «Памятники скіфської епохи Дніпровського Лесостепного Правобереж'я» (у співавторстві із С.С. Бессоновою і С.А. Скорим).

Крім перелічених праць, Галиною Тихонівною написано чимало наукових статей і публікацій, що відрізняються глибиною і старанністю пророблення матеріалів.

За плечима у Г.Т. Ковпаненко десятки експедицій, багатьма з яких вона керувала.

При цьому вона, безсумнівно, дуже успішний археолог. Так, крім дослідження низки найважливіших старожитностей скіфської епохи в лісостеповому регіоні, з її ім'ям пов'язане відкриття практично всіх похоронних пам'яток кімерійського типу в українському Лісостепу, у тому числі найяскравіших з них — курганів поблизу сіл Квітки (1979) і Ольшана (1985).

Працюючи в Інституті археології, Г.Т. Ковпаненко мала великий авторитет: була членом Польового комітету, Редакційно-видавничої ради, членом Ради наставників та ін.

У 1989 р., будучи на посаді провідного наукового співробітника Галина Тихонівна за станом здоров'я, пішла на заслужений відпочинок. Проте всі ці роки вона не втрачає жвавого інтересу до науки, тісно спілкується з колегами з Інституту археології НАН України і — що варто особливо відзначити — продовжує публікувати статті.

Побажаємо ж нашому ювіляру доброго здоров'я, оптимізму і творчого наочнення!

С.А. СКОРИЙ

ДО 70-річчя ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛОВИЧА ЛЕСКОВА

На археологічному небосхилі України окрім, але яскраво сяє зірка Олександра Михайловича Лескова. Писати про таку непересічну творчу особистість і легко, і важко, але ж помітна дата потребує розстановки хоча б деяких крапок над «кі».

Народився Олександр Михайлович 19 травня 1933 р. у Харкові. Навчання в школі було перерване війною і продовжене в евакуації, в Узбекистані. Потім було складне повернення додому й завершення середньої освіти. Стрімкий шлях у науку розпочався на історичному факультеті Харківського державного університету, де були написані перші друковані праці, щільно пов'язані з темою майбутньої дисертації. Чудові характеристики професорів, успіхи в громадській роботі та спорті (шахіст першого розряду) і червоний диплом, здобутий 1955 р., визначили долю випускника. Тоді ж він приїздить до Києва, де вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР у відділ первісної археології з те-

мою «Таврська культура в Гірському Криму». Його науковим керівником стає С.М. Бібиков. 1958 р. О. Лесков успішно закінчує аспірантуру і його зараховують до відділу скіфо- античної археології на посаду молодшого наукового співробітника. Ще за 3 роки він блискуче захищає кандидатську дисертацію за обраною темою та видає монографію «Горний Крим в первом тисячелетии до нашей эры» (Киев, 1965). Від 1966 р. О. Лесков — старший науковий співробітник. На той час він уже мав досвід результативних розвідок 1959—1961 рр. на Керченському півострові, керівництва двома великими новобудовними експедиціями — Південноукраїнською (1961—1963) та Керченською (1964—1967). Природно, що в 1967 р. енергійний науковець стає координатором новобудовного напряму діяльності інституту, а наступного року — завідувачем спеціалізованого сектору археологічних досліджень на новобудовах України. Водночас він очолює найбільшу експедицію ІА АН УРСР — Каховську (1968—1971). У серпні 1971 р. ця експедиція, з ініціативи

© Ю. БОЛТРИК, А. НІКОЛОВА, В. ОТРОЩЕНКО

О. Лескова, трансформується в Херсонську постійно діючу експедицію на правах відділу. А поруч, не без його організаційних кроків та бурхливої енергії, постали ще три постійно діючі експедиції-відділи — Запорізька, Інгульська та Київська. Чотири згадані колективи забезпечували охоронні дослідження в зонах найбільших новобудов. Кожний із них вніс вагомий доробок до археології України, а Київська експедиція, розгалузившись на три підрозділи, продовжує дослідження й понині. 1971 р. за видатні відкриття на новобудовах нинішнього ювіляра серед інших археологів відзначено премією ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР.

Переїхавши 1955 р. до Києва, аспірант О. Лесков жив у гуртожитку на краю міста, на теренах Ботанічного саду Академії наук, що тоді розбудовувався. Ще й досі стоять той одноповерховий монастирський будинок на дніпрових схилах, поруч з добре відомим киянам Садом бузку. Нижче цього, тепер колишнього, гуртожитку на подвір'ї Видубецького монастиря в 1974—1996 рр. розміщувався Інститут археології. Проте Олександру Михайловичу судилося бувати там винятково як гостю.

Стрімкий поступ енергійного науковця зупинила жартівлива пісенька, невчасно виконана співробітницями Херсонської експедиції на новорічній вечірці у переддень 1972 р. Необачна обіцянка дівчат дійти «до Красного моря» спровокувала зміну керівництва експедиції, інституту, а там і України. Починалася доба В. Щербицького. 12 квітня 1973 р. О. Лескова було звільнено з Інституту археології та працевлаштовано до Інституту кібернетики АН УРСР. Фактично він підпав під заборону на професію, поділивши долю М. Брайчевського та І. Шовкопляса.

Втім опальний археолог не бажав коритися примхам долі, і 1974 р. він залишає Україну, торуючи собі інший шлях до улюбленої науки вже за її межами. Інститут втратив талановитого організатора науки у розпал новобудового бума й багато в чому не реалізував можливостей, які відкривало розгорнуте фінансування охоронних досліджень. Проте Й Олександр Михайлович мав бути обачнішим в часи свого злету. Не варто було йому бездумно наживати собі ворогів. Здається, він так і не відчув себе українським археологом, що лише додало йому проблем в критичний момент. У підсумку, як склалося, так і сталося, — програли всі.

О. Лесков зумів піднятися після завданого йому удара й захистити з другої спроби докторську дисертацію в Москві 1975 р. Проте двері ІА АН СРСР перед ним так і не відчинилися. Робота в Музеї релігії та атеїзму в Санкт-Петербурзі, Музеї мистецтва народів сходу в Москві дала змогу втілити напрацюване ще в Україні в нові книжки (мюнхенські видання ливарних форм доби пізньої бронзи Причорномор'я спільно з В. Бочкарьовим та скарбів бронзових виробів того самого часу), періодично дивувати світ блискучими відкриттями на новобудовах Адигеї, влаштовувати виставки та видавати гарні альбоми. Проте все це відбувалося вже на маргініесі наукового процесу. Система нікому й нічого не вибачала, а особливо — талановитим. Нині, перебуваючи в заокеанському штаті Пенсильванія, О. Лесков усе ще сповнений енергії, намагається реалізувати свої, як завжди грандіозні, проекти.

Поза пристрастями організаційними та політичними, оцінюючи науковий доробок дослідника, слід визнати, що найпродуктивнішими в житті О. Лескова стали 60-ті та перша половина 70-х років минулого століття. Саме тоді були написані й видані його найкращі статті — найчутливіший показник наукового здоров'я. Олександр Михайлович залишився назавжди корифеєм курганної археології. Керовані ним експедиції дослідили сотні давніх могил. На цих розкопках зросло нове покоління дослідників курганів, які вважають його своїм учителем. Ювіляра відзначає широкий діапазон дослідницьких інтересів починаючи з усе ще загадкової кемі-обінської культури. О. Лесков одним з перших поставив питання щодо мегалітичного характеру поховальних пам'яток кемі-обінської культури, пов'язавши їх з аналогічними комплексами Північного Кавказу в єдину культурно-історичну область від Абхазії на сході до Кримських гір на заході. У новітніх дискусіях ставиться під сумнів коректність виділення кемі-обінської культури. Втім не можна їх проводити, обходячи увагою відповідні комплекси Східного Криму, рельно розкопані Керченською експедицією.

Дослідження експедицій, керованих О. Лесковим, дали змогу уточнити й наповнити джерелами ареали ямної та катакомбної культурно-історичних областей. Рельєфніше проступила роль ямних пам'яток у генезі ранньої катакомбної культури. Дослідник першим звернув увагу на значну близькість катакомбних комплексів Нижньої Наддніпрянщини, Приазов'я та Криму, що дало змогу розглядати їх у межах єдиного культурно-хронологічного масиву. Таке спостереження підтвердилося дослідженнями наступних років. Ще більшу увагу він приділяв пам'яткам зрубної тоді ще культури, виділяючи ранній шар їх в Україні. І хоча це питання лишається предметом гострих дискусій ще й досі, погляди О. Лескова на «зрубну» проблему заслуговують найпильнішої уваги. Його стаття «Зрубна культура» в першому томі «Археології Української РСР» стала етапною. Загалом у це фундаментальне видання відповідальний секретар тритомника О. Лесков вклав багато сил не лише авторським текстом, а й організувавши для нього якісні ілюстрації через залучення художників-професіоналів з Художнього фонду. Плідна співпраця з фондом тривала й надалі, але вже без її ініціатора.

Видатним є внесок ювіляра у дослідження білозерської культури. Він розкопав перший великий могильник цієї культури — Широчанський — і здійснив мобілізацію білозерських пам'яток у своїй докторській дисертації «Заключительный период эпохи бронзы на юге Украины», створивши тим самим базу для подальшого викремлення цього шару старожитностей у самостійну культуру. Не можна обійти увагою багаторічні розкопки Кіровського поселення у Східному Криму, де розкриті будівельні горизонти кам'янської, сабатинівської та білозерської культур. Матеріали цих розкопок видані. Важливими для вивчення культури таврів стали вищезгадані кандидатська дисертація та монографія О. Лескова. Оригінальним лишається підхід науковця до кімерийської проблеми. З цим народом він ідентифікував пам'ятки черногорівського типу, а комплекси типу новочеркаського скарбу інтерпретував як ранньоскіфські.

Визначним є внесок О. Лескова у дослідження Скіфії. Один з перших курганів він дослідив ще 1957 р. біля с. Кринички на околиці Старого Криму. Там розкрито понад 100 поховань пізніх скіфів. Коли в 1964 р. поно-

вилися дослідження в Східному Криму, то помітним успіхом цих робіт стала знахідка чудового культового комплексу золотих речей в кургані біля с. Іллічеве. Українська археологія зобов'язана О. Лескову початком практики широкого застосування коштів будівництва на дослідження курганів. Оскільки кургани підлягали знищенню на великих площах, їх охоронні розкопки потребували масового застосування землерийної техніки. Особливих масштабів ці роботи досягли під час будівництва зрошувальних систем у Таврійському степу. 1968 р. Каховська експедиція почала свій шлях в глиб степу з дослідження великої скіфського курганного могильника біля с. Любомівка над заплавою Дніпра. Саме наслідки цих робіт спонукали керівника експедиції висловити припущення про належність курганів скіфам-землеробам.Хоч це визначення й досі залишається дискусійним, зазначимо, що саме спостереження щодо відмінності неглибоких і простих похованальних споруд у смузі вздовж Дніпра від глибоких і розгалужених катакомб власне скіфів-кочовиків далеко в степу підтверджують сучасні дослідження на Мамай-Горі в Запорізькій обл.

Певним кроком у напрацюванні методики використання бульдозерів на розкопках великих скіфських курганів стали роботи під проводом О. Лескова на кургані Огуз (1972). Запропоновання системи численних перетинів під час розкопок насили північного найбільшого скіфського кургану дало змогу зрозуміти технологію та етапи побудови грандіозної степової піраміди. Крім польових досліджень курганів скіфської еліти (Огуз, Перший та Другий Мордвинівський, Архангельська Слобода), помітною на цій царині є книга О. Лескова «Скарби курганів Херсонщини» (К., 1974). До неї ввійшли коротенькі нариси про найважливіші похованальні пам'ятки скіфів Лівобережного степу, що ґрунтуються на опрацюванні архівних джерел та колекції Державного Ермітажу.

Звичайно, сухий перелік вервечки епізодів з археологічного життя О. Лескова є лише по-переднім ескізом до наукової біографії видатного дослідника старожитностей Великої України. Створення її було б цікавим і повчальним, як і весь досвід робіт на новобудовах, що вже став історією. Пишаючись потужною археологічною спадщиною нашої держави, не варто забувати про її дослідників.

Ю.В. БОЛТРИК, А.В. НІКОЛОВА,
В.В. ОТРОЩЕНКО

В.А. Колеснікова

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Підтримуючи започатковану традицію ознайомлення читачів журналу з найбільш цікавими надходженнями до бібліотеки Інституту археології НАН України, пропонуємо Вашій увазі огляд літератури, яку ми отримали протягом 4 кварталу 2002 — 1 кварталу 2003 рр. Огляд побудовано за хронологічним принципом. Роботи загального характеру подані в кінці огляду.

Маємо нагоду в черговий раз висловити щиру подяку всім, хто надіслав до нас свої книжки, та сподіваємося на подальші надходження.

Вишняцкий Л.Б. Введение в преисторию. Проблемы антропогенеза и становления культуры: Курс лекций. — Кишинев: Высш. антропол. шк., 2002. — 312 с.

Книга відомого петербурзького дослідника Л.Б. Вишняцького репрезентує курс лекцій, що були прочитані ним у Вишій антропологічній школі (Кишинев). У доступній та захоплюючій манері автор знайомить читача з преісторією — історією людства у дописемний період, із сучасними уявленнями про первісне суспільство, з проблемами, що нині цікавлять наукове спітвовариство. Виразний ілюстративний матеріал сприяє кращому розумінню тексту.

Кам'яна доба України: Зб. наук. статей. — Київ: Шлях, 2002. — 172 с.: іл.

Збірник наукових праць, що відкриває серію, присвячена 90-річчю з дня народження відомого вченого Валентина Миколаївича Даниленка (1913—1982). Вона містить праці співробітників відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України та інших наукових установ України, присвячені актуальним проблемам палеоліту, мезоліту та неоліту південного заходу Східної Європи.

Кам'яна доба України: Зб. наук. статей. — Київ: Шлях, 2003. — 220 с.: іл.

Другий випуск серії присвячено пам'яті відомого українського палеолітознавця, дослідника кам'яної доби Криму Юрія Георгійовича Колосова (1924—202). Збірник містить статті співробітників відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, де багато років працював учений, та фахівців з інших установ України.

Козенкова В.И. У истоков горского менталитета: Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня (материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Вып. 3. — Москва: Памятники ист. мысли, 2002. — 232 с.: ил.

Монографію присвячено могильнику кобанської культури, що є ключовою пам'яткою для розуміння подій кінця II — першої половини I тис. до н. е. на Північному Кавказі. У книзі подано опис поховань, поховального інвентарю, періодизацію та хронологію могильника, досліджено поховальні традиції та обряди.

Феномен алтайских мумий. — Новосибирск: Изд-во археологии и этнографии СО РАН, 2000. — 320 с.

У монографії узагальнено матеріали комплексного вивчення унікальних поховань з муміями чоловіка і жінки, знайдених на плато Укок (Алтай). Висвітлено археологічні аспекти дослідження: методика розкопок, муміфікація та бальзамування, культурогенез, технології давніх виробництв, хронологія об'єктів. Проаналізовано речовий склад знахідок. Наведено результати антропологічного, патолого-анатомічного, медико-біологічного та генетичного вивчення мумій, а також результати палеонтологічних та палеоботанічних досліджень решток коней та рослин. Окремий розділ присвячено питанню консервації і реставрації.

Кузьмина Е.Е. Мифология и искусство скіфов и бактрийцев (Культурологические очерки). — Москва, 2002. — 288 с.: ил.

У книзі наведено аналіз змісту творів мистецтва скіфів. На основі давніх релігійно-міфологічних текстів Ригведи й Атхарваведи іndoіранців та Авести іранців автор реконструює міфологію скіфів і показує, що особливості міфологічного мислення пояснюють специфіку скіфського звіріного стилю, образи і композиції їх мистецтва. Розглянуто також питання семантики мистецтва Бактрії та впливу бактрійської художньої школи в степах.

Каришковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (IV в до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003. — 684 с.

Видання містить повний текст докторської дисертації П.О. Каришковського — провідного дослідника в галузі історії стародавнього

світу, нумізматики та епіграфіки. Робота є найбільш повним зібраним інформації з monetnoї справи Ольвії. Наведено покажчик опублікованих праць П.О. Каришковського і таблиці ольвійських монет.

Седов В.В. Славяне: Историко-археологическое исследование. — Москва: Языки славян. культуры, 2002. — 624 с.: ил.

У книзі досліджено історію слов'ян того часу, коли вони складали етнічну та мовну єдність. Праця охоплює період від I тис. до н. е., коли слов'яни, що вийшли з давньоєвропейської спільноти, розпочали самостійний шлях розвитку, до раннього середньовіччя включно, коли слов'янська едність розпалася і почали формуватися окремі слов'янські етноси та мови.

Могильников В.А. Кочевники северо-западных предгорий Алтая в IX—XI веках. — Москва: Наука, 2002. — 362 с.: ил.

У монографії наведено аналіз матеріалу археологічних пам'яток доби середньовіччя, розташованих у степових північно-західних передгір'ях Алтаю та пов'язаних з трьома групами кочовиків — кімаками, киргизами, огузами. Описано специфіку поховального ритуалу цих груп та особливості інвентарю поховань. Розглянуто питання взаємодії згаданих народів, їх взаємовідносини з сусідами і розвиток культури.

Шипаков Е.А. Образование древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. — Брянск: Изд-во Брянск. ун-та, 2002. — 488 с.

Автор монографії д-р істор. наук Е.А. Шипаков на основі компаративістських методів і комплексного застосування джерел по-новому розглядає історію створення Давньоруської держави, фактично вперше подає цілісну картину цього процесу і структуру ранньої державності на Русі.

Толочко П. Ярослав Мудрий. — Київ: Видавн. дім «Альтернатива», 2002. — 272 с.: іл. Книгу видано в розрахованій на масового читача серії «Особистість і доба». У монографії викладено багатий документальний матеріал, присвячений життю та діяльності видатного будівничого Київської Русі Ярослава Мудрого.

Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис. — Київ: Видавн. дім «Альтернатива», 2002. — 328 с.: іл.

У книзі, яка вийшла друком у вищезгаданій серії «Особистість і доба», подано життєпис видатного князя Данила Романовича Галицького. Життєпис створено на основі великого кола вітчизняних і зарубіжних джерел, він є підсумком багаторічних досліджень автора.

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН

України М.Ф. Котляра. — Київ: Наук. думка, 2002. — 400 с.

Це перше в науці коментоване, споряджене дослідницькими статтями видання Галицько-Волинського літопису XIII ст. — важливого та єдиного джерела з політичної, соціальної, економічної та культурної історії Південно-Західної Русі, зв'язків з іншими давноруськими землями і зарубіжними країнами. Видання здійснено за найправнішим Хлебниковським списком, до нього додано докладний науковий коментар. Наведено іменний і географічний покажчики.

Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XI — середини XVII сторіччя. — Київ: Стилос, 2002. — 230 с.

У монографії розглянуто історію Києва як історію еволюції розгалуженої соціальної системи. Досліджено роль і значення таких її складових, як Поділ, Печерське містечко, Старе городище (Софійська слобода), Білокупське містечко, та інших поселень і окремих місцевостей у процесі формування міського простору Києва. Поточено окремі питання історичної топографії тадемографії. Проаналізовано вплив на розвиток Києва норм Магдебурзького права і повноту їх використання. Наведено картосхеми земельних володінь і динаміки розвитку міста впродовж XVI — середини XVII ст.

Ладога и ее соседи в эпоху средневековья: Сб. науч. статей. — СПб., 2002. — 311 с.: ил.

Збірник підготовлено переважно співробітниками відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури Російської АН та присвячено проблемам археології, історії та культури Північної Русі, передусім стародавньої Ладоги, а також міжнародній торгівлі та культурним зв'язкам Русі та сусідніх країн.

Мазуров А.Б. Средневековая Коломна в XIV — первой трети XVI вв.: комплексное исследование региональных аспектов становления единого Русского государства. — Москва: Александрия, 2001. — 524 с.: ил.

Монографію присвячено комплексному дослідженням політичної історії, історичної географії, історії церковної організації, топографії та культури одного з великих міст Північно-Східної Русі — Коломни, що була в XIV—XV ст. вотчиною великого князя московського.

Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятника античной и средневековой эпох). — Київ: Стилос, 2003. — 160 с.: 26 карт.

У монографії наведено перше докладне зведення гидроархеологічних пам'яток доби античності та середньовіччя, що розташовані на українській ділянці чорноморського шельфу, а також історію гидроархеологічних дослі-

дженъ у Північному Причорномор'ї і географічну характеристику регіону.

Археологічна карта Київщини. Фастівський район / Авт. А.І. Готун, С.Д. Лисенко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін. — Київ, 2002. — 247 с.: іл.

Працю присвячено систематизації археологічних пам'яток Фастівського р-ну Київської обл. Розглянуто питання складання археологічних карт, висвітлено основні етапи польових досліджень регіону, наведено каталог археологічних пунктів. Okремі питання присвячено впорядкуванню свідчень письмових джерел про населені пункти та окремі місцевості району.

Археологическое изучение Подмосковья (Дмитров, Мытищи, Тарасовка): Труды Подмосковной экспедиции Института археологии РАН. Т. 1. — Москва, 2002. — 314 с.: іл.

У збірнику опубліковано результати досліджень, проведених Підмосковною експедицією Інституту археології. У науковий обіг введено матеріали доби середньовіччя — нового часу.

Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — Киев: Феникс, 2002. — 760 с.

Книга є першим у вітчизняній філософсько-історичній думці узагальненним усвідомленням шляху людства від часів ранньої первісності до нашого часу. На міждисциплінарному рівні синтезовано дані історії, археології, порівнянно-історичного мовознавства, етнології, культурології, релігієзнавства, історії філософії та інших наук для отримання уза-

гальненої картини минулого і сучасного стану світової цивілізації.

European Prehistory. A Survey / Ed. S. Milisauskas. — New York: Kluwer Academic Plenum Publishers, 2002. — 446 р.

Праця є оглядом первісної археології Європи — від раннього палеоліту до залізного віку включно. В окремих розділах розглянуто виробничі технології, економіку, характер поселень, соціальні структури та ідеологію певних археологічних періодів.

Balcer B., Machnik J., Sitek J. Z pradziejów Roztocza na ziemi Zamolskiej. — Krakow: DEKA, 2002. — 230 s.

Книгу присвячено археологічним пам'яткам Росточія — одного з малодосліджених регіонів сходу Польщі. Наведено опис окремих пам'яток, аналіз археологічних матеріалів, культурно-хронологічну інтерпретацію поселень. У додатку подано реконструкцію рослинності регіону за останні 12 тис. років.

Dergachev V. Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002 (Prahistorische Broncefunde. Abteilung XX. Bd. 4. — 250, tabl.

Книга відомого молдавського археолога В.А. Дергачева є каталогом металевих виробів енеоліту та доби бронзи з території Молдови та південно-західної частини України. В окремих розділах, присвячених культурам енеоліту та доби бронзи, розглянуто вироби з металу: знаряддя праці, зброя, прикраси, ливарські форми тощо. Каталог добре ілюстровано і супроводжено картами поширення окремих типів знахідок.

НОВЕ ВИДАННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЇ

Протягом 2003 р. побачить світ нова книжкова серія «Византийская историческая библиотека», що готується до друку видавництвом «Александрия» (Рязань, Росія). Шість томів цієї серії міститимуть кілька надзвичайно важливих і нині раритетних передходжерел до історії Візантії, необхідність у перевиданні

яких існує вже не один десяток років, оскільки деякі праці середньовічних істориків останній раз публікувалися понад півтора століття тому.

Перші томи видання присвячено праці видатного історіографа Нікіти Хоніата (середина XII ст. — 1213 р., за іншими даними 1155—1217 рр.) «Історія от времени царствования Иоанна Комнина» (т. 1: 1118—1185; т. 2: 1186—1206), в якій розглянуто

візантійську історію XII ст. Це джерело є хіба що не єдиним, яке висвітлює події останніх десятиріч XII ст. Події подані з позиції людини, яка пережила трагедію падіння Візантійської імперії, ученого, який під час втечі з Константинополя в 1204 р. рятував не своє майно, а рукопис, якому присвятив життя. Його праця відрізняється незалежними поглядами, яскравістю викладення подій і безліччю деталей, життєвим реалізмом, що дає змогу говорити про Нікіту Хоніата як про видатного візантійського історика. Пропоноване видання супроводжується коментарями, родовідними таблицями та картами.

Наступний том серії є унікальною публікацією праць ранніх істориків Візантійської імперії Дексіпа, Еванапія, Олімпідора, Малха, Петра Патріція, Менандра, Кандіда, Наноса та Феофана Візантійця. На відміну від праць хроністів, зазначені праці охоплюють порівняно короткі відрізки часу і є набагато менш компілятивними. Вони написані на основі сучасних їм документів, оповідей очевидців та особистого досвіду, і тому більшою мірою несуть відбиток та дух того часу.

Окремий том присвячено твору Іоанна Кіннама «Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов» (1118—1180). Іоанн Кіннам (після 1143 — близько 1203) — візантійський історик, який жив практично одночасно з Нікітою Хоніатом. Його оповідь про правління імператора Іоанна Комніна (1118—1143) подібна до викладеного Нікітою Хоніатом, і, можливо, зводиться до спільногоджерела, але далі обидва автори розходяться і стають незалежними, спираючись насамперед на особисті враження і розповіді очевидців. «Скорочений виклад» Іоанна Кіннама дійшов до нас в єдиному рукописі, що обирається на середині фрази, доходячи до 1176 р. Побутує думка, що вцілілій рукопис передає не первинний текст, а скорочений варіант хроніки.

Цю серію продовжує твір Патріарха Фотія (блізько 820 — близько 897 рр.) «Філосторгія». Патріарх Фотій — надзвичайно різностроння людина. Видатний політик, натхненик діяльності Кирила-Константина та Методія, літературний критик.

Починаючи з Фотія у Візантії з новою силою виникає інтерес до описів творів архітектури, в яких головне місце займають зачарування красою. Саме Фотій, ставши у 858 р. патріархом, наказав покрити мозаїкою із зображенням святих золоту залу палацу, Палатинську каплицю, а також розпочати мозаїчні роботи в соборі Св. Софії.

Втім основним його досягненням слід вважати першу бібліографічну працю середньовіччя «Миробіблион», або «Бібліотека», в

Издательство «Александрия»

(Рязань)

Новая книжная серия

«ВИЗАНТИЙСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА»

якій було зібрано свідчення про 280 творів древньогрецьких та візантійських авторів, до того ж кілька десятків з них відомі нині лише завдячуночи праці Фотія. Також з-під його пера вийшли й інші, не менш важливі в історичному розумінні праці.

Праця Георгія Пахімера (1242 — близько 1310 рр.) «Історія о Михаїлі и Андроніке Палеологах» також займає важливе місце в започаткованій серії.

Георгій Пахімер створив письмову пам'ятку, що за своєю хронологією охоплює період приблизно з 1260 до 1308 р. Його праця є напівмемуарною, зі значною часткою історизму. У своїй «Історії» автор продовжив «Хроніку» Георгія Акрополіта, описав часи правління перших двох імператорів з династії Палеологів. Георгій Пахімер відомий і як автор праць філософського, риторичного та правового аспекту, що характеризує його як людину всебічно обдаровану.

Саме з ім'ям Георгія Пахімера традиційно пов'язується в науці поняття гуманіста.

Уродженець Іраклій Понтійської Никифор Григора (початок 1290-х — близько 1360 р.) — учений, філософ, ерудит, автор історичної праці «Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами». Саме ця праця ввійшла в серію, запропоновану читачам видавництвом «Александрия».

Наукові та філософські погляди письменника відобразилися в одній з найвагоміших праць візантійської історіографії — книзі «Ромейская история», що хронологічно охоплює історичні події з 1204 по 1359 р. Автор не лише декларує гуманістичні цінності; вони відображені на сторінках його праці. Тому Григора не просто викладає хронологічні події, а й наводить тексти богословських трактатів, полемічні діалоги, філософські міркування, а також промови, що дає змогу відчути дух історичної епохи.

Започаткована серія пропонує читачеві добірку надзвичайно важливих праць історичного напряму середньовічної наукової думки, які потрібні для сучасної візантології та медієвістики.

Серія «Византійская историческая бібліотека» розрахована на фахівців — істориків, студентів і широкий загал любителів історичних цінностей.

С.А. Горбаненко, Е.А. Кравченко

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

БОЛГРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ВАКУЛЕНКО Ліна Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ГОЛЕНЦОВ Анатолій Сергійович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі античної археології.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — аспірант, співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

ДАШЕВСЬКА Ольга Дмитрівна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі скіфо-античної археології.

ЄЛІСЄЄВ Валентин Федорович — науковий співробітник Миколаївської новобудовної експедиції. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ЖУРАВЛЬОВ Денис Валерійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Державного Історичного музею (Москва). Фахівець у галузі античної археології римського часу.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник Керченського відділення Інституту народознавства ім. Н. Кримського. Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувачка бібліотеки Інституту археології НАН України.

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — здобувач, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі античної археології.

МУДРИЦЬКА Вікторія — співробітник Чернігівського історичного музею. Спеціалізується у галузі музеєзнавства.

НІКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ОДРІН Олександр Вадимович — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Спеціалізується у галузі античної історії.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ПАНКОВСЬКИЙ Валентин Борисович — аспірант відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології доби пізньої бронзи.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

СТАНКО Максим Володимирович — бакалавр Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Спеціалізується у галузі античної археології.

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ХРІШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології вірувань і релігій ранніх цивілізацій Державного музею історії релігії (Санкт-Петербург). Фахівець у галузі античної археології.

ХРІШАНОВСЬКИЙ Лоран — співробітник римського музею (м. Ніон), університет Лозанни, Швейцарія. Фахівець у галузі римської археології.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — здобувач, викладач Чернігівського педагогічного університету. Спеціалізується у галузі скіфської та середньовічної археології.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВ** — Археологические вести. Санкт-Петербург
- АО** — Археологические открытия
- АП УРСР** — Археологічні пам'ятки
- ВДИ** — Вестник древней истории
- ГЭ** — Государственный Эрмитаж
- ГИМ** — Государственный исторический музей. Москва
- ГМИИ** — Государственный музей изобразительного искусства. Москва
- ДА** — Донская археология
- ДБ** — Древности Боспора
- ЖМНП** — Журнал Министерства народного просвещения
- ЗООИД** — Записки Одесского общества истории и древностей
- ИАК** — Известия Императорской археологической комиссии
- ІА НАНУ** — Інститут археології Національної академії наук України. Київ
- ИИМК РАН** — Институт истории материальной культуры Российской академии наук
- КБН** — Корпус боспорских надписей
- КСИА** — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК** — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- КСОАМ** — Краткие сообщения Одесского археологического музея
- МАИЭТ** — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
- МИА** — Материалы и исследования по археологии СССР
- МГУ** — Московский государственный университет
- МДАПВ** — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
- НА ІА НАНУ** — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
- РА** — Российская археология
- СА** — Советская археология
- САИ** — Свод археологических источников
- CXM** — Сообщения Херсонесского музея
- Хеб** — Херсонесский сборник
- AM** — Arheologia Moldovei. Bucureşti
- AR** — Archeologické Rozhledy. Praha
- BPS** — Baltic-Pontic Studies. Poznań.
- CCDJ** — Cultura și civilizația la Dunărea de Jos. Călărași
- CZ AU SAV** — Študijné Zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied. Nitra
- FUF** — Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsingfors
- JAMÉ** — Jósa András Múseum Évkönyve. Nyíregyháza
- IOSPE** — Latyshev B. B. Inscriptiones antiquae, graecae at latinae, orae septentrionalis Ponti Euxini. I—III. Petropolis, 1885—1901
- ISM I** — Inscriptiile din Scythia Minor Grecești și Latine. Bucureșt
- SIA** — Slovenska archeologia. Nitra
- PA** — Památky archeologické. Praha
- PAS** — Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin
- Východ. Pravek** — Východoslovensky Pravek. Košice
- WA** — Wiadomości archeologiczne. Warszawa

СОДЕРЖАНИЕ

К 10-летию деятельности Международной ассоциации академий наук.....	3
ДАШЕВСКАЯ О.Д., ГОЛЕНЦОВ А.С. Западно-Донузлавский курган эпохи бронзы	5
ЖУРАВЛЕВ Д.В., ХРШАНОВСКИ Л. Светильники с острова Березань в собрании Государственного Исторического музея (Москва).....	15
ХРШАНОВСКИЙ В.А. Новый склеп с полуциркульным сводом на некрополе Илурата.....	21
Статьи	
ГЕРШКОВИЧ Я.П. Взаимодействия населения степи и лесостепи Украины в эпоху поздней бронзы.....	32
РУСЯЕВА А.С., ОДРИН А.В. Ольвийский декрет в честь калхедонца и некоторые вопросы ольвийско-калхедонских взаимоотношений.....	41
ЗУБАРЬ В.М. Из истории Юго-Западной Таврики во второй четверти — середине III ст.	50
ВАКУЛЕНКО Л.В. Этнокультурная ситуация в Украинском Закарпатье в первой половине I тыс. н. э.	56
Публикации археологических материалов	
ЗИНЬКО В.Н. Сельская округа боспорского города Нимфей в VI—III вв. до н. э. ..	68
МУДРИЦКАЯ В.Г., ЧЕРНЕНКО Е.Е. Археологические материалы из раскопок В.А. Богусевича в Чернигове в 1947—1953 гг.	82
ТОВКАЙЛО М.Т. Древности Запорожского Гарда и его окрестностей.....	88
К истории древнего производства	
ЧЕРНЯКОВ И.Т., ЕЛИСЕЕВ В.Ф. Опыты по изготовлению литейных форм и литья бронзовых изделий сабатиновской культуры.....	102
ВОЙНАРОВСКИЙ В.Н. Древнее кожевенное производство на территории Украины	111
Новые открытия и находки	
ПАНКОВСКИЙ В.Б. О назначении «зубчатых лопаток».....	134
СТАНКО М.В. Несколько античных граффити из Тиры.....	144
В помощь учителю	
АБАШИНА Н.С. В.В. Хвойка — исследователь древностей Приднепровья.....	150
Хроника	
К юбилею Галины Тихоновны Ковпаненко.....	155
К 70-летию Александра Михайловича Лескова.....	157
КОЛЕСНИКОВА В.А. Новые поступления в научную библиотеку Института археологии Национальной академии наук Украины.....	160
ГОРБАНЕНКО С.А., КРАВЧЕНКО Э.А. Новое издание письменных источников к истории Византии.....	162
Наши авторы.....	
Список сокращений.....	164
	165

Індекс 74006

ISSN 0235—3490. Археологія, 2003, № 3, 1—166

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ